

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCLXIX

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 11

Уредник

Академик ПЕТАР С. ЈОВАНОВИЋ

Управник Географског института

Др. МИЛИСАВ В. ЛУТОВАЦ

ИВАНГРАДСКА
(БЕРАНСКА) КОТЛИНА

РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКА ИСПИТИВАЊА

Примљено на X скупу Одељења природно-математичких наука САН
12 X 1956 год.

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА САН

БЕОГРАД

1957

MONOGRAPHIES

Tome CCLXIX

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

№ 11

Rédacteur

P. S. JOVANOVIĆ

Membre de l'Académie

Directeur de l'Institut géographique de l'ASS

D-r MILISAV V. LUTOVAC

LE BASSIN D'IVANGRAD (OU DE BERANE)

(RECHERCHES DE GÉOGRAPHIE RÉGIONALE)

Accepté à la X-ème séance de la Classe mathématiques et naturelles
de l'Académie Serbe des Sciences, le 12 X 1956

BEOGRAD

1957

Слог: Издавачка установа „Научно дело”, — Београд, ул. Вука Караџића бр. 5
Штампа и повез: Графичко предузеће „Академија”, — Београд, Космајска бр. 28

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Увод	1
I ФИЗИЧКО ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ОБЛАСТИ	1
Опште црте рељефа; Геолошки састав	
Морфогенетска структура рељефа	9
Тектонске црте и палеорељеф; Језерска пластика; Флувијални рељеф; Крашки рељеф; Данашњи геоморфолошки процес;	
Клима	28
Температуре; Атмосферски талози; Ветрови	
Хидрографске особине	35
Издани и извори; Врела; Речни токови; Водостај; Језера и локве; Педолошки састав	
Биогеографске одлике	47
I ¹ АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ	
Ситановничий во	53
Друштвено-привредни развитак	59
Географски распоред и развитак привредних грана	64
Земљорадња; Поврће; Воћарство; Ливаде и пашњаци	
Сточарский во	78
Сточарска кретања	
Шуме	86
Коришћење воде	91
Споредна занимања	93
Имовински односи и привредна структура	96
Саобраћај и размена добара	99
Унутрашњи саобраћај; Спољни саобраћај и трговина; Културно- историске везе са другим областима	
НАСЕЉА	103
Села; Куће и зграде; Привремена насеља; Градска [насеља; Изглед у перспективи	
Литература	123
Резиме:	125—133

У В О Д

Иванградска котлина није дубље и у целини географски проучавана. О њој има само фрагментарних података о појединим питањима. Тако су Ј. Цвијић и Е. Wadasz изнели њене основне геоморфолошке и геолошке црте, Гочанин — особине дијабаз-ројних творевина, поп Богдан Лалевић, Иван Протић и Р. Вешовић о пореклу становништва. Сем тога, и писац овога рада обрађивао је поједине географске и етничке појаве у Горњем Полимљу, које се односе и на ову котлину.

Ја сам од 1925 године, када ми је проф. Јован Цвијић као студенту дао први задатак да испитам постанак града Берана, готово сваког лета за време одмора екскурзирао по овој котлини. Сам, а понекад и у друштву геолога (Муравјова, Б. Матејића, А. Павића и Репке-а), обишао сам по неколико пута сваки њен крај. Циљ је био да у целини дам географску слику ове области која је врло интересантна, како у физичко-географском, тако и у антропогеографском и привредно-географском погледу.

Овде треба напоменути да је име ове котлине мењано у току историске прошлости. У Средњем веку она је позната као Будимљанска жупа, која се под овим именом помиње и доцније — упоредо са новим називом Хас. Име Хас се први пут јавља у литератури 1597 године. Оно стално потискује стари назив док га није свело на данашње село Будимљу испод Граца, где је уствари и био центар жупе. После оснивања града Берана, 1862 године, Турци су је назвали по овом месту Беранска Нахија, а од 1912 године почиње преовлађивати назив Доњи Васојевићи. Пошто је име Беране промењено 1949 године у Иванград, ја ћу котлину узимати под овим називом, али ћу упоредо помињати и друга историска имена уколико то захтева природа приказивања научних резултата.

I

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ ОБЛАСТИ

Опште црте рељефа. — Иванградска котлина у Горњем Полимљу лежи између врхова планине Бјеласице на западу, Цмиљевице на истоку, Тивранске клисуре на северу и сутеске између Баља и Превије на југу. Као што се види, она је природно добро ограничена, сем

на североистоку, где је у крају Полице одваја од Бихора низ мањих кречњачких узвишења и гребена. У овим границама је Иванградска котлина пространа око 400 км². Али и у овако природно ограниченој котлини издвајају се неколико крупнијих морфолошких целина: Иванградска котлина у ужем смислу речи, Полица, површи на планинским странама и најзад, врхови Бјеласице и Цмиљевице.

Иванградска котлина у ужем смислу речи је тектонско-ерозивно проширење уклопљено у Полицу, Крчеву и другим вишим површима. Оивичена је странама које падају доста стрмо у котлинско дно, чија се висина креће од 650—800 метара. Котлина се пружа у правцу си-јз у дужини 9 а у ширини 3—5 км. Средином тече Лим, половине је скоро на два једнака дела, који се у погледу рељефа разликују. На десној страни заступљен је валовити неогени рељеф у коме се смењују долине и мала уобљена узвишења, међу којима се висином истичу Јасиковац, Дубица и Дапсићко Брдо.

Рељеф на левој страни карактеришу три флувио-гласијалне терасе које су у облику пространих подова степенасто поређане једна изнад друге, држећи правац тока Лима. Оне нису свуда истог пространства. Тамо где су најпространије, ширина им се креће од 300—800 метара.

Око Лима је пространа алувијална равна по којој се ова река креће, мењајући сваке године своје корито.

Са дна ове котлине се дижу два-три усамљена кречњачка брда као Буковац (972 м), Главица (908 м), Градина (1.010 м). Прва два су заравњена на теменима, док треће има призмаст облик. Сем тога, ободом котлине се протеже неколико мањих купастих узвишења Беран Крш, Јерињин Град и Градац изнад Будимље.

На североистоку се простире предео Полица, која је то име добила због облика и положаја у односу на Иванградску котлину и долину Љешнице. Полица има облик заравњене површи, уоквирене низом мањих или већих узвишења између којих су отвори и према Иванградској котлини и према Горњем Бихору. Особито је она у тешњим везама преко Гроца и Поганог Дола са Иванградском котлином која је од ње нижа око 120 метара. Полица је пространа око 33 км² и пружа се у правцу си-јз 8, а у правцу ј-с 5 км. Висина њеног дна се креће од 780—920 м. Као што је речено, Полица је веома валовита. Њен рељеф карактеришу уобљени брежуљци и била благих падина, између којих се гранају долинице различитих праваца. По својој пластици Полица личи умалом на пределе ниске Шумадије. Овај басен је рашчлањен речном ерозијом у неколико мањих целина, од којих су најпространије Драгосава—Маште, Горажде и Доње Заграђе.

Изнад Иванградске котлине и Полице, запажа се кречњачка површ, која је где мање а где више искидана водотоцима. Најпространији део те површи је Крчевс—Пештер, на коме су развијени крашки облици. На висини од 1400—1500 и 1700—1800 метара, на падинама Цмиљевице и Бјеласице, могу се лако уочити још две више површи које су деформисане. Са тих површи се дижу купасте врхови ових планина.

Обод Иванградске котлине у ширем смислу речи, рашчланиле су многобројне речице и потоци, који теку према Лиму и централној равни. Код ових су највеће Бистрица, Калударска и Дапсићка Ријека. У горњим деловима, текући кроз вододржљиве шкриљце, оне су ство-

Ск. 1. — Карта рељефа Иванградске котлине.

риле пространије сливове у којима су предели: Горња Села у подножју Бјеласице, Калудра и Дапсиће у подгоринама Цмиљевице. Међутим, у средњем делу ови токови, просецајући кречњачку површ, праве дубоке клисуре, особито Бистрица, Калударска Ријека и Ровачки Поток.

Геолошки састав. — У саставу Иванградске котлине учествују углавном палеозојски шкриљци, тријаски кречњаци, рожнаци и неогени седименти.

Масив Бјеласице је састављен од палеозојских шкриљаца (пешчара, аргилошиста и филита). Сем тога на овој се планини јављају овде онде и кречњаци у облику крпа или уметнутих сочива. Највиши врхови су поглавито од кречњака. Супротно Бјеласици, грађу Цмиљевице сачињавају тријаски кречњаци, рожнаци а местимично и палеозојски шкриљци. Међутим, у доњем непосредном ободу котлине, преовлађују убрани тријаски кречњаци, у чијој су подлози верфенски шкриљци и рожнаци. Верфенски слојеви се јављају у облику уског појаса у подножју Јејевице и Тиврана. Од средњетријаских кречњака састављени су површи и падине Острог, Тивран, Јејевица, обод Полице, Крчевско-пештерска висораван као и усамљена брда у котлини: Градина, Буковац и Главица (1, 407-10). Њихова дебљина и стратификација слојева се лепо виде у клисурама Лима код Тиврана, Сушице, Бистрице и у другим местима по ободу котлине. Кречњаци који се јављају у блоковима падају на северном ободу котлине према сз под углом од 50° , док су на западном они нагнути на запад скоро под истим углом. На истој страни у клисури Бистрице код Буча, кречњачки слојеви имају вертикалан положај. Табличасти кречњаци подлежу испод језерских седимената и у котлинској равни, што се види на једном кречњачком прагу у кориту Лима, који испод Виночке везује Градину на левој са Кршем и Кулом на десној страни Лима. Сем тога, бушењем по дну котлине дошло се кроз језерске седименте свуда до кречњака на дубини 70 до 320 метара.

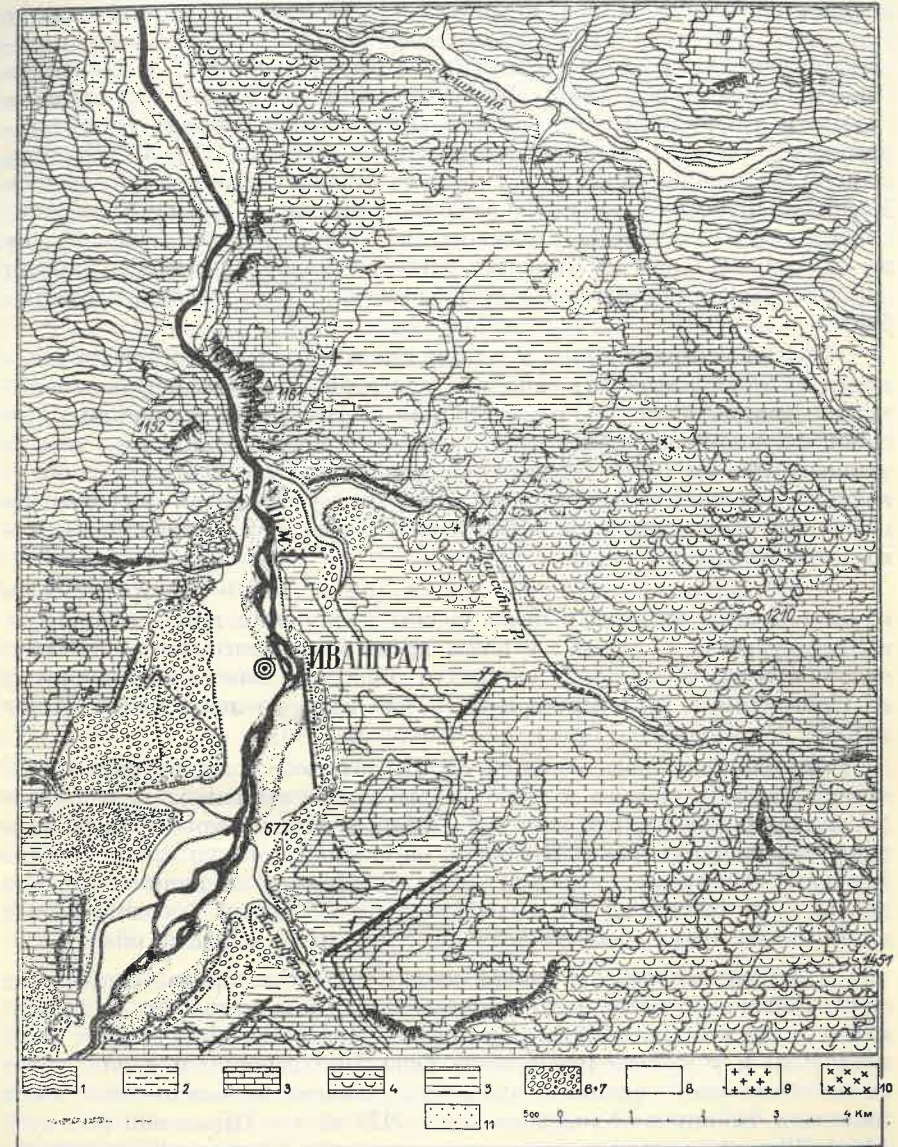
У ову зону котлинских страна увлаче се и рожначке формације, које захватају знатне површине око Тиврана, у Просјанама, затим изнад Крчева и у атару села Велића и Берана. Те рожначке масе које се виде и у кориту Лима при његовом уласку у Тивранску Клисуру, јављају се и у подлози средњетријаских кречњака.

На ободу котлинске равни се јавља низ купа у правцу си-јз (Беран Крш, Јеринин Град и Градац) за које *Цвијић* каже да су од дијабаза који избијају у облику дајкова на контактної линији (1, 407-10). *Гочанин* такође наглашава да се ови дијабази одликују већом садржином аугита, зрна оливина, калцита и серпентина (2, 180-5). Исте стене се пробијају кроз рожнаце свуда у долини Дапсићке Ријеке.

Дна Иванградске котлине и Полице покривена су језерским седиментима. Бушотине, које су извршене због истраживања угља, показују њихово распрострањење, дубину (моћност) и састав.

У Иванградској котлини, на десној страни Лима, неогени седименти прекривају велико пространство. У њима је поређано валовито побрђе на коме се истичу три поменута узвишења: Јасиковац, Дубица и Дапсићко Брдо. На последњем они достижу висину од 800 а дубину око 272 м, мада се бушењем није допрло до подлоге на којој лежи неоген. Неогени седименти се увлаче у облику залива у Загорје, а такође и између Главице и Буковца, где се преко рова у Бероташу везују језер-

ске насlage у Лугама са оним у Загорју. Сем тога језерски седименти се виде на површини још у Биједњу, а местимично и у Ржаници.

Ск. 2. — Карта геолошког састава.

1. Палеозојски шкриљци; 2. верфенски шкриљци; 3. тријаски кречњаци; 4. рожнаци; 5. неоген-миоцен; 6—7. флувио-глатијални наноси; 8. алувијум; 9. дијабаз; 10. еруптивне стене; 11. слатководни пескови.

Неогени седименти ове стране Иванградске котлине састављени су од глина и лапораца светло-сиве и тамно-сиве боје: Они су доста компактни, јер садрже знатну количину карбоната. На странама котлине слојеви су тањи и прелазе у чврсте плочасте пешчаре, као у Грабовачи (Дапсиће). Често се на ободу котлине и на појединим узвишењима виде склади врло ситног песка, например у Циковића Локви (Будимља) и по ободу Дапсићке котлинице. Главни пад неогених слојева је у правцу ји и си. Једино у Лугама испод Буковца они су оријентисани према ј.з. Падни угао слојева се креће од 15—20°. Неогени слојеви местимично показују и већу поремећеност. Тако на путу између Харема и Будимље, они имају различите падове — чак су и набрани. Слична појава се запажа у Главама, код кућа Вујовића (Дапсић). Ту на „Главицама“ које су резултат неког локалног поремећаја, слојеви лапораца падају вертикално а местимично су и јако набрани и раздробљени.

На левој страни Лима, а једним делом и на десној, језерски седименти су прекривени где тањим, а где дебљим слојем флувио-гласијалних наноса. Само у Гњионику они се јављају на површини. Али испод флувио-гласијалних наноса настају језерски седименти, чија се дубина креће од 309 у средишту (село Пешца) до 70 метара на ободу котлине. На овој страни слојеви лапораца су незнатни. Преовлађују песковите тамно-сиве и зеленкасто-сиве глине, које се смењују са глиновитим песком (3).

Слој флувио-гласијалних наноса, дебео 10—40 метара, састоји се од облутака, шљунка и песка разних величина и врло разноврсних по петрографском саставу; у њима преовлађују зеленкасти шкриљци, пешчари и кречњаци, које су Лим и Бистрица нанели у дилувијуму из Проклетија и Бјеласице и њим насули најнижи део котлине. Истог састава су и наноси у пространој равни око Лима.

На Полици, која је виша од Иванградске котлине око за 120 метара, јављају се исте језерске наслаге. Оне покривају целу површ до подножја страна, јер овде нема већих водених токова који би утицали на њихово спирање. Бушотине на Полици показују знатне дубине језерских седимената. У њеном центру на Дињама се допире кроз њих до 313 м, на Бабину до 260 и на Машту до 179 метара. Уколико се иде од средишта према ободу та дебљина седимената постепено опада.

Слојеви лапораца и лапора падају од обода према унутрашњем делу. Запажа се њихова заталасаност и пад под углом од 25°. Седименти леже поглавито преко кречњака. Док у средишном делу и на површини и у дубини преовлађују бело-сиви лапорци и глине, дотле се по ободу јавља крупнији материјал; слојеви жућкасто-сивог песка виде се у Бабину на Кучанском Брду (920 м) и у Провалији код куће Мата Шћекића; затим у Јоходолима код кућа Ненадовића и Губеринића, где су слојеви сиво-зеленкастог песка нагнути за 15°. Сем тога по ободу Полице се запажају песковити плочасти лапорци и лапоровити кречњаци. Највеће наслаге ових чврстих лапораца и ситног песка се виде код гробља на Горажду и Бабину. Ове лапоровите пешчаре,

који се лако тешу, народ употребљава за надгробне споменике, а песак у грађевинарству.

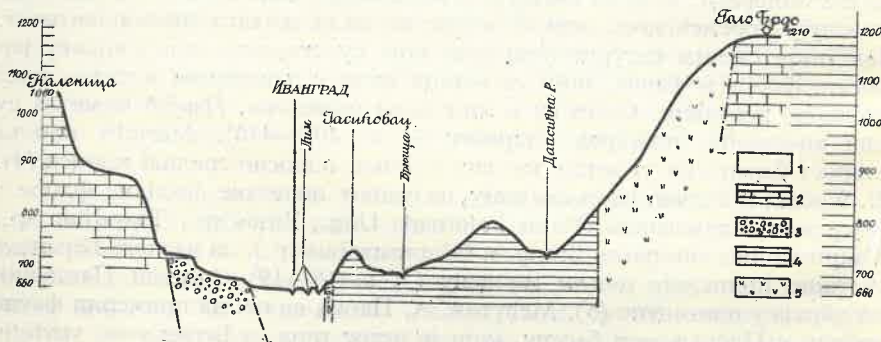
Заједничке карактеристике за један и други басен су да се језерски седименти пењу доста високо — на Полици око 920, а у Иванградској котлини (на Заруђу) до 820 метара. Из поменутих дубинских бушотина и усека запажа се да су наслаге слојевите и да су нагнуте поглавито према центру басена. Језерски седименти се састоје из многих слојева лапораца, разнобојних глина, разних пескова, угља и угљевито-песковитих лапораца, који се смењују у вертикали. Ови слојеви местимично показују поремећеност, али се нигде не види њихова дискордантност. Још није сасвим сигурно утврђено које су старости ови слојеви, јер богата флора и фауна, чији се остаци виде у лапорцима и угљу, нису довољно испитани. Стога су и мишљења подељена. Цвијић каже да су ово творевине плиоцене старости (1, с. 401—410). Martelli ставља старост беранских угљених наслага у доњи, односно средњи миоцен (4). Е. Wadasz и Tuzson Janos сматрају, на основу испитане фосилне флоре у језерским седиментима (*Pinus holothana* Ung., *Pinus* sp., *Taxodium* sp., *Gluptostrobis europaeus* Brong. и *Gluptostrobis* sp.), да наслаге Беранске котлине припадају доњем миоцену (5, с. 18—19). Милош Павловић их убраја у олигоцене (6). Међутим, А. Павић каже, да примерци фауне нађени у Плеваљском басену, који је истог типа са Беранским, упућују на миоцену старост. Он даље сматра да су са Плеваљским басеном били у вези не само Берански него Босански и Косовски угљени басен (7, с. 44—66).

Овде треба напоменути да и по Ласкареву слојеви неких суседних језерских басена припадају средњем и горњем миоцену (8) те би се исто могло односити и на седименте ове котлине. Али ова различита мишљења уствари не противурече једно другом јер су седименти стварани све до плиоцена.

С обзиром да су неогени седименти врло дебели и богати лапорцима који садрже знатну количину карбоната, могло би се закључити да се језерски слив у доба њиховог формирања претежно састојао од карбонатских стена. Сем тога овако велика дебљина седимената последица је дугог егзистирања језера, а вероватно и пространог слива — знатно већег него што то указују данашњи топографски услови. С тим у вези треба додати да је без сваке сумње језеро било много пространеје.

У геолошки састав треба нешто рећи и о појавама руда у овој котлини. Многобројним бушотинама је утврђено да је угљак распрострањен готово у свим деловима Иванградског басена и Полице и то на врло различитим дубинама. На ободним деловима басена угљак избија на површину или је на малим дубинама као у Загорју, Петњику, Будимљи и Гњионику. Прорачунате геолошке резерве на основу досадашњих истраживања износе 117 милиона тона. Међутим, равнотежне (индустриске) резерве крећу се око 80 милиона тона. Највећа моћност угљених слојева је код Иванграда (испод терасе на Талуму), у Будимљи и Загорју. Исто тако је угљем богат и Полички басен, особито његов средишни део на Цињама и Драгосави.

Угаљ Иванградске котлине спада по каквоћи у боље мрке угљеве. По анализи која је вршена у лабораторијуму Рударског и Техничког факултета у Београду, његова топлотна вредност се креће од 2.640—5.000 калорија (садржи 20% пепела), 1,17% сумпора и знатну количину влаге). Разликују се 3—4 врсте угља, чија каквоћа зависи од степена угљенисања. Преовлађују: шкриљасти, чврсти и сјајни (са коцкастим преломима) мрки угљеви. Поред тога, постоје и угљеви дрвенасте структуре, у којима се могу јасно распознати биљни остаци.

Ск. 3. — Профил кроз Иванградску котлину.

1. алувијална равна; 2. тријански кречњаци; 3. флувио-глатијалне терасе; 4. неогено побрђе; 5. дијабаз-ројне творевине.

Неповољна страна ових угљених наслага је у томе што се јављају у неколико слојева, прослојака и сочива растављених где већом а где мањом повластом, местимично око 150 метара. Сем тога угљене серије су интеркалисане песковима и испресецане, те је могућна лака циркулација воде, а такође самозапаливост угља због садржине сумпора и ширита. Али има и врло повољних налазишта. Стручњаци сматрају да се резерве од 10 милиона тона могу врло лако експлоатисати и то: у Будимљу површинским копом, а у Загорју и Ђњонику помоћу поткопа. Само ова ограничена количина довољна је за маколику локалну индустрију за врло дуг период.

Сем мрког угља, у овој котлини постоје дебели слојеви лапораца који су доста повољни за производњу цемента. Велике наслаге цементних лапораца се јављају на Јасиковцу и у Лушком Пољу. Али по анализи, која је вршена у Институту за испитивање материјала у Загребу, просечни састав карбонатске смеше (супстанце) је нижи него што захтева цементна индустрија. Колико треба додати кречњака, зависи од лапораца који су неједнаки у погледу садржине карбоната. Прорачунато је да сиромашнијим лапорцима треба додати највише 20—25% ове супстанце. То се овде може лако решити, захваљујући близини повољног кречњака у Јејевици, Тиврану и Главици. По процени стручњака само досада испитана налазишта у Јасиковцу била би довољна за 200 година, ако би се годишње производило 80.000 тона цемента (9).

Овде треба поменути, да у Јариштима изнад Горашког Врела, има бречастог камена од кога сељаци израђују надгробне споменике. Судећи по лепоти и чврстини ова црвенкасто-сива бреча имаће велики значај у грађевинарству.

Што се тиче других руда у овом крају, о њима се са сигурношћу не може говорити, јер су истражни радови на овом послу тек у зачетку. Али судећи по геолошком саставу Бјеласице, на чијим је огранцима постојао стари рудник Брсково, могу се очекивати сличне руде и на овој страни планине. Почетни истраживачки радови у Горњим Селима указују на појаву хематита, пирита као и жица руде цинка и олова.

Морфогенетска структура рељефа

Тектонске црте и палеорељеф. — Основне црте данашњем рељефу Иванградске котлине дали су тектонски процеси. Цвијић каже да је Беранска котлина везана за раседе правца си-јз, дуж којих су избиле младе еруптивне стене, од којих је састављен Беран Крш, Јеринин Град и Градац (1, 407—10). И Е. Wadasz тврди да је Беранска котлина постала дуж ободних раседа који су се доцније обнављали у више махова. Као доказ наводи стране које отсеком падају у котлину и изгужваност слојева на тој додирној линији (5, 19). Неогени слојеви показују извесну заталасаност, што је знак да се котлина спуштала и у језерској фази. З. Перовић претспоставља, на основу различитих дебљина и дубина угљених слојева и постепених прелаза између угља и других седмената, да је котлина лагано тонула. (10). И данашња њена сеизмичност указује на тектонску лабилност котлине. Ј. Михаиловић каже, да је Горње Полимље интересантна аутохтона турсна област, чије је језгро сеизмичности баш у Беранској котлини. Јаки и слабији потреси (око 80 на броју), који су се одржавали од 12 октобра 1926 до 18 марта 1927 године, најјаче су се осетили дуж четири раседне линије.¹ Из овога он изводи закључак, да се у Беранској котлини и данас настављају радијални покрети (11, 65—75). Сем раседних линија правца си-јз, о којима говори Цвијић, раседи су утврђени и по југозападном ободу и по дну котлине. Паралелно са раседом у подножју западног обода котлине констатован је још један расед у правцу Ђњоник—Лужац. Раседна линија у облику пукотина јавља се такође и дуж југозападног обода; она је особито изражена у Сјениш Долу између Петњика и Дапсића и у Загорју, где стране готово под правим углом падају у дно равни. Сем тога, утврђено је неколико раседа и дуж Лима, по дну котлине: један изнад моста код Иванграда, а други на дну Харема куда се скреће према Будимљу и долини Брњице. Овде треба додати да су се мањи локални поремећаји дешавали и на другим местима котлине, што се види из профила бушотина.

¹ Поменути и јаки потрес 13 марта 1927 године оставио је последица: рушење и пуцање зграда, одваљивање стена, пукотине у земљи и промене у подземним водама итд.

Бушењем по дну котлине је утврђено, да је она спуштена поглавито у кречњацима, рожнацима, зеленкасто-сивим палеозојским шкриљцима и пешчарима, преко којих леже језерски седименти. То су углавном стене од којих је састављен и обод Иванградског басена. Изолована кречњачка узвишења Буковац, Главица и Градина делови су тог претектонског рељефа. Какав је био тај рељеф пре језерске фазе, која је настала после спуштања котлине, може се донекле видети из облика који су покривени језерским седиментима. Поменути дубинским бушењем запажено је да су постојала кречњачка узвишења на Јасиковцу и Дубици, а такође и удубљења између њих. Највећу дубину котлина достиже у средишту поред Лима, где је дно испод језерских седимената ниже за 300 метара од стеновите пречаге преко које Лим тече при улазу у Тивранску Клисуру. Мала долина између Главице и Буковца испуњена језерским седиментима има одлике синклинале, јер слојеви оба узвишења падају према њој. Из овога би се могао извести закључак да је она постојала пре језерске фазе и да је њоме текао мали поток с Крчева.

Исто тако се бушотинама на Полици утврђује да се њен рељеф одликовао удубљењима и мањим узвишењима. То наводи на мисао да је она била доста дубока и карстификована котлина, која је касније испуњена језерским седиментима. Према томе, овде су и пре спуштања котлине и пре језерске фазе били развијени флувијални и крашки процеси.

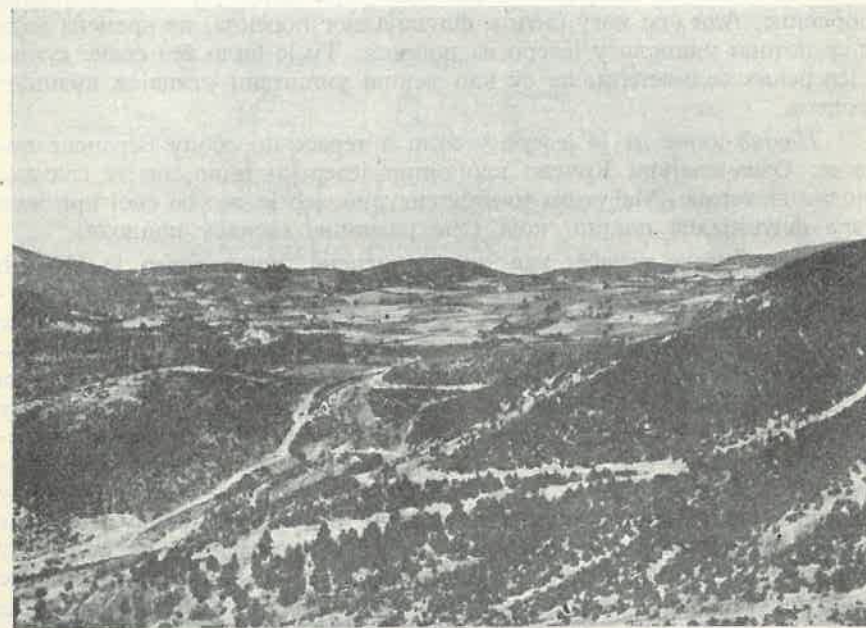
Сем тога, остаци палеорељефа се виде и по ободу котлине. То су старе речне долине Сушице и Бистрице, које су напуштене стварањем епигенетских клисура. Према томе, прејезерски рељеф Иванградске котлине и Полице у основним цртама одговара данашњем. Веће промене су настале после трансгресије, акумулације, абразије, речне и крашке ерозије.

Језерска палистика. — Када се говори о језерској пластици ове области, потребно је да се пре свега утврди у каквим су односима биле Иванградска котлина и Полица у доба језерске фазе. Цвијић о томе не пружа података. Он каже ово: „да је Беранска котлина била испуњена по свој прилици плиоценим седиментима, који се пењу до висине 860 м; дуж источног и западног оквира има више заостатака језерских тераса на Малом и Великом Дупану, Буковцу, Главици и две-три мање терасе око Петњика; даље наглашава да се запажају још више језерске терасе на Крчеву и Полицама високо изнад неогених седимената“. Он такође говори о епигенији Сушице и Бистрице на западном ободу котлине (1, 407—10).

Из овога се јасно види да је Цвијић проматрао само Беранску котлину у ужем смислу; није узимао у обзир Полицу и шири обод, без чега се не може говорити ни о рељефу Иванградске котлине. Дакле, Цвијић је узимао Полицу као терасу. Међутим, Е. Wadasz сматра Берански басен и Полицу као делове једне котлине, предвојене тријаском пречагом. Што је јужни део (Беранска котлина) мало нижи од северног (Полице) каже да су ове разлике настале услед накнадног спуштања а

делом и због ерозивног дејства Лима (5, 19). Али се он не упушта у објашњење развитака и међусобних односа ова два дела котлине.

Уствари, Иванградска котлина и Полица су један басен у морфолошком, а два у геолошком односно тектонском смислу речи. Та два засебна басена су за време високог стања имала заједничку језерску раван. За ово има довољно доказа. Пре свега да је Полица била изолована у то доба, њени би се токови везали у једну реку и она би текла у једном правцу као отока. Међутим, потоци на Полици, чије је развође у средини басена, теку и према Иванградској котлини и према Љешници, просецајући кречњачке гребене по ободу. Јединство ова два басена у доба највишег језерског стања може се утврдити и висином језерских

Сл. 4. — Полица.

Положај према Иванградској котлини и везе између њих преко Гроца.

седимената исте старости, који су у Иванградској котлини на већој висини него најнижи превој Гроц који везује Иванградску котлину и Полицу. Најзад, то јединство потврђују високе епигеније Тиврана и Бистрице, од којих се мора поћи при утврђивању прострства језера. Лим је усекао своје корито у Тивран и Остро на 1.152 м висине, а не у Полици која је знатно нижа. То је без сваке сумње доказ да је језеро прелазило заједничке оквире Иванградске котлине и Полице.

Према томе, у доба ујезеривања ова два басена су била изолована, али када су била испуњена водом и језерским седиментима до висине највише епигеније, постајала је јединствена језерска раван. При

повлачењу језера, по дну се развила мрежа Лима и његових притока, рашчланила га и дала му данашњи изглед. При том усецању, Лим је, располажући огромном ерозивном снагом, изградио котлину у меким седиментима који су испуњавали стару тектонску депресију. Кратко речено, тек после повлачења језера Иванградска котлина и Полица доведене су диференцијалном ерозијом у стање прејезерске изолованости.

Какве је трагове оставило ово језеро сем седимената, који у Иванградској котлини допиру до 820, а на Полици до 920 метара, не може се сигурно рећи, јер су неогене наслагае спрате са стрмих страна по ободу котлине. Истина, по Крчевској површи и по заравнима на Тиврану свуда су разасути кварцевити облаци, који потсећају на прибрежне творевине. Али ове могу бити и флувијалног порекла, из времена када су се потоци уливали у језеро на површи. Ту је било без сваке сумње и језерских седимената, па су као мекши уништени утицајем крашког процеса.

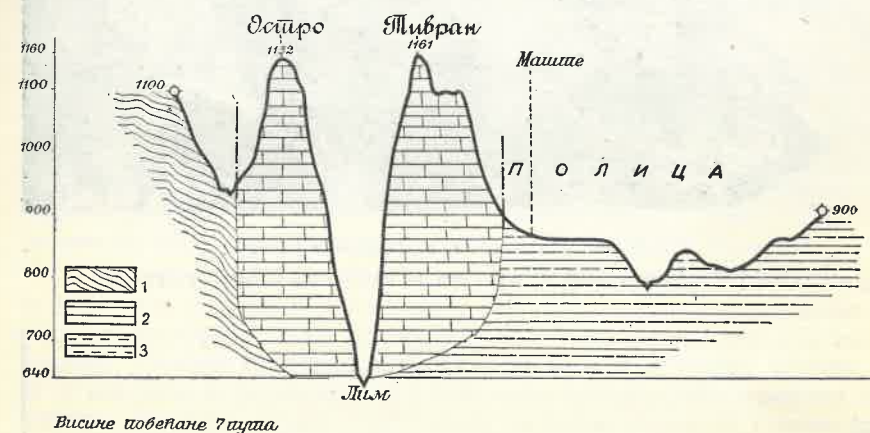
Цвијић каже да је језеро усекло и терасе по ободу Беранске котлине. Означавајући Крчево као виши језерски ниво, он је свакако мислио на терасе. Међутим, то није сигурно, јер је ово по свој прилици стара флувијална површ, која сече различне стене у подлози.

Друге ниже терасе, као што је речено, констатовао је Цвијић ма Великом и Малом Цупану, затим око Буковца и села Петњица. Велики Цупан на висини 860 м, коме одговара тераса Крћевце с леве стране Сушице, је мала зараван на кречњакој подлози, дугачка 50—100, а широка око 50 м. На њој, као и на Малом Цупану који лежи на висини од 840 м, нема изразитог језерског шљунка. Поменуте терасе око Буковца су усечене у поремећеним неогеним седиментима акумулативне равни, те се као такве по П. С. Јовановићу не могу узети за абразионе (12, 1—21). Према томе, ове мале заравни на западном ободу вероватно су делови старих флувијалних површи по ободу Беранске котлине. Међутим, ниже терасе у неогеним седиментима у подножју Буковца које Цвијић означава као језерске, без сваке сумње су постале радом флувијално-денудационих процеса, јер је уствари котлина била испуњена наносима те их језеро није могло усећи.

Флувијални рељеф. — Флувијално-денудациони процеси највише су утицали на стварање данашњих облика рељефа. Као иницијална површина у том развоју мора се узети највише епигенија Лима у Тиврану и Оштром, до које висине је котлина била испуњена наносима. Изнад те висине почело је усецање Лима и његових притока: Бистрице, Калударске и Дапсићке Ријеке, које су својим горњим деловима утицале у језеро док је оно било на највишем нивоу. Упоредо са просецањем клисуре ове су реке продуживале свој ток по дну акумулативне равни, усецајући се кроз меке језерске седименте у чвршће стене у подлози. Касније, када су језерски седименти као мекши спрати, јавила се аномалија да реке теку вишим а не нижим земљиштем. Тим епигенетским усецањем се може објаснити појава што Лим и Љешница нису искористили ниже земљиште преко Полице.

Пошто је од Лима, као главне реке, највише зависило стварање данашњег флувијалног рељефа, то прво треба говорити о његовом развоју.

Усецајући се епигенетски кроз кречњачки масив Тивран—Оштро, Лим је изграђивао своју долину у моћним неогеним седиментима који су испуњавали котлину. После језерске фазе, пре дилувијума, он је био усекао своју долину до знатне дубине, што се види и по старом предилувијалном кориту и терасама. На излазу из ждрела у Тивранској Клисури, Лим се рачвао у два рукавца, усецајући се кроз кречњачки рт у подлози који је без сваке сумње био у равни прекривен. Између тих рукаваца данас штрчи као острво кречњачко уздишење Човекова Глава, око 100 м изнад речног корита. У дилувијуму су оба рукавца била испуњена флувиоглацијалним наносом; после те фазе превладао

Ск. 5. — Профил епигенетске клисуре Тивран—Оштро.
1. Палеозојски шкриљци; 2. тријаски кречњац; 3. неоген-миоцен.

је леви рукавац, тако да је корито десне отоке остало суво и viseће према данашњем кориту. Висина ове негдашње отоке, као и материјал у њој, одговарају флувио-глатијалној тераси на супротној страни. То значи, да је стари предилувијални рукавац био испуњен наносима старије ришке глацијације.

Стеновите терасе, које су у вези са овом фазом развоја, запажају се и при странама котлине код манастира Ђурђевих Ступова, Долачког гробља и испод Куле код Навотине, али су оне прекривене флувиоглацијалним наносима. Флувијалним терасама из неогена одговарају мале кречњачке заравни с једне и с друге стране изнад ждрела у Тивранској Клисури, чије стране вертикално падају у корито 120 м. Сем ових ниских, запажају се и делови виших тераса на висини од 800—900 м, али не у котлини него узводно и низводно од ње. Ова неогена долина Лима била је у дилувијуму испуњена огромном количином шљункови-

Сл. 6. — Лим на излазу из Тивранске клисури.
Флувио-гласијална тераса коју је Лим изградио усецајући се у кречњаку.

Ск. 7. — Ждрело у Тивранској клисури.

тих наноса које су реке донеле са Проклетија и Бјеласице. У њима је река поново изградила своју данашњу долину коју прате три терасе у облику пространих подова и уских полица. Ове терасе нестају у Тивранској Клисуре, да се поново појаве у збијеном реду при излазу Лима из ждрела. Две више терасе су флувио-гласијалног порекла, а трећа, најнижа флувијалног. Треба напоменути да се на Комарни и на Милцу, при излазу Бистрице у котлину, виде трагови још једне више флувио-гласијалне терасе, којој одговара слична тераса у Биједњу испод Равних Шума на другој страни Лима.

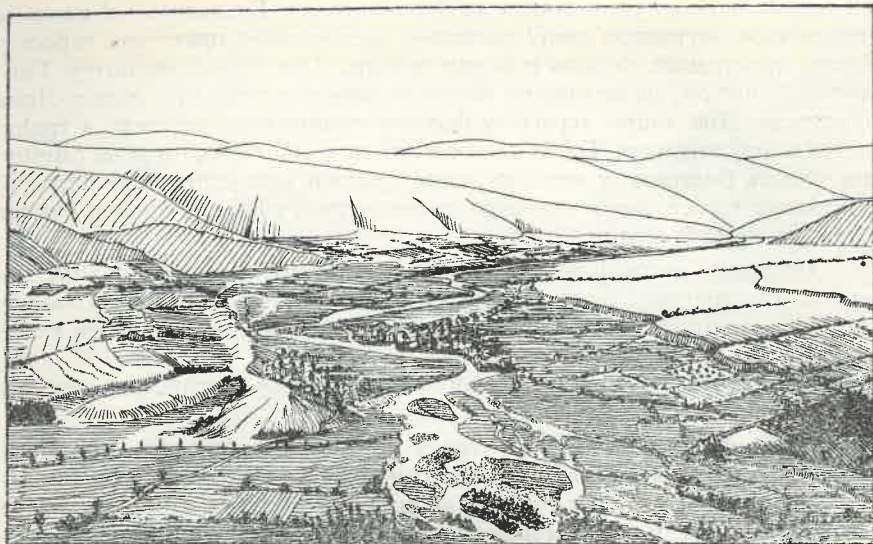
Постанак ових флувио-гласијалних тераса везује се за две последње гласијације, ришку и вирмску. Шљунковити наноси одговарају хладном гласијалном добу, а отсеци топлијим интергласијалним периодима, за чије време се река усецала у поменутим наносима (13, 165). Највиша тераса на Милцу, Комарној и Биједњу, вероватно припада стадијуму ришке гласијације.

Виша флувио-гласијална тераса од 718 м (отсек терасе је 10 м) код Лужачког гробља, најбоље је изражена у Овсинама, Бучу и Виношкој. Друга нижа тераса на 700 м (отсек 17 м) достиже ширину од 1 км у Хашком Пољу и на Шкрњевици. На десној страни Лима овим пространим подовима одговарају шире или уже полице, почев од Рудеша у Будимљи до Навотине. На неким местима је нижа флувио-гласијална тераса на овој страни сведена ерозијом Лима у једну, испод које је високи отсек, као на простору између Навотине и Ржанице.

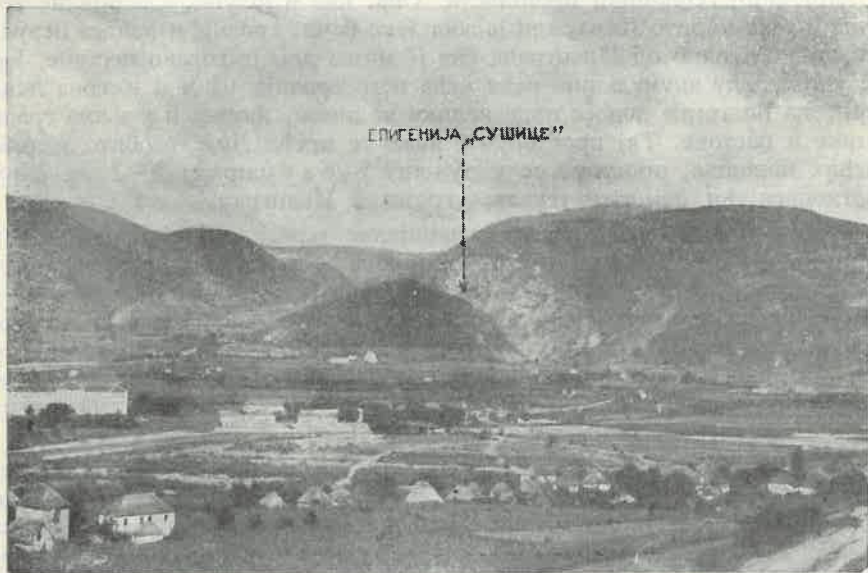
Најнижу терасу од 673 м (отсек 4 м) у Иванграду изградила је река у најновијој геолошкој прошлости. Она, као и флувио-гласијалне терасе, прати корито Лима, али је због јаке бочне ерозије и наноса испрекидана. Узводно од Иванграда све је нижа док је готово нестане, јер је у том делу акумулација река већа него ерозија. Лим и његова лева притока Бистрица доносе овде велику количину наноса и у њима граде отоке и растоке. Тај простор, по коме се креће Лим, особито у доба већих поводња, простира се у дужину 5—6 а у ширину 1—2 км. Лим поткопавајући најнижу терасу, угрожава Иванград.

Као што се види, флувиогласијалне терасе су најпространије у котлини на левој страни Лима. Ова појава се може објаснити тиме што су вода и наноси загушивали уско ждрело у кречњачкој клисури, у којој се река спорије усецала и морала је да меандрира по наносној равни стварајући терасе. Појава пространије терасе на левој него на десној страни последица је такође померања речног тока према раседном отсеку на десној страни. Томе је допринела без сваке сумње и Бистрица која великим наносима потискује ток Лима ка источном правцу.

И притоке Лима су се развијале упоредо по акумулативној равни. Њихови токови су управљени према средишњом делу котлине. Али они нису увек следили прече путеве према Лиму. Тако се Дапсићка Ријека није држала краћег пута него се усекла епигенетски кроз језерске седименте у дијабаз-ројну масу Заруђа и Градца, створивши малу клисуру. Иза ове изграђено је диференцијалном ерозијом у неогеним седиментима Дапсићко проширење у облику котлинице.

Ск. 8. — Флувио-глатијалне терасе у Иванградској котлини и алувијални наноси поред Лима.

Сл. 9. — Део Иванградске котлине.

Епигенија Сушице; на терасама манастир Ђурђеви Ступови и део Иванграда.

Бистрица је исто тако епигенетски усекла ново корито у кречњачком врху Паклена—Стража, остављајући на десној страни преседлину Крстац између Бањевца и Комарне, којом је она у прејезерској фази текла, што поред осталог доказује и велика количина речног шљунка и облутака донетих из Бјеласице. Епигенетски се усекла у кречњачку главицу Градца и Бистричина притока Коњска при свом ушћу у Бистрицу. И Сушица није нашла своје старо корито; она се није усекла у своју ранију долину Ѓионик, него у кречњачки рт Раствовац, у коме је створила клисуру, школски пример ивичне епигеније (1, 407—10).

Ровачки Поток скреће нагло при излазу из клисуре, и то из северозападног у северни правац. Та појава може се објаснити тиме што је он текао у доба језерске фазе својим горњим и средњим током управно на обалску линију. Међутим, по отицању језера доњи његов ток зашао је у неогену подлогу и услед дејства отицања Лима скренуо ка северу и после се саглашавао току главне реке.

На акумулативној равни Полице развила се мрежа мањих токова разних праваца. Три тока која теку у правцу Лима изградила су у језерским седиментима своје плитке долине: маштанско-драгосавску, горашку и заградску, које се по свом развоју знатно разликују. Кроз маштанско-драгосавску долину тече Маква са мрежом притоцица којима само повремено тече вода. Улазећи из мекших неогених седимената у чвршће кречњачке стене Маква се епигенетски усекла у рт Јејевица—Руденице остављајући на левој страни превој Гроц, у коме се додирују кречњаци и рожнаци. Али она није успела да сагласи свој ток у односу на Дапсићку Ријеку и Лим. Узроци су томе што Маква улази из мекших у чвршће кречњачке стене у које се теже усекла; еем тога она има нешто већу количину воде само у јесен и у пролеће, те је њена ерозивна снага недовољна да би могла савладати раседни отсек између Полице и Будимље.

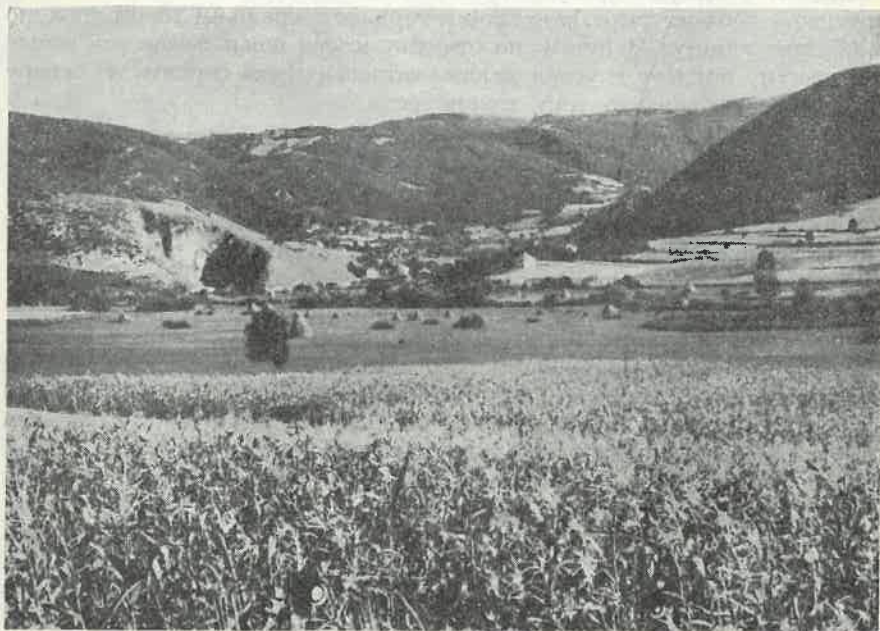
И у горашком проширењу развио се систем плитких долиница у неогеним седиментима. Ови мали повремени токови нису могли да просеку кречњачку пречагу Јаришта, јер их је савладао крашки процес у Коловрату, где се вода повремено ујезери, понире и на кратком растојању избија на супротну страну у Горашко Врело.

Заграђе, трећи део Полице, претставља данас крашким процесима дезорганизовану суву долину. После језерске фазе њоме је стално текла вода, усеклајући клисуру у кречњачку пречагу на дну Данаца. Пошто су се у њеном средњем и горњем делу јавили вртаче и понори у вези са спуштањем стално овлажене зоне у кршу, вода је престала стално да тече и избила је у облику врела испод клисуре. Сада се у овој долини јасно разликују три дела: горњи суви, којим повремено тече вода, клисура и доњи нормални део испод врела. Горњи, суви део долине има висећи положај према доњем испод врела. Узрок овој појави треба тражити у томе, што повремени ток не може у кречњачкој клисури да се сагласи с долином испод врела, кроз коју стално тече велика количина воде.

Испод кречњачке површи Крчево—Пештер било је раније неколико речних долиница, чија је еволуција прекинута крашким процесима. Такве дезорганизоване прекрашке долине су Ракови Долови, Петњички и Навстињски Поток, испод којих се јављају врела истог имена.

Ракови Долови испод Крчева типични су пример негдашње флувијалне долине. У свом горњем делу долина је пространија и потпуно карстификована, а у доњем уска; завршава се отсеком у дапсићком проширењу.

У продужетку Брњице, која сада добија воду из Петњичког Бата и Загорског Врела, види се долина којом сада само повремено тече вода.

Сл. 10. — Долина Брњице у неогеним седиментима.

На ободу пећина; из ње истиче река, која меандрира по дну равни; у продужетку сува долина и површ Крчево; око реке ливаде а на странама култура кукуруза; у врху долине село Петњик.

Она је вероватно првобитни водоток Брњице, која је долазила са Крчева. Са одношењем језерских седимената и упоредним развитком кречњачког процеса у горњем делу ове долине, вода се појављивала у подножју у облику врела, прво у сувој пећини у Ограђи, а затим у Бату. Овде се виде два несаглашена дела исте долине — горњег стрмих нагиба и доњег равног, испод врела. У овом доњем делу река је меандрирајући по неогеним седиментима и наносима створила пространу равну Бару.

И долина другог изворишног крака Брњице, такође је несаглашена. Испод Загорског Врела поток је створио ширу мочварну долину у неогеним седиментима, затим се епигенетски усекао у Буковчић — кречњачки рт Буковца.

Долина Навотинског Потока, која води испод кречњачке површи Пештера у правцу Навотинског Врела, претставља негдашњи површински ток потока, који је нестало спуштањем стално овлажене зоне у карстификованој долини.

Готово све ове притоке Лима, улазећи у котлину, просецају флувиоглацијалне наносе; усецајући се оне су синхронично са Лимом израдиле своје терасе.

Интересантно је да се у узводним деловима ових притока не јављају терасе. Њих је било без сваке сумње, па су у кречњачким клисурама уништене, а у горњим деловима, где преовлађују шкриљци, денудоване. Изузетак је у овом погледу долина Дапсићке Ријеке, која је претстављала дубоки језерски залив. У њој је добро изражена једна тераса на висини од 800 м, која прати реку од Дапсићког проширења до Лука. Она се особито јасно запажа с обе стране реке у Ланишту, Међици, Ненезину Лазу и Раскрсници, 60 м изнад речног корита.

Што се тиче рељефа широког котлинског обода, на његов развитак је највише утицала флувијална ерозија. Планинске падине су рашчлањене густом мрежом река и потока све до испод највиших врхова Бјеласице и Цмиљевице.

Као последице тога, петрографског састава и других чинилаца, рељеф је врло изразит. У њему учествују врло разнолики топографски облици: плећата била, стране различитих нагиба, заравни и истакнути врхови и клисуре. Али у том лавиринту долиница и мозајку топографских облика, могу се лако уочити и крупније, врло карактеристичне, црте рељефа.

На првом месту се запажа ступњевито спуштање планинских страна према дну котлине, са изразитим прегибима, што свакако указује на флувијалне површи.

Најнижу и најбоље очувану површ претставља крчевско-пештерска кречњачка зараван, висока 1121—1154 м, која је избушена малим увалама и многобројним вртачама разних облика и прострства. Делови ове површи су очувани у облику парчади готово свуда по ободу котлине, а особито у Тмушићу код кућа Трифуновића, на Тиврану, на Пшеништима изнад села Доца, као и на многим кречњачким ртовима. Изнад ове ниже запажа се још једна виша површ на висини 1400—1500 м, али она није сачувана као Крчевско-пештерска, која је у кречњацима; разбијена је потоцима и рекама у низ плећатих била скоро истих висина, која падају у правцу водених токова, као Дебело Брдо (1474 м), Остожер (1451 м), Умац изнад Калудре (1417 м), Борова Глава више Роваца, Преко Брдо и друга. Овима одговарају на супротној страни у подгоринама Бјеласице: Шестаревац (1473 м), Вуча, Дебело Брдо и низ других падина и била који се спуштају низ притоке Бистрице.

Трагови треће највише површи, такође се виде око Бјеласице и Цмиљевице на висини 1700—1800 метара.

Узрок постанка и развитка ових површи треба свакако тражити у спуштању доњег ерозионог базиса. У овом погледу је од особито значаја тектонско спуштање Иванградске котлине и њено испуњавање водом, што је утицало на промене ерозионог базиса, односно стварања површи. Али до ових резултата би се могло доћи тек после дубљих посебних студија.

Површи су рапчлањене воденим токовима, који су полазили испод највиших врхова Бјеласице и Цмиљевице. Уколико се спуштао њихов доњи ерозиони базис утолико су се они више усецали, правећи све уже и дубље долине. Стога су долине стране у горњем делу положите, а у доњем врло стрме — изузетно се јављају мања проширења тамо где се два-три потока стичу у један ток, као у Калудри, Лубницама у Курикућама. Сем тога, на горњим и средњим деловима страна се виде потоцима искидане мале заравни, које претстављају остатке површи или речних тераса.

На кречњачкој површи долине су се друкчије развијале. Када су већи токови при спуштању сишли на кречњачку површ, они су се у њу вертикално усекли и створили клисуре Бистрице, Сушице, Ровачког Потока и Калударске Ријеке. Мале токове је савладао карсни процес, који се развија и на мањим заравнима.

На рељеф највиших делова ове области сем флувијалне имала је утицај и глацијална ерозија. Цвијић каже да је сва висока планинска маса Бјеласице била заглечерена, тако да су из глечерских снежаника једино вирели оштри врхови и гребени између циркова (14, 243). Последица те глацијације су: многобројни циркови, моренски бедеми, језера, мали валови и флувио-глацијални наноси, који се виде на североисточним странама, падинама и у долинама окренутим Иванградској котлини.

Ледницима икљубени полукружни — котласти циркови прате изворишне челенке Јеловице, Језерштице и Суводолског Потока. У изворишту Јеловице, је само цирк Туста. Ледник који је полазио из њега није имао већег утицаја на проширење око Јеловице, које је уствари ерозивне природе. Много је пространији цирк у изворишту Језерштице, чије дно карактеришу: многобројни моренски бедеми, улегнућа између њих и у овима два-три мала језерца. Од ових је највеће Пешића Језеро из кога истиче Језерштица.

Трећа и најмногобројнија група циркова је поређена испод врхова Рељине, Троглава, Црне, Зекове и Огореле Главе. Пространством се истичу циркови Кривога Смета и Малог Језера, чији су се ледници спајали, и падајући преко отсека, издубили басен Шишког Језера. Овде су притицали и ледници из Рељине и испод Црне Главе и здружени се кретали низ Суводо, у чијем горњем делу су издубили пространу долину облика валова. (15, 14—17).

По дну циркова Рељине и Шишке, који су покривени моренама, има такође неколико као ока језера, међу овима су највећа Шишко и Курикућко.

Глацијални трагови се виде и испод ледничког валова којим се лед у облику језика спуштао. То су флувио-глацијални наноси који

су потоци нанели у Лубничко проширење и свуда у долину Бистрице, а особито у Иванградску котлину.

На другој страни Иванградске котлине, коју чини Цмиљевица и њени огранци, глацијација није била развијена; због тога што је ова планина нижа и сиромашнија атмосферским талозима него Бјеласица. Једино се на њеном североисточном делу у врх Мокрог Дола, код Ледне Чесме на висини 1800 м., може говорити о глацијалним траговима циркусног карактера.

Као што се види, ледници су изменили рељеф високих делова Бјеласице. То има утицаја и на живот. Пре свега, по дну пространих циркова и валова нанет је растресити моренски материјал на коме расте бујна и сочна трава. Сем тога, ова проширења су заклоњена од ветрова и приступачна саобраћају, те су као таква врло повољна за привремена насеља; из њих сточари лако користе пашњаке високих планинских делова и одржавају везу са сталним насељима. С друге стране, ледници су били од штете, јер су флувио-глацијални наноси прекрили неогене седименте у Иванградској котлини и тим умањили њену плодност.

Сл. 11. — Шишко Језеро заграђено моренама (Бјеласица).

Крашки рељеф. — Видели смо раније како у геолошком саставу ове котлине учествују кречњаци и да су на њима, иако су релативно плитки и покривени, развијени крашки облици. Као у многим сличним потолинским котлинама, које су биле испуњене језерима, и овде је еволуција крашких облика зависна од спуштања хидрографских зона.

То значи да се карстификација развијала упоредо са спуштањем котлине. Затим је тај процес заустављен таложењем језерских седимената, да поново отпочне са њиховим спирањем и спуштањем хидрографских зона. Ово доказују понори, пећине, окапине, врела и извори поређани једни изнад других у разним висинама, а сем тога и суве карстификоване долине, које су прошле кроз фазу језерског загата. Сви ови и други облици крашког рељефа, најбоље су изражени на крчевско-пештерској површи, где су услови, с обзиром на дебљину кречњачких слојева и топографских разлика, за то били и најповољнији.

Крчевско-пештерска површ отсеком пада у котлину. Висинска разлика између површи и дна котлине је 200—300 м, колика је приближно и дебљина кречњачке масе. То је врло повољно за вертикалну циркулацију воде и развој поменутих крашких облика. На простору од 5 км² колика је површина Крчева, ужљебљено је преко 200 вртача, које су по целој површи расејане без реда. Овај релативно мали простор пружа типичну слику богињавог краса. Ту се на први поглед запажају три четири плитске увале и у њима вртаче разних фаза развитка. Вртаче или долине како их у овом крају подједнако називају, различног су облика и димензија. На југоисточном рубу површи, на додиру вододржљивих стена и кречњака, јављају се асиметричне вртаче; њихове стране у кречњацима су стеновите и стрме, а на вододржљивим стенама блажег нагиба. Са ове стране долази какав мањи водени ток који се губи у подножју кречњачког отсека. На додирној линији кречњака и вододржљивих стена постоји на Крчеву отсек, висок 20—40 м, испод кога су код Сировог Омора два већа понора — Велика и Мала Пећина. Понори су, као што њихов назив каже, претворени у пећине, у које утичу потоци. Међутим, средином крчевске површи преовлађују вртаче округластог облика, чији је пречник 10—30, а дубина 5—20 м. По њиховом дну је дебљи слој резидијалне глине, или са страна спратих наноса. Такво земљиште је већином под ливадама, а тамо где су вртаче пространије као у Рупама, оне су засејане усевима. Плиће земљиште по прегибима између вртача, служи само као пашњак, јер ту избијају местимично на површину остевци. Овакви крашки облици развијени су исто тако и на Пештеру. Они су такође заступљени испод Оштре Јеле и Голог Брда у Тмушићу. Сем тога, вртаче се јављају и испод ове површи на кречњачким заравнима све до близу Лима. У овом погледу су карактеристичне Равне Шуме изнад Навотине. На тој истој малој површи, чија је висина око 850 м, развијени су крашки облици, али су они друкчији него на Крчеву и Пештери. Вртаче су кружног облика и плиће, што је и разумљиво, ако се узме у обзир да се циркулација воде због мале висинске разлике није могла развијати у дубину као на вишој крчевској површи. Типови оваквих вртача се јављају још по заравњеним теменима Буковца и Главице који се издижу из котлине.

На овој страни котлине постоји неколико мањих карстификованих долина, међу којима је највећа Ракови Долови. Она почиње испод Крчева у облику три мале чепенке из којих полазе долинице и стапају се у већу долину. Ова се под именом Корита наставља између кречњачких коса покривених шумом све до Расадника у Дапсићу, где добија облик

висеће долине. На дну горњег дела раковдолске суве долине, као и по дну њених огранака, који долазе из Рупа и Дикиних Вртача, степеничasto су поређане алувијалне вртаче карличастог и бунарског облика. Њихов пречник се креће 10—20, а дубина 3—10 м. Оне су све плиће уколико се иде низ долину, док их у Коритима нестане. У неким од ових вртача се ујезери вода у доба поводња, али она брзо ишчезне у дубину, сем ако није подлога замрзнута. На заравнима изнад ове суве долине јављају се такође вртаче, које народ, због дужег задржавања снега у њима, назива „шпежарама“. Оне су већих димензија и дубље на осојној страни, на којој се снег дуже задржи.

Ск. 12. — Део скраићене долине Раков До испод Крчева.

Из овога се може извести доста поуздан закључак о еволуцији ове долине. Најпре је у њеном горњем делу текла вода, али се њен ток није могао одржати због стварања нових услова. Вода је почела да понире и то у горњим деловима долине, на шта је утицао језерски загат.

*Друга доста нижа и краћа карстификована долина, такозване Долине је у Расоји изнад Дапсића. Она у горњем делу Неранце почиње дубоком вртачом; затим се ређају све плићи облици који се на њеном доњем делу једва распознају.

И на Полици која је уоквирена појасом кречњачких узвишења, јављају се такође крашки облици. На њеном јужном ободу према Иванградској котлини, вртаче су поређане уз сам обод и завршавају се понорима, као што је Коловрат на Горажду и Провалија на Машту. Али овде има вртача и на страни и на темену изнад поменутих понора. Оне су најтипичније код Пантовића и Боричића кућа. Постанак ове групе понора и вртача у вези је са спуштањем подземних вода према Иванградској котлини, што доказују стална и повремена врела у Врелима и у Будимљи.

На темену североисточног обода Полице, на Дубу и Руданицама јавља се такође неколико вртача, чији је постанак везан за спуштање хидролошке зоне према Горажду, односно Коловрату, где се ређа неколико сталних извора и повремених врела чија се вода губи у понору.

И у пределу Полице постоји такође једна мала сува делом карстификована долина, која почиње испод брда Ђујевца и завршава се код Заградског Врела. У њу се стичу неколико мањих долина којима потеку јаки токови ујесен и упролеће, када сем површинске воде, избијају врло јаки млазеви из повремених врела. После престанка поводња долина је потпуно сува. По њеном дну су развијене алувијалне вртаче. Вртаче испод кућа Секулића су врло плитке, јер их засипају наноси за време поплава, док је она код кућа Цикића, која је ван овога утицаја, знатно већих размера.

Пећине. — У крашким деловима у Иванградској котлини су развијени и подземни крашки облици: пећине, окапине и јаме. На њих љу се у овом раду осврнути само укратко, јер ће оне бити предмет и посебног проучавања.

Пећине се јављају свуда тамо где постоји нешто већа кречњачка маса, али су најкарактеристичније Петњичка, Загорска и Навотињска Пећина. Оне су поређане на линији где се стране, које падају са крчевско-пештерске висоравни, ломе у котлинску раван.

Петњичка Пећина, испод окомитог отсека високог 70—80 метара, дугачка је око 130 м. Пећински канал није правилан; у њему се наизменично ређају мала проширења, сужења и падови разних нагиба и праваца пружања. Пећина почиње пространом двораном из које се пење уз отсек и пролази сифонским сужењем да се после 20 метара релативно равног дна наиђе на други отсек, после кога се канал у инверсном правцу спушта. Овај део је покривен дебелим слојем раскалаване пећинске глине по којој се тешко иде. После овога настаје отсек, висок око 4 метра, и сужење које води у малу дворану. Одатле је пећина проходнија, али се и у овом делу на дужини од 80 метара наилази на мање успоне, проширења и циновске лонце. Карактеристичан је један циновски лонац дубок 3—4 метра и до пола испуњен ситним песком. Пећина се завршава непролазним сужењем испред којег лежи и у дубину понире вода.

На 20 метара од улаза у пећину, одваја се од главног један споредни канал дугачак око 30—40 метара, који се завршава таваном.

Овде ваља бар узгред поменути да се на тавану Петњичке Пећине јављају и саливи разних облика.

Очигледно је да је ову пећину изградио водени ток дуж слојева у кречњаку. Истина, њом сада не тече вода, али се виде трагови негдашње речне ерозије: углачани сифони и отсеци са којих је вода падала у излазну дворану и дубла циновски лонац.

Испод пећинског отвора је мање стеновити отсек преко кога вода пада из повремених врела у долинску раван. С обе стране ове мале, 150 метара дуге долине, продужује се облук, који је постао саламањем пећинског тавана.

Загорска Пећина је у облук испод кречњачког отсека високог 40—50 метара; дугачка је око 90 метара и завршава се понором; улаз јој је изграђен дуж једне вертикалне пукотине. Пећински канал вијуга кривудава према правцу пукотина које се јасно примећују. У њој се смењују отсеци, нагиби, проширења, сифони и циновски лонци. Сем дворане на излазу, изнад које је отсек, јављају се два-три мања кружна проширења испуњена водом. Изнад њих су по правилу већи падови. Испод једног отсека, високог 3—4 м, преко кога се стропошгава вода, постоји типичан циновски лонац, „казан“ издубен у стени, дубок 1,5 а широк 1 м и до пола испуњен шљунком, поглавито од пешчара и шкриљаца. Овај материјал потиче из области вододржљивих стена које потек, утичући у понор на Крчеву, преноси подземним путем. Песак је тако ситан да га становници села Загорја користе у зидарству. Испод пећинског улаза је кречњачки отсек висок око 7 м, преко кога вода упролеће и ујесен пада слаповима у долинску раван.

Навотињска Пећина је скоро истог типа и дужине. И она је испод кречњачког отсека; има два улазна отвора који су међусобно везани. Виши канал је сада ван функције, док другим тече вода ујесен и упролеће; три четири метра ниже од овога, готово у нивоу долиноског потока, избијају јаки млазеви воде. Интересантно је да се у дворани стичу три канала, који претстављају три различите фазе у развоју пећине. Вишим каналом је вода текла раније док се није створио понор и нови канал којим сада повремено тече вода. Трећи, главни пећински канал пење се из дворане једним отсеком и завршава једва видљивим понором кроз који се процеђује она вода која се јавља у сталном врелу. Дуж целог канала смењује се равно стеновито дно, нагиби, сужавања облика сифона и проширења. Из једног таквог проширења се одваја рукавац дугачак 15 м, који се завршава пукотином на тавану.

На ободу котлине се јављају још неколико пећина из којих вода никада не истиче. Једна је у Биједљу изнад вреоца истог имена, а друга више Горашког Врела. Оне нису испитане, али се за ову последњу може рећи да има везе са Коловратом у Горажду, пошто се дим из ње појављује на тој страни.

Овде треба поменути да пећина има и у вишим деловима котлинских страна, које су везане за кречњачка острва опкољена вододржљивим стенама. Од ових су најпознатије Цупанова Пећина изнад Лубнице у Горњим Селима и Молашка Пећина испод Ливада Петничких. Ова последња је интересантна утолико што је проходна од улаза до излаза целом дужином од 60 м. Она је у једној кречњачкој крпи уметнутој између вододржљивих рожнаца и пешчара. Кроз њу тече вода ујесен и упролеће, која при излазу пада преко отсека у Глоговачки Поток. У лето је пећина сува, јер се врло мала количина воде, која поточићем тече, изгуби још пре улаза у пећину; ова избија у облику малог извора испод пећинског отсека у кориту Глоговачког Потока.

Без сваке сумње пећина је постала упоредо са усецањем потока у постјезерски терен, када је у једном часу дошло до карстификације. Прво се јавио понор на додиру вододржљивих стена и кречњака у

који је утицао поток; његовом механичком снагом и хемиским процесима у кршу пећина је стално проширивана.

Окапине и јаме. — Окапинама су богате клисуре Лима у Тиврану, у долини Калударске Ријеке код Ржанице и Бистрице изнад села Лушца. Оне су се развијале упоредо са усецањем ових река у кречњачку масу. За окапине на левој страни Бистрице, која се епигенетски усекла после повлачења језера, може се приближно одредити време постанка. У једној малој окапини, која је сада 40 м изнад корита Бистрице, види се флувиоглацијални материјал донет из Бјеласице. Сем тога, и у нивоу окапине, изнад новопрокопаног канала за наводњавање, виде се овакви облици који се везују за највишу флувио-гласијалну терасу у Лушцу. Према томе, излази да су окапине у Бистрици постале у току вирмске гласијације. Такве су појаве запазили испитивачи и у неким другим крајевима наше земље (16,35).

Јаме, безданице, звечке и пећуре, како их народ назива у овом крају, распрострањене су свуда по дну и на странама кречњачких долина. Нека места по њима носе називе „Звечка“. Њих најчешће откривају беспослени чобани, проширујући какву пукотину. Чести су случајеви стропштавања пећинског тавана на ливади или њиви, што празноверни појединци сматрају предзнаком какве несреће. Неке најпознатије јаме, као Звечка у Петњичкој Расоји и Џора у Тмушићу, достижу знатне дубине. У Звечки се једва може чути како после дужег звекетања бачени камен бућне у воду. Народ верује да је ова јама подземним каналом везана за врело Ђато у Петњику. Прича се како је у њу упала девојка — чобаница и да се у поменутом врелу после неког времена појавила њена рука са плетивом.

Пећине и окапине народ је користио на разне начине у разним приликама. Пећинске дворане поред врела служе поглавито за пландишта стоке. Неке окапине су биле у прошлости повремена боравишта калуђера-испосника, прибежишта одметника од власти и склоништа људи и покретне имовине испред непријатеља. Од јама, међутим, народ има много више штете но користи. У њих може изненада да упадне стока, па и човек, јер су често невидљиве. Људи их једино користе за уклањање камена са њиве и ливаде или за бацање угинулих животиња, а нарочито паса и мачака. Сем тога, мале пећуре склоништа су зверова: вукова, лисица и јазаваца који из њих лако наносе штету, јер брзо са пленом тамо налазе склоништа.

Данашњи геоморфолошки процес. — Ерозија и акумулација, које пред нашим очима мењају слику рељефа, нису тако изразите у овој котлини као у неким другим областима. На ово без сваке сумње утичу рељеф, геолошки састав, клима и вегетација. Непосреди и обод котлине чине углавном стране и површи, састављене од кречњака, те се вода која овде падне већим делом упија у земљу и губи у пукотинама, а мањим стиже површински до равни. Према томе, овакав распоред стена и рељефа претставља неку врсту заштитног појаса од бујица и ерозије за дно котлине.

Ерозија није толико интензивна ни на великим странама које су састављене од палеозојских шкриљаца и других вододржљивих стена,

јер тамо превлађују шуме, ливаде и пашњаци. Сем тога, на ово има утицај и равномеран распоред падавина и релативно слаб интензитет киша.

То не значи да у овој области не постоји проблем ерозије тла. И ерозија и акумулација, које су подједнако штетне, захватиле су поједине крајеве у Горњим Селима, Велићу, Заостру, Горњем Заграђу, Калудри и Ровцима. Утицају ерозије су подложне само слабе њиве на стрмим странама, особито после дуже суше, када и мало јачи пљусак направи водотоке у облику бразда. Али се ове, захваљујући ливадама између њива, не развијају у вододерине, те је према томе, ерозија ограничена углавном на усамљене њиве.

Ерозији су изложене и стране по дну котлине, али њу овде не проузрокују кише, него вештачко наводњавање кукуруза. У овом погледу наводњавање је више штетно него корисно, јер вода однесе доста велики део плодне земље која се мора надокнађивати новим ђубрењем.

Утицај ерозије на рељеф види се и у неким пошумљеним крајевима, чије је земљиште састављено од вододржљивих стена. Тако су Просјане, између Дапсића и Заграђа, затим крај око Градца и Бјеловца у атару села Буча, рашчлањени густом мрежом поточића, вододерина и јаруга. Али ове оживе само за време већих поводња, када потоци нанесу при свом ушћу или у раван већу количину крупног наноса.

Посебна врста ерозије се развија на кречњачком земљишту, поглавито у клисурама и стрмим кречњачким отсецима. Тамо где су кречњачке стране високе, стрме и оголене, као у Тиврану и клисурама Бистрице и Калударске Ријеке, механичко распадање стена је врло интензивно, особито упроче. Тада се велики блокови одваљују од литица и котрљајући се точилима допиру до речног корита. За крупним камењем клизе ситни сипари који слажући се граде купасте облике рељефа. Овакве појаве се виде на странама и у подножју кречњачких отсека. Најтипичнија „точила“ (точила) ове врсте су у Осоји, која отсеком пада са површи Крчева у Загорски ров. Страну бразда пет-шест коритастих точила низ која сипи камење и земља слажући се по ободу преко неогених седимената.

Иако је сада Осоја обрасла шумом, точила се ипак одржавају. На то утичу и људи, који низ њих спуштају дрва и другу грађу са Крчева у Загорје.

На неким планинским странама и вишим отсецима, точила су умртвљена вегетацијом и претворена у травне „стругове“. Испод ових се виде стари сипари који се обнављају само покојим већим комадом стена.

Разуме се, затрављени стругови се могу претворити у права точила, и обратно, што зависи од уништавања или подизања шуме.

Точила се разликују по својим особинама. У Кршима изнад Калудре, чије су стране стрме и високе, она су дугачка и разграната; почињу тамо, где се неколико мањих стругова спајају. Супротно овима, точила су на отсецима краћа и једноставнија, као у Загорској Осоји и Дабовачи (Дапсиће).

Точила су од штете за човека. У клисурама Бистрице, Калударске и Дапсићке Ријеке, она упрочеће засипају сипарима ваде, стазе, путеве, а по где где и обрадиво земљиште. Камење које пада са стране низ точила, претставља сталну опасност за стоку и чобане који се туда крећу.

Сем тога, струговима и точилима на Бјеласици и Цмиљевици крећу се упрочеће и утрзи (лавине), на које сточари и пролазници врло опрезно мотре.

Овде ваља нагласити да акумулација причињава далеко већу штету овој котлини но ерозија. Као што је раније напоменуто, велики простор око Лима прекривају сваке године нови наноси. Али ови само мањим делом потичу са страна Иванградске котлине. Њих наноси Лим из горњег дела овога слива, у околини Андријевице, где је ерозија у новије време почела узимати велики мах.

На рељеф Иванградске котлине има утицаја и урвање земљишта. Она се најчешће јављају на неогеним седиментима, али их такође има и по стрмим странама, које су састављене од шкриљаца и других вододржљивих стена.

На неогеном побрћу су урвине везане за горње стране плећатих била и за долинице које потичу испод њих, где дебео слој наноса лежи преко лапораца и глина. Тако се у Котла и Јагњилу на падинама Брњице, види заталасана површина коју чине мали брежуљци и депресије између њих. Исте појаве се запајају овде онде на Полици и у неким другим крајевима.

Урвине настају поглавито у јесен и у пролеће а после киша и отапања снега, кад расквашени и водом засићени нанос склизне низ слој лапораца и глина по којима тече вода. Тамо где се земљиште наводњава, урвине могу настати и у сушној периоди године. У том случају се мора пазити да се вода дуж не задржи у њиви подложној урвању. Иначе површина под усевима (кукурузом и воћем), склизне и најаше преко суседних њива, као у Зарућу (Дапсиће).

Људи избегавају орање површина подложних урвању, али се ово с времена на време појави и на ливадама, где се виде урвине различне старости, — од најмлађих до оних за које се не зна када су постале.

Како се може спречити урвање и отклонити његове штетне последице, на то је дат одговор проучавањем сличних појава у неким другим крајевима наше земље. Тамо где урвање није узело веће размере, као што је случај у овој котлини, потребно је смањити расквашавање порозног слоја земље, што се постиже на разне начине: спречавањем концентрације упијене воде, скретањем притицања воде у другом правцу, прокопавањем канала у правцу кретања урвина, пошумљавањем итд. (17, 157—8).

К л и м а

За тачно приказивање климе ове котлине било би потребно више проматрања него што је период од петнаест година, за који располажемо подацима. Сем тога, није довољна једна станица у Иванграду,

иако је она у средини области. Она одговара дну котлине, али не и планинским странама, које се пењу преко 2.000 м надморске висине. Ипак ови подаци допуњени личним проматрањима у току више година, могу дати приближну слику о поднебљу.

Температура. — Средња месечна и годишња температура ваздуха за период од 1929—1940 године: (18)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.	ампл.
Средња	-0,7	0,0	4,2	9,0	13,6	17,2	19,3	18,5	15,0	10,7	6,3	0,4	9,4	20
Најхладнија	-4,1 1940	-4,5 1933	1,1 1932	6,1 1938	12,1 1933	15,2 1933	18,2 1933	15,6 1940	13,3 1933	8,1 1936	4,4 1938	-4,2 1940		
Најтоплија	5,2 1936	2,4 1937	7,4 1936	12,4 1934	15,3 1934	19,0 1935	21,7 1931	20,3 1931	18,2 1932	13,5 1932	8,4 1940	3,9 1934		
Амплитуда	9,3	6,9	6,3	6,3	3,2	3,8	3,5	4,7	4,9	5,4	4,0	8,1		

Из ових се бројева види да је максимум средње температуре (19,3), у јулу, а минимум средње температуре (-0,7) у јануару. Према томе, разлика између средње температуре најтоплијег и најхладнијег месеца износи 20°. Амплитуде колебања нису велике. Оне су највеће у зимским а најмање у летњим месецима. Веће колебање у зимским и раним пролећним месецима може се објаснити инверсном стратификацијом ваздуха у котлини. Зимски, у јануару је, по правилу хладније у котлини него на планини.

Средња годишња температура, која износи 9,4, нешто је већа од средње месечне температуре априла (9,0), а нешто мања него октобра (10,7). Просечна температура јесени је 10,7, а пролећа 8,8. Јесен је топлија од пролећа, што се јавља као последица магациониране летње топлоте.

Средња дневна температура није тако висока, због знатне надморске висине, близине планина и утицаја шума. Ипак су у лето чести дани с температуром преко 25°; температура каткад прелази и 37°, што је забележено 22 јула 1939 године. Међутим, дневне амплитуде су тада знатне, што је последица високих температура у подневним и релативно ниских у попоноћним часовима.

Средње дневно колебање температуре:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
8,45	10,89	11,82	12,72	14,11	16,03	19,14	19,23	16,09	13,56	10,93	7,0

Из ове се табеле види да су температурна колебања велика особито у летњем делу године. Тада је време између 10 часова пре подне и 4 часа после подне веома топло, док је јутро доста свеже. На снижавање температуре у предвечерњим и ноћним часовима утиче ноћник који дува с околних планина.

Од особитог је значаја како су температуре распоређене у току године, јер од тога зависи дужина вегетационе периоде. Ако се узме да вегетација почиње на 5°C, онда она овде траје 250 дана, тј. од 19. III до 24. XI. Међутим температуре изнад 10°C трају само 188 дана, од 17. IV до 22. X. То не значи да се и пре и после овог времена не појави који дан са мразом, што се види из табеле:

Беране (Иванград)	Надморска висина	Средњи датум		Последњи мраз		Први мраз		Важи од
		Последњег мраза	Првог мраза	Најра- нији датум	Нај- познији датум	Нај- ранији датум	Најпо- знији датум	
	662	26-IV	2-X	2-IV	15-V	9-IX	21-X	1929-40

Према томе, мраза каткад може бити 15 маја и 9 септембра, али се то ређе догађа. И ове појаве зависе од микрорелефа. У долинама, низ које струји ноћник, слане не падају тако рано и тако често као у равни око река. Као правило се узима да се први мраз јавља тек око 30 септембра.

Овакав распоред ваздушних температура важи углавном за дно котлине, а не и за њен планински обод, јер је познато да се топлота смањује с висином. Али ми немамо метеоролошких података за околне планине. У недостатку ових, послужићемо се подацима из сарајевске околине, која је географски слична Иванградској котлини. П. Вујевећ каже да се ваздушна температура између Илиде (Сарајевско Поље) и Бјелашнице у јануару просечно смањује за 0,32° на сваких 100 метара висине, а у јулу за 0,62°, док у пролеће топлота опада за 0,69°, а у јесен 0,48 (19, 13). Овоме је узрок преокрет, односно инверсија температуре.

Атмосферски шалози. — Пре него што се пређе на проматрање падавина, треба бар нешто рећи о релативној влажности и облачности, које такође спадају у климатске елементе.

Годишњи ток релативне влажности, средња и дневна колебања

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Средња вредност	91,1	81,6	75,8	71,6	66,7	66,1	66,1	66,9	73,5	82,2	82,7	88,2
Вредност у 7 ч.	96,45	38,42	85,12	79,85	75,95	75,9	75,9	75,13	87,25	90,4	92,1	92,35
„ у 2 ч.	85,1	66,97	57,4	52,3	50,1	44,36	44,36	41,7	46,4	59,9	63,26	83,2
„ у 9 ч.	95,1	87,75	82,52	73,7	66,75	76,5	76,5	84,04	87	87,5	88,2	88,8
Амплитуде	11,35	21,45	27,72	27,55	25,25	31,34	31,54	33,43	30,35	29,55	30,5	28,84

Из ове таблице се види да је релативна влажност велика, особито у зимским месецима и да стоји у обрнутом односу са температуром. Годишње колебање релативне влажности је доста знатно (26%), што се јавља као последица исто тако високих температурних колебања. Средња дневна амплитуда релативне влажности је велика у свим месецима и нагло се повећава од зиме према лету. Максимум је у августу (33,43), а минимум у јануару (11,35). Максимум влажности пада на

јутарње, а ређе на вечерње часове. Ова мала релативна влажност у подневним часовима врло је повољна са климатолошког гледишта, јер нема оморина које су врло штетне за организам.

И облачност је у овој котлини доста велика, што се види из ове таблице.

Годишњи ток облачности

Месеци	Годишњи ток облачности												Коле- бање	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Средња облачност	7,48	6,63	6,29	5,82	5,9	4,4	3,61	3,87	4,21	5,28	6,32	7,8	5,63	4,19
Минимална облачност	6,61	6,4	5,5	4,9	4,47	2,41	1,9	1,9	3,88	3,78	3,77	6,8		
у години	1932	1934	1935	1930	1931	1931	1931	1930	1932	1933	1931	1931		
Максимална облачност	8,8	7	7,3	6,9	7,5	5,7	4,5	4,7	5,5	6	7,7	8,9		
у години	1933	1933	1932	1933	1933	1934	1933	1933	1934/5	1935	1934	1932		
Амплитуда	2,19	0,6	1,8	2	3	3,19	2,6	2,8	2,4	2,2	3,93	2,1		

Средња вредност годишње облачности је 5,63, што значи да је при равномерној подели више од половине неба у облацима. Максимална облачност је у децембру (7,8), а минимална у јулу (3,61). Углавном, облачност ове котлине је у обрнутом односу са температуром, а у управном са релативном влажношћу. Од овога има отступања. Амплитуде максималне и минималне облачности истог месеца у току шест година биле су највеће у јулу (3,29) а најмање у августу (0,6).

И број ведрих дана расте од зиме према лету упоредо са температуром. Највећи просечни број ведрих дана има август, а најмање децембар.

Просечни број ведрих, облачних и мутних дана

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Ведри дани	2,2	2,6	5,2	4	14	10,2	13,4	19,8	10	5,2	3	1,2	74,8
Облачни дани	11,4	14,4	15	17,8	18,6	14,8	13,6	12	14,6	18	16,6	12,4	180,2
Мутни дани	17,4	11	10,8	8,2	8,4	5	4	5,2	5,4	6,8	11,4	17,4	110
Дана у мес.	31	28	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	365

Највећи је просечни број облачних дана (49,312), мутних (30%), а најмањи ведрих (20,68%). Из горње таблице се може видети да ова котлина има средњу облачност, која одговара крајевима умерено континенталне климе.

Као саставни део климатских појава треба поменути и маглу.

Годишњи ток магле

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Средња вредност	5,75	5,75	1,5	0,35	—	—	0,5	1	2	7,23	7	6	37

Из ове таблице се види како је број дана са маглом доста велики (37). Али одмах треба додати да од тога броја 9/10 долази на јесен и зиму

а 1/10 на лето и пролеће. Највећи број магловитих дана има октобар и новембар. Магле су најчешће у јутарњим и вечерњим часовима, а врло ретко се одрже преко целог дана.

Према кишомерној станици у Иванграду, распоред средње количине падавина по месецима изгледа овако:

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Средње падавине	62	59	64	68	85	78	63	59	67	109	87	95
Најкишовитији месеци у год.	111 1939	162 1935	124 1937	135 1930	173 1936	169 1926	130 1926	91 1929	116 1931	270 1927	162 1933	210 1935
Најсувљи месеци у годинама	6 1932	6 1934	0 1929	11 1939	36 1932	9 1927	4 1927	4 1928	0 1926	39 1926	12 1931	15 1934

Из овога се види да у Иванграду падне у току године просечно 896 мм воде. Ова количина није велика, ако се узму у обзир знатна висина области и њен положај према Јадранском Мору. Томе је без сваке сумње узрок конфигурација рељефа, јер у ову унутрашњу долину правца југ-север не допиру непосредно влажни ветрови, већ се киша излије на спољним, западним странама Комова, Проклетија и Бјеласице.

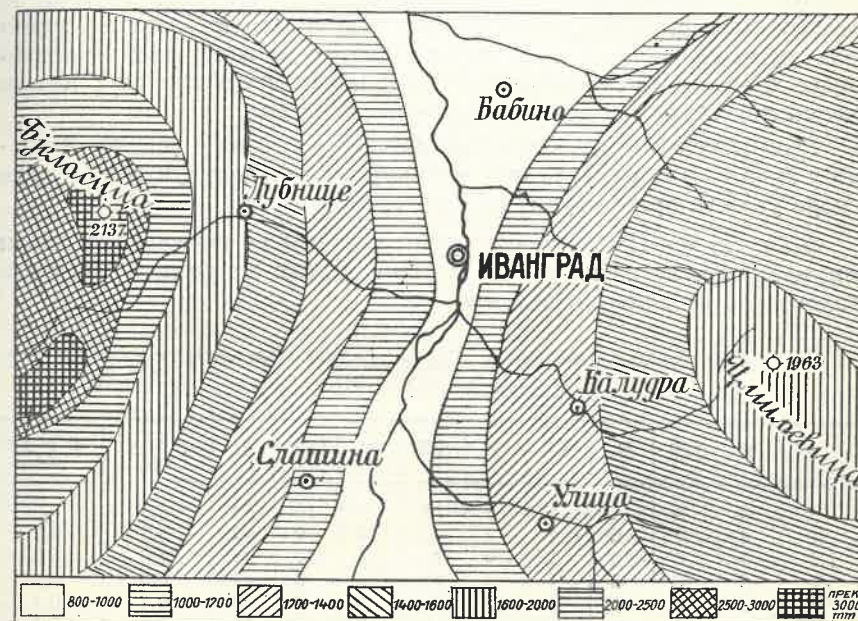

Ск. 13. — Распоред падавина по месецима.

сице. Али треба схватити да се ова количина и распоред атмосферских талоба односе само на ниске делове котлине. Међутим, на планинским падинама изнад котлинске равни падне знатнија количина воде, која се повећава с висином. По Ренијеру (20), количине атмосферских талоба се крећу поступно од дна котлине према врховима Бјеласице од 800—3.000 мм, док на странама Цмиљевице достижу висину од 2.000 мм. Ове разлике у падавинама између Бјеласице и Цмиљевице не зависе једно од висине него и од положаја ових планина. Бјеласица је на удару влажних ветрова, који долазе из западног правца, те због тога на њој и падне више влаге но на Цмиљевици.

Из података кишомерне станице у Иванграду такође се запажа да су атмосферски талози прилично колесљиви. Велика је разлика

између кишовитих и сушних година. Ако узмемо само 1937 и 1932 годину, видећемо да је у првој пало 1.314, а у другој само 558 мм водених талоба. Од овога треба изузети необично сушна лета, као што је било 1946 године. Разуме се, много је значајнији за биљне културе распоред киша по месецима но њихова годишња количина.

Ск. 14. — Распоред падавина по Ренијерој карти.

У овом погледу се види да је количина падавина равномерно распоређена, али се ипак запажа максимум у октобру (109 мм) и минимум у августу (59 мм). Ујесен падне 29,4%, узиму 24,1%, упролеће 24,2% и улето 22,3% годишњих талоба. Ујесен и зиму осећају се медијтерански утицаји а упролеће и лето континентални. Према томе, може се не може говорити о кишној и сушној периоди, али се ипак може уочити да је друга половина лета сувља, када у два месеца (јулу и августу) падне просечно само 122 мм атмосферских талоба.

Што се тиче интензитета киша, чешћи су дани са slabим и умереним кишима. Уопште, месеци са већом количином падавина имају и већи интензитет, ако се изузме мај. Јачи пљускови се запажају ујесен и у првим зимским месецима, када дува јак и влажан јужни ветар.

Снег никад не пада у три летња, један јесењи и један пролећни месец. Изузетно је 19 августа 1949 године пао велики снег, кога није било за последњих двеста година.

Просечни број снежних дана

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
	9,3	7,5	6,6	2	0,33	—	—	—	—	0,16	0,66	8

Највише снежних дана има у јануару а највећа апсолутна дебљина снега (46 см) забележена је у фебруару 1935 године. Дно котлине је покривено снегом просечно око 48 дана, али се снежни покривач ретко одржи дуго. Разуме се, и број снежних дана и дебљина снега и његово трајање повећава се са висином. У планинским пределима снег напада и преко два метра и одржи се три-четири месеца.

Град је ређа појава. Он просечно пада два дана у години, поглавито у августу и септембру; није крупнији од обичног кукурузног зрна и скоро увек га прате крупне кишне капи.

Вейрови. — Поред температуре и падавина ветрови су важан климатски елемент. Они у ову котлину долазе из разних праваца, а поглавито из западног квадранта.

Средња расподела вейрова у ‰ и средњи број дана с вейром
јачине у М/С (18)

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	C	F _{≥6}	F _{≥8}
I	4	0	.	1	3	5	3	10	55	0,3	.
II	4	1	0	1	2	6	4	9	47	0,2	0,1
III	7	0	0	1	9	10	5	11	38	1,0	0,3
IV	5	0	0	1	8	11	4	8	41	0,6	.
V	3	0	0	1	10	9	4	4	50	0,4	0,1
VI	3	0	0	0	5	9	5	6	50	0,2	0,1
VII	3	1	0	1	3	6	7	8	59	.	.
VIII	3	1	0	1	3	7	6	7	61	.	.
IX	3	1	0	0	3	7	6	6	60	.	.
X	2	0	0	1	6	8	3	7	62	.	.
XI	4	.	0	0	6	6	3	6	61	0,1	.
XII	7	0	0	0	3	3	3	8	65	0,1	.
Год.	48	4	0	8	61	87	53	90	649	3,0	0,6

Као што се види из ове таблице, најчешћи је северозападни ветар (90‰), који дува поглавито у јануару, фебруару и марту. Долази из долине Таре, преко превоја на Бјеласици. По правилу доноси снег. После овога, по честини долази југозападни ветар (87‰), који дува у свим месецима, изузев јануара, фебруара и марта; снажан је и влажан. На трећем месту је југ (61‰). Он је топао, влажан и снажан; почиње превлађивати у марту, кад нагло отапа снег. Упролеће га у народу зову „развигор“ а ујесен „развигор“ или „ломигор“. Сем тога, јужни ветар долази у лето, али као топао и сув, због чега је у народу познат и под именом „сувоград“. На четвртм месту запад, који упролеће и улето долази по честини после југозапада. Југозападни и

западни ветар, који су најјачи, народ назива општим именом „дебели ветар“. Они су упролеће каткад толико јаки да односе кровове са кућа и ломе гране са дрвећа. Северни ветар (48‰) дува у зимској половини године до марта, кад се „побију сјеверни и дебели вјетар“, док овај последњи надвлада. Северни ветар се највише осећа на Полици, а такође поред Лима кроз Тивранску Клисуру. Североисточни ветар или „кривац“ дува поглавито узиму и рано спролећа; сув је и доноси ведро време.

Уопште, у Иванградској котлини дувају поветарци и релативно слабији ветрови, изузев упролеће и ујесен, кад се повремено јављају и као бурни. Они имају највећу брзину у марту а најмању у августу.

На крају може се извести овај закључак о клими Иванградске котлине. Температурни односи и ветрови одговарају типу умерено-континенталне климе. Међутим, у распореду падавина виде се утицаји и медитеранске и умерено-континенталне климе. Атмосферски талози су доста равномерно распоређени. Само у два летња месеца, јулу и августу, када су температуре највише а атмосферски талози најмањи, може се говорити о краткој сушној периоди, јер тада више испари воде него што се добије од падавина у тим месецима.

У погледу времена може се рећи углавном: пролеће је доста влажно, ветровито и хладно. Обрнуто, време је ујесен много лепше и пријатније. После неколико кишовитих и влажних дана у октобру, оно се понова пролепша и траје до половине децембра. Према томе, зима доста касно почиње, али се каткад продужи до краја априла. Она је утолико сношљива што у овој котлини окруженој високим планинама нема хладних и јаких ветрова. Лето је пријатно скоро као јесен. На то утичу с једне стране, свеже ноћне температуре, а с друге, мала релативна влажност у подневним часовима.

Хидрографске особине

Хидрографске прилике ове области су израз климе, петрографског састава и рељефа.

Издани и извори. — На палеозојским шкриљцима Бјеласице и у подгорини Цмиљевице извори се јављају свуда подножјем коса и била. Ретко пресушују, јер се дуго нападају из снежних сметова, због чега су врло хладни. Особито се истичу ниском летњом температуром извори Добра Вода у Мокром Долу (Цмиљевица) и Кофиљ Вода испод Зекове Главе (Бјеласица). Најјачи извори у овој зони су на додиру кречњачких крпа и шкриљаца. И у области рожнаца избијају извори готово свуда, али им је издан плитка и жице слабе, те њихове воде пресуше за време лета, док упролеће и ујесен јако набујају.

На кречњачкој површи Крчево-Пештер нема извора. Сва вода од кишнице и отапања снега упија се у земљу. Сем тога, на додиру површи и виших страна, састављених од шкриљаца и рожнаца, постоји неколико понора у које увиру потоци. И вода од атмосферских талоба и из потока који пониру на Крчеву јавља се у облику врела и врелаца по ободу котлинске равни. У самој равни, на неогеним седиментима,

извори су ређи него по ободу и дуж речног корита, али се до изданске воде копањем долази лако.

Флувио-глатијални наноси на пространим терасама се понашају као пропустљиво земљиште, због чега ни испод отсека терасе нема извора. Да се дође до изданске воде мора се копати кроз чврсте слојеве конгломерата 15—30 м, док се не појави најпре ситан песак и затим вододржљиви слој глине.

Најнижа изворска зона везана је за обале Лима, где на контакту флувио-глатијалних наноса и лапораца избијају врло јаки млазеви воде. Та вода, без сваке сумње потиче и од кречњачког обода; крећући се по лапорцима и глинама испод пропустљивих наноса, она се појављује тамо где је Лим дубоко просекао слојеве и оголилио издан.

Најјачи извори избијају баш у Иванграду (два у средишту града, два код гимназије и један близу болнице).

Врела. — Од вода овога краја особиту пажњу заслужују врела, колико због постанка, толико и због њихова значаја. Она су распоређена по ободу котлине и избијају из пећина и пукотина где се стрме кречњачке стране ломе у равн. Добијају воду са кречњачких површи које опасују котлину. Ова врела су стална и повремена. Од њих су водом најбогатија и најинтересантија Горашко, Заградско, Петничко (Ђато), Загорско, Навотинско и Манастирско.

Горашко врело истиче испод кречњачког отсека Јаришта на висини од 715 м. Оно има два извора: један стални и други повремени. Стално врело избија испод сипара и кречњачких блокова превучених маховином, а повремено из Мокре Пећине 10—15 м изнад првог. Више ове постоји још једна пећина у Малим Кршима из које вода никад не тече. Горашко Врело добија воду с Полице преко понора у Коловрату на Горажду. Коловрат је мали басен, у који се вода слива из извора и повремених врела, особито ујесен и упролеће. Мале издухе и понори по дну Коловрата и по југозападном ободу не могу да приме толику воду. При пуњењу басена вода се ковитласто окреће плавећи долину све до испод Кастратовића и Савовића кућа, када достигне дубину од 5—6 метара. Кад се ниво воде попне за 3—4 метра, прелива се преко пречаге у велики пећински понор на ободу. У то доба се она појављује мутна у Мокрој Пећини, носећи собом сено и друге отпатке из Коловрата. Кад ујезерена вода отекне, мали поток који вијуга по алувијалној равни се губи по издухама. У то време функционише само стално врело док је Мокра Пећина сува.

Према томе, овде се јасно види паралелност веза између понора на једној и врела на другој страни.

Вода из Коловрата отече за 1—10 дана, што зависи од њене количине. За време лета једва се одржава ток, јер га хране слаби извори.

Заградско врело је сасвим друкчије, иако је у непосредној близини. Вода из њега избија на махове — пресушује и појављује се у току дана неколико пута. Оно је потајница. Ваља овде напоменути да су врела овога типа код нас доста ретка. *Ј. Цвијић* је запазио и проучио само два таква извора у Источној Србији (21, 69).

Заградско врело извире испод једне мале клисуре, где се завршава заградска сува долина, која указује на правац подземног тока ове воде. Вода која избија у кључевима испод сипара и наноса тако је јака да и у најсувљим месецима покреће воденице. Али, као што је речено, она истиче и пресушује у наступима. Пошто потпуно пресуши, после извесног времена појављује се са хуком и запенушана. Да бих утврдио у којим се временским размацима вода појављује, морао сам лично посматрати ток у сва годишња доба. У овом погледу су ми податке пружили и воденичари који су непрекидно у воденицама. Упролеће и ујесен, кад је највећи водостај на рекама, вода се појављује сваких 20 минута, а улето на њу се чека и по два-три часа. Слично је овом вреоце у Тивранској Клисури на десној обали Лима код Шудикове. Занимљиво је изнети како се ова чудна појава тумачи у народу овога краја. Мисли се да постоји неко подземно језеро из кога долази вода. Али узрок наизменичног престајања и појављивања доводе у везу са „аждајом“ која, крећући се по језеру, тренутно собом затвори излазни канал. Прва народна претстава има везе са научном истином, док је друга обична бајка.

Разлике између Горашког и Заградског Врела, чији се токови састају у непосредној близини, постоје и у погледу количине и сталности воде. Заградско Врело је не само богатије водом, него и постојаније. Оно добија воду из простране сабирне области. Упролеће и ујесен воду потајнице повећава повремени површински ток који се креће као каква река сувом долином. У овом случају се јасно разликује релативно бистра вода наступног врела од мутне, која тече по површини или избија из повремених врелаца.

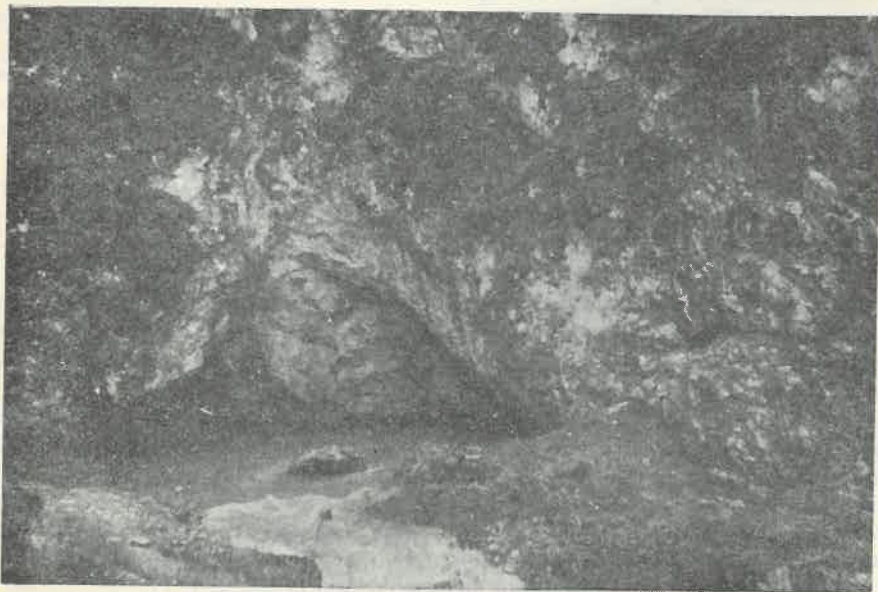
Петничко Ђато је сифонско врело које истиче испод окомитог кречњачког облук на висини од 705 м. Вода у кључевима избија испод окапине, где је створено језерце 5—6 м². Најдубљи део „тамник“ не може се лако измерити мотком због јаког потиска воде. Упролеће и ујесен, а особито за време поводња, из пећине истиче читава река. Тај се ток прекине у јулу и августу, особито ако су две-три године узастопно суве, али језерце у гротлу остаје и тада готово несмањено све до јесењих киша, кад из њега поново почиње истицати вода. Дакле, при високом приливу вода избија у Ђату у облику периодског врела, док при ниском она отиче само подземним каналом. Периодско пресушивање оваквог типа врела објашњава се бифуркацијом воде у сифонском делу канала; тојест подземни ток се рачва и пећинским каналом избија у неко ниже врело. Краће речено, висина нивоа воде зависи од протицаја, ширине канала и хидростатичког притиска (22, 101—8).

Питање је где избија она вода из Ђата која тече доњим бифуркационим каналом. То би се могло тачно утврдити бољењем воде. Али се са доста сигурности може рећи да су извори и новооткривени подземни ток на петничком путу испод врела у вези са Ђатом²⁾. Вода овог подземног тока се јавља у Барама у облику извора и бара.

²⁾ Пре четири године приликом проширивања петничког пута отворена је јама у којој се види вода на два метра испод површине; вода је на том месту ујезерена, али одатле тече даље, јер се чује жубор.

Непосредно до сифонског врела у Бату постоји и пећина дугачка око 140 метара из које сада не истиче вода. Изгледа да је и она у вези са сифонским врелом. Двадесет метара испод пећине избијају из сипара јаки млазеви који покрећу воденицу и служе за наводњавање. Судећи по положају и правцу тока, може се са сигурношћу претпоставити да ова вода има везе с пећином.

Мало Бајо, вреоце у Сјениш-Долу има два извора: један сталан у алувијалној равни, а други повремен на кречњачкој страни 5—6 метара од првог. Кад се наводњавају њиве у Дапсићу испод Расоје, појави се мутна вода у овом врелу. То значи да кречњачке пукотине и подземни канали спроводе воду из слива Дапсићке Реке у слив Брњице.

Ск. 15. — *Пећинско Бајо* (врело воклиског типа).

Вода оба Бата долази с кречњачке површи Крчева и Расоје. Понори на Крчеву: у Лесковику, Смрдану, Ланиној Долини, Липи, Јушић-Брду, спроводе подземну воду у ово врело. Чим падне киша на Седларици и уђе у „лонац“ у Липи, појави се после кратког времена у Бату.

Загорско Врело избија испод кречњачког облук у подножју кречњачке стране која окомито пада са Крчева. И оно има два врела — једно повремено а друго стално. Повремено врело истиче из пећине на висини 800 метара. Из њега вода тече ујесен и упролеће. Улето је пећински канал, који је дуг око 100 метара, потпуно сув. Вода се задржи само у „кацама“, проширењима пећине и „казанима“, цинковским лонцима, у којима има ситног песка различитог петрографског састава. На крају главног пећинског канала вода жуборећи понире и појављује

се у облику врела испод пећинског улаза „грла“. Загорани су покушавали да загуше понор како би вода могла стално истичати кроз пећински отвор. Стављали су у понор цакове испуњене вуном. Вода је тада престала да истиче у сталном врелу, али је после извесног времена поново отворила понор.

Загорско Врело добија воду не само од атмосферских талоба који падају на Крчеву, него и из потока који теку из области вододржљивих стена и утичу у поноре Велику и Малу Пећину код Сировог Омара. Да оно добија воду и преко ових понора види се и по песку у пећини који је састављен од стена кроз које протичу понорнице. Загорско Врело је водом доста богато и за време лета, те се као такво користи за наводњавање у Загорју и Петњику.

Навојинско Врело је слично Загорском; истиче из пећине чији је главни канал дуг око 80 метара. Пећином тече вода ујесен и упролеће, док је лети сува, сем у случају већег повода. На крају главног пећинског крака, где настаје сужење да се не може ни побауљке провући, ујезерена је вода која се с тихим жубором губи у невидљив понор. Она се појављује у облику јаког врела испод пећинског улаза кроз који вода истиче само при високом водостају. Да би се што боље искористила за наводњавање, вода врела је ујезерена помоћу бетонске водожакке; одатле полазе две ваде: једна с десне а друга с леве стране потока. Навотинско Врело се храни водом која долази подземно с кречњачке површи Пештера. Испод исте површи је и вреоце Биједањ у Ржаници.

На овој страни котлине у подножју Пештера, Крчева и Полице има још сталних и повремених врелаца, која јако надођу ујесен и упролеће. Такво врело је и Шљепица код кућа Бојовића испод Осоје у Загорју, које избија у јаким млазевима из пукотине. Испод овог повремениог врела копањем се долази до подземног сталног тока на дубини од 4—5 метара.

Повремено врело у Будимљи код Чукића кућа испод Поганог Дола, у вези је са понорима на Полици. Кадгод се Провалија, вртача на Машту, испуни водом; онда се ова јави у поменутом врелу.

На југозападном ободу котлине има само два врела: *Манасџирско* и *Винишко*, јер на овој страни нема толико пространих кречњачких површина као на десној. Ипак је Манастирско Врело највеће у Иванградској котлини. Његова вода се доводи у везу не само са кречњачким у залеђу, него и с понорима у Калића Вагану на Бјеласици и у кориту Бистрице.

Манасџирско Врело истиче испод флувио-гласијалне терасе на којој су Бурђеви Ступови. И овде постоје два врела: једно повремено а друго стално. Повремено врело избија из отвора у табличастим кречњацима, преко којих је шљунковити нанос. У доба јесењих киша и топљења снега у њега вода јако надође, затим брзо опада, док у августу не пресуши. Само кишовитих година ток се не прекида.

Стално врело је само 3 м ниже од повремениог. Вода избија у врелу јаким кључевима правећи клобуке на ујезереној површини. Одмах испод врела су главе воденичких јазова и вада. У овом врелу, које је богато водом преко целе године, ретко се вода мути. Али се улето

запажа њено повремено колебање, што је знак да у подземном сливу врела постоји нека потајница чија се вода меша са сталним током.

Винишко Врело, чијом се водом наводњава готово цела Винишка, истиче испод кречњачког отсека у Љутама. Од њега се продужује долина Шеваринске Ријеке, која при ниском водостају улето понире у кориту. Сматра се да је овај понор у вези са врелом, али досадашња бојења воде то нису потврдила.

Мерића Врело, које истиче у селу Лубницама испод кречњачке окапине пет метара изнад корита Бистрице, врло је јако. Из њега Бистрица добија за време лета скоро сву своју воду којом се наводњавају села Буче, Лужац и Пешца. Интересантна је појава да оно избија испод једне мале кречњачке крпе на левој речној страни која је сва састављена из палеозојских шкриљаца.

Изгледа сасвим вероватно да ово врело добија воду са супротне, десне стране реке, где кречњаци покривају велике површине. То се види и из овога: када вода за време поводње понире у Биковцу на десној страни, истодобно се замути и врело. Према томе се може извести закључак, да Бистрица није потпуно просекла кречњачку масу, чији је саставни део поменута кречњачка крпа испод које истиче врело, те се вода креће испод речног корита и под jakim хидростатичким притиском избија у облику сифонског врела.

Вреоца и јачи извори се јављају и у подножју кречњачких брда Буковца и Главице, која се издижу из котлине. Три су у Петњику (Подбуковац, Дуве и Мршина Бара), једно у Лугама (Лопатице) у Ржаници (Ајдиновића Врело). Нека од ових врелаца не добијају воду само из Буковца и Главице; она су у вези и са другим вишим врелима, која се хране водом са Крчева. Тако Подбуковац код куће Барјакта-ревића делом добија воду из Загорског Врела. То се види из овог: кад се вода Загорског Врела одведе вадом у Петњик, онда извор под Буковцем ослаби. Обрнуто, ако вода Загорског Врела тече својим током или се њиме наводњавају ливаде и њиве у Загорју, онда оно јако надође. Такође постоји веза између Ајдиновића Врела (Ржаница) и извора испод Осоје, односно Крчева. То се види и по рељефу и по правцу подземног тока испод повремених врела Шљепаца.

Два доста јака врела извиру у самом кориту Лима: једно у Виниш-ком Лугу на месту Пличице, а друго Маква, испод села Луга. Прво избија испод заравњеног кречњачког рта, који се у облику прага подвлачи под корито Лима. Међутим врела Макве извиру у jakim кључевима испод отсека флувио-гласијалне терасе. Без сваке сумње ова вода потиче са кречњачког Буковца, испод кога се у овом правцу јавља и повремено врело Лопатице на Лугама.

Као што се види ободом котлине постоји низ привремених и сталних врела разних висина. Она прате изломљену топографску линију, те се према томе не може говорити о јединственој хидролошкој зони на целом пространству. Али се исто тако сасвим јасно види хидролошко спуштање у еволутивном смислу речи, јер свуда по правилу изнад сталног постоји повремено врело, а више овога на многим местима и сува пећина.

Речни шокови. — Из досадашњег излагања се види да се извори јављају готово свуда сем на кречњачким површинама и флувио-гласијалним терасама. Исто се тако јасно запажају три главне изворске зоне: једна највиша, у високим планинама, друга нижа, на додиру котлинске равни и планинских падина, и трећа најнижа, у котлини. Из ових потичу сви већи токови управљени према средишној равни кроз коју тече Лим.

Три највећа тока ове области: Бистрица, Дапсићка и Калударска Ријека, које извиру у области вододржљивих кристалистих шкриљаца имају у изворишном делу врло разгранату мрежу притока. Међутим, у средњем делу тока ове реке не добијају с кречњачке површи готово ниједну површинску притоку. Протичући кроз крајеве различног петрографског састава, оне су створиле и различне облике рељефа и тока.

Дапсићка Ријека, чији је ток дуг око 15 км, истиче једним краком испод Бијељежа а другим испод Скривене. Испод става ова два потока у Витиној Луци вода се при ниском стању губи у наносима речног корита, па се поново јавља у облику врела испод малог кречњачког отсека код Врањег Крша. Разуме се, у доба високог водостаја река тече нормално. Мало ниже од Врањег Крша, код тмушићких воденица, избија у самом речном кориту врло јако врело, чија вода сигурно потиче с кречњачких површи у Симовчу и Тмушићу. Ојачана овим врелом, које јој уствари даје главну воду, Дапсићка Ријека улази у област вододржљивих стена, правећи у њима мања проширења; затим се поново пробија кроз крпе кречњака, усецајући се до шкриљаца у подлози. Излазећи из теснаца у дапсићку котлиницу, она њом тече преко лапораца, остављајући и с једне и с друге стране малу алувијалну раван. Затим између Дапсића и Будимље река просеца рожнодијабаску масу, градећи у њој код Граца малу клисуру. Од овог места па до ушћа у Лим, близу Шудикове она је удубила своје корито кроз флувио-гласијалне наносе и отворила нешто ширу алувијалну раван.

Исто се тако на притокама ове реке виде утицаји петрографског састава. Највеће њене притоке Заводишки, Вукојевачки и Витли-јешки Поток, долазе из више области састављене од палеозојских шкриљаца и рожнаца. У средњем и доњем току или нема притока или су безначајне, изузев Заградског Врела. То долази отуда што је једна страна састављена од кречњака а друга од рожнаца. На левој кречњачкој страни нема ниједног сталног водотока. Вода се тамо јавља у облику извора који су поређани поред самог речног корита, на додиру кречњака и оголићених шкриљаца у подлози. Међутим, на десној страни где преовлађују рожначке стене, јављају се многобројни потоци. Али су они, због плитке издани, богати водом само упролеће и ујесен, док улето потпуно пресуше. Јачи извори се јављају на овој страни само испод кречњачких крпа. Изузетак је кратки али водом богати ток који потиче из Заградско-горашких Врела. Његова вода истодобно покреће воденице и наводњава усев у Доњој Будимљи.

Сливу Дапсићке Ријеке припада и Маква, поток који долази с Полице. Он је, као што је речено, богат водом само у доба отапања снега и већих киша ујесен и упролеће, када поплави долину раван;

особито у Машту. Међутим, улето Маква готово пресуши; њена се вода тада губи у наносу да се поново појави у клисури између Машта и Будимље.

Калударску Ријеку сачињавају многобројни потоци који извиру испод Цмиљевица и њених огранака. Готово сви они долазе с леве стране (Капски, Ржани и Белошевачки Поток), која је састављена из палеозојских шкриљаца, рожнаца и пешчара. С десне стране, где кречњачке литице Дивљака падају у корито, не долази ниједна притока. Тек кад река уђе у вододржљиве стене, долази испод Остожара Бротњи Поток (Мала Ријека), који је с Калударском Ријеком створио мало ерозивно проширење у Калудри. Испод Калудре, код Ђелија, река се у облику укљештеног меандра пробија кроз кречњаку површ Крчево градећи клисуру. При излазу из ове, у Ржаници, она просеца флувиоглацијалне наносе, прави већу алувијалну раван и под углом од 60° утиче у Лим. И у кориту ове реке јављају се свуда извори и вреоца на додиру кречњака и шкриљаца. Од ових је водом најбогатије врело у Алутама.

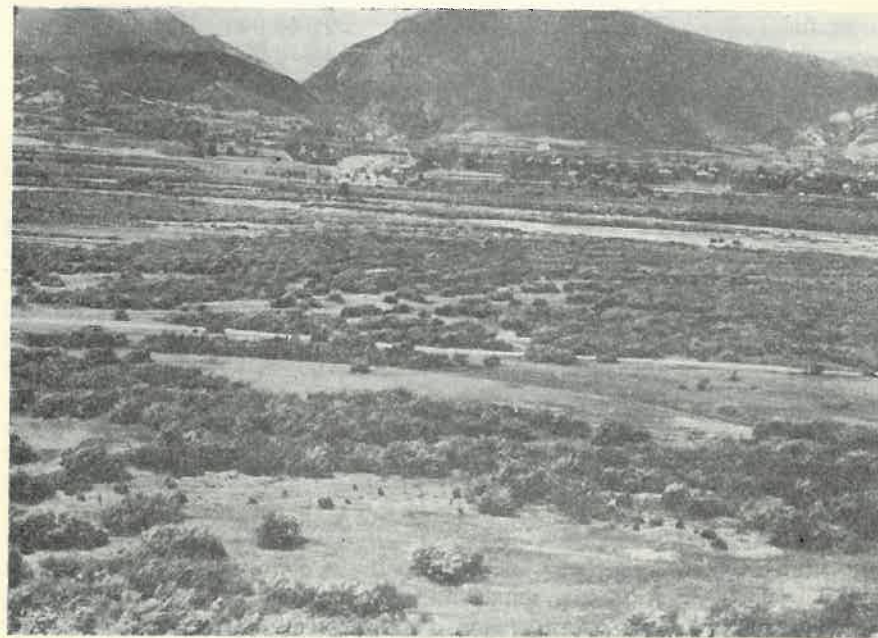
Сличан је по своме току *Ровачки Појок* који истиче испод Јанкове Главе. У горњем току тече кроз шкриљце, а у средњем прави непроходну клисуру, просецајући кречњачку површ Пештер. Излазећи из клисуре у котлинску раван, она је као и Ржаничка Ријека удубила своје корито у флувиоглацијалним наносима.

Бистрица је нешто друкчија него Дапсићка и Калударска Ријека; њен ток је дужи (25 км) и речна мрежа разгранатија. То долази отуда што се ова река развија углавном на вододржљивим стенама, те се извори јављају готово свуда. Као што је речено, Бистрица потиче испод Бјеласице и њених огранака. Главни изворни крак ове реке, који носи назив Јеловица, све до Лубница, тече лагано по равном дну долине истог имена. Скрећући из источног у северни правац, она се пробија између Бјеласице и Локве, текући брзо све до Лубница, где с другим потоцима прави ерозивно проширење. Испод Праћевца улази у теснац у чијој грађи учествују и кречњаци и компактни зеленкасти шкриљци. Излазећи из клисуре у котлину она, као и сви поменути токови, просеца флувиоглацијалне наносе и прави у њима пространију алувијалну раван. И у долини Бистрице се јављају два-три већа врела у подножју кречњачких крпа. За разлику од прве две реке, Бистрица прима притоке са свих страна, сем у клисури, што се може објаснити јединственим петрографским саставом, у коме свуда преовлађују вододржљиви зеленкасти шкриљци. Главне њене притоке су: Гуњара, Суводолски Поток и Језершtica. Али највећу количину воде Бистрица добија улето из Мерића Врела и Водогреса у Лубницама.

Вредно је поменути да на овој страни котлине постоје још два мања тока: Шеворинска Ријека и Сушица. Прва истиче испод Турије и после дужег тока у шкриљцима улази у кречњачку клисуру, у којој при ниском стању воде понире, док у доба високог водостаја нормално тече кроз Винацку просецајући као и друге реке флувиоглацијалне наносе.

Сушица истиче испод Шестаревца и прави у кречњацима помену епигенетску клисуру на ободу котлине. Као што сам њен назив каже, она пресуши улето, док упролеће и ујесен јако надође.

Заједничке особине токова свих ових река су: доста велик и неуједначен пад, што зависи од петрографског састава земљишта кроз које протичу. У изворишном делу, текући кроз вододржљиве стене њихов је пад релативно мањи. Чим уђу у кречњаке, реке по правилу праве клисуру или сутеске, у којима се ток ломи у брзаке и бучнице. Излазећи из клисуре оне просецају флувиоглацијалне наносе, правећи у њима терасе које се везују за подове с обе стране Лима. При ушћу у Лим реке се разливају у плитку корита која су испуњена наносом.

Ск. 16. — Наноси у инудационој равни испред Лима обрасла ербом и ракишом; у позадини флувиоглацијалне терасе и насеља на њима.

Међутим, већина токова који потичу из врела су друкчији; они су кратки, 1—3 км. и пад им је доста незнатан, због чега се не могу довољно користити за наводњавање. Отуда тежња код земљорадника да подигну ниво врела до пећине из које повремено излази вода. Изузетак је по дужини тока Брњица, која добија воду из Загорског и Петњичког Врела. Она тече мирно правећи многобројне окуке по пространој равни Баре. За време поплава вода се излије из плитког корита и поплави већи део равни. Због тихог тока и корито је муљевито и тешко пролазно. Тек у доњем делу њеног тока примећује се брже кретање воде, које мистично прави мале падове на додиру отпорних и мек-

пних слојева глине. Уколико се приближује ушћу, ток постаје бржи због живље регресивне ерозије у вези с коритом Дапсићке Ријеке и Лима.

Лим, највећа река ове области, чим изађе из сутеске између Баља и Превије, нагло се разлива, особито кад јако надође ујесен и упролеће. Он тада мења корито, поткопава и руши час једну, час другу обалу, плави и насиња велике површине. Отуда је упоредо с његовим током појас неискоришћеног земљишта, широк 1—3 км.

Водостај. — За водостај у овим рекама имамо само просечне годишње вредности, које се виде из ових података (23):

	<i>Прошњај</i>	<i>Снага у кв</i>	<i>Енерг. у квч</i>	<i>Површ. слива</i>
Бистрица	2,62 м ³ /сек	7,460	39,140.000	130,7 км ²
Калударска Р.	1,30 „	2,720	14,230.000	74,2 „
Дапсићка Р.	0,82 „	970	5,100.000	67,4 „

Али ни ови подаци нису сасвим тачни. То се види из овога: мерењем протока на Дапсићкој Ријеци у три узастопне, падавинама различне године, дошло се до ових резултата: у најсувљој, 1952 години, у најсувљем месецу августу, ова река је давала око 0,54 м³-сек. Међутим тај се протицај у 1954/55 години кретао овако: у августу 3, новембру 14,40, јануару 3,60 и марту 24,80 м³-сек.

Ово повећавање протицаја односи се и на друге две реке. На основу свих података, Бистрица има сразмерно површини слива већи протицај и енергетску снагу него друге две реке. То се може објаснити и већом количином атмосферских талоба који падну на Бјеласици. За нас би у овом питању били још важнији средњи месечни водостаји, који нажалост недостају. Ипак можемо добити бар приближну слику на основу распореда падавина и личног запажања у току већег броја година.

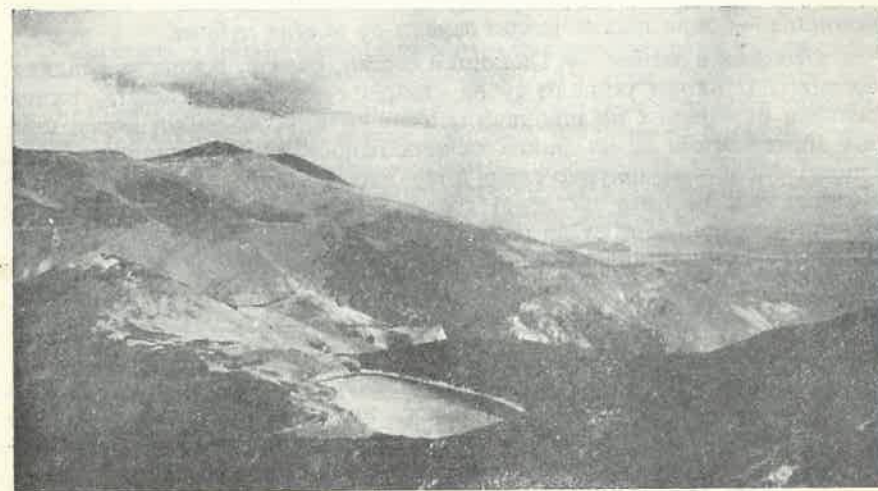
Највиши водостај је у марту и октобру а најнижи у августу и септембру. Висок водостај у марту је у вези с отапањем снега, већом количином киша и малим испаравањем. Реке нагло надођу, особито кад у исто време дува топао западни ветар који отапа снег и доноси јаке кише. И у априлу и мају реке су још бујне, јер се тада отапа нагомилани снег у планинама, а сем тога у мају падају и кише. Тек у другој половини јуна, вода почиње брже опадати. У јулу и августу речна корита су при ушћу у Лим потпуно сува. То не значи да је вода толико опала, него је узрок томе наводњавање, кад се свака кап воде одводи јазовима у њиве.

Други максимум протицаја се јавља у октобру кад пада највише киша. Кадкада је познојесењи водостај и већи него пролећни. Узиму се јавља други минимум, кад атмосферски талози падају у облику снега. Тада се реке у доњем делу тока каткада заледе, а у средњем једва жуборе испод дебеле коре леда. Само испод врела оне нормално теку.

Токови који истичу из врела сразмерно су водом богатији. И у њима је водостај највећи у марту и октобру. Али тада особито надођу она врела која добијају воду и преко понора. У октобру 1953 године,

кад су узастопно неколико дана падале плахе кише, вода је куљала из свих сувих пећина и пукотина. Тада се на водотоцима испод врела једва могло проћи на коњу. Два-три дана после престанка кише они добију свакодневни изглед. Према томе, овакви токови имају особине бујица.

Друкчија су у овом погледу она стална врела која немају већих веза с понорницама. Промене у њихову водостају нису тако изразите. Она су водом сразмерно богата и у доба суша. Као таква она имају велики значај за наводњавање и домаћу економију. У доба изузетних суша на њима једино мељу воденице, а кад пресуше мањи извори, она су једина појила за стоку околних села. Таква су по својој природи Манастирско, Заградско, Навотинско, Тмушићко и Петњичко Врело.

Сл. 17. — Курикушко Језеро у подножју Црне Главе, највишег врха Бјеласице.

Језера и локве. — Хидрографска слика ове области не би била потпуна ако се не би узеле у обзир и стајаће воде (језера и локве). Језера су, као што је раније речено, ледничког порекла. Њима је особито богата ова страна Бјеласице на којој има шест језера: Пешића, Курикушко, Шишко, Мало Шишко, Урсоловац и Блатина. Њихове басене су издубили ледници у стенама, а делом и морене заградиле. Ова језера добијају воду од потока, извора и снежаника, а губе је испаравањем, површинским и подземним отицањем. Тако највеће Пешића Језеро добија воду из извора а губи је отоком Језерштицом. Курикушко Језеро нема отоке. Повремени и стални токови засипају језера и смањују им површину, због тога су она мала, али још дубока. Највећа дубина Пешића Језера је 12 а Курикушког 16 метара.

На вододржљивим стенама Бјеласице и Цмиљевице има доста сталних и привремених локава. Неке сталне локве имају облик језера, као „Капско Језеро“ више Калудре, које лежи у малом улегнућу на

висини од 1.700 м. Оно добија воду од снежаника и подјезерских извора, а нема отоке. Највећа његова дубина била је у јулу око 2 м.

Друге локве већином пресуше крајем лета, као Кошутина Локва на Цмиљевици, која у пролеће има облик пространог и живописног језера окруженог светлим ливадама и високим четинарима.

Ова језера и локве имају значај за сточаре. Она служе за појила стоке и друге потребе (прање рубља, купање јагаћаца пре стријбе итд.) — због чега се и подижу катуну у њиховој близини. Будући у живописној околини, а и сама по себи лепа, ова језера привлаче љубитеље природних лепота. Поред тога она у новије време добијају значај и за риболов. Пре двадесет година убачене су у Пешиха и у Курикујско Језеро пастрмке из суседних потока. У првом језеру су се брзо намножиле док су у другом кржљаве, а често и угину због недостатка кисеоника — онда кад се језеро заледи до знатне дубине.

Педолошки састав. — Геолошки састав, рељеф, висинске разлике, вегетација и клима утицали су на стварање типова земљишта, разноврсних и неједнаких по плодности. Уске алувијалне равни поред потока Лима састоје се из финих речних наноса, чија је плодност врло велика. Међутим, флувио-глатијалне терасе, које захватају велико пространство, особито на левој страни Лима друкчије су у погледу земљишта; састављене су из разноврсних облутака и по величини и по петрографском саставу. Кружни уобличени валуци од палеозојских шкриљаца, пешчара и кречњака измешани су са шљунком и песком. Преко тога је где тањи а где дебљи слој растресите земље. И ови су наноси плодни само ако се чешће ђубре и наводњавају.

На горњем рубу највише терасе у подножју падина преко шљункова је дебео слој делувијалних наноса који спира кишница с кречњачких страна. То се особито види у Горњем Лушцу и Доцу, где (захваљујући томе) добро успевају биљне културе и без наводњавања.

У реону језерских седимената заступљени су разни типови земљишта: смонице, гајњаче и „бјелуше“. Смонице, преко којих се види дебео слој хумусне црнице, заузимају ниже положаје у Петњику, с обе стране Брњице, затим у Будимљи и на Полици. Овај тип земље је врло плодан и добро користи влагу; на њему одлично успевају пшеница и кукуруз и без наводњавања и довољно ђубрива.

На средњим и горњим странама неогених била и брежуљака преовлађује тип „тешке смонице“ и гајњаче, која захтева више влаге и ђубрива. На стрмијим нагибима и врховима брежуљака и коса слој смонице и гајњаче је врло танак, тако да се на многим местима појављују лапорици на којима се развила неплодна „бјелуша“, лишена хумуса. На оваквој земљи, ако се не ђубри, једва може успевати овас.

Кречњачка површ Крчево—Пештер одликује се друкчијим типом земљишта. У вртачама и увалама се са црвеницом меша „буавица“ — растресит и хумусан слој земљишта нанет са страна вртача. Буавице такође има у области букове шуме. Она је врло плодна, али се брзо испрпљује особито на стрмим странама. На подлози рожњаца су се развиле „шумњаче“, гајњаче и подзоли. Гајњаче су на заравнима, а

подзоли по стрмим нагибима, где се где-где појављују и скелетна земљишта.

На већим висинама, у области палеозојских и других шкриљаца, где се по правилу простиру ливаде и четинарске шуме, преплићу се разни типови земљишта. Поред „буавице“ на кречњачком субстрату, чести су подзоли, који су по правилу по стрмијим нагибима. Међутим, право скелетно земљиште ограничено је само на мале просторе. Од голих стена су састављене само кречњачке клисуре и усамљени оштри врхови планина и већих брда. Према томе у овој котлини има врло мало површина на којима се не може развијати вегетација.

Биогеографске одлике

Повољна клима, обиље влаге и земљиште, утицали су да свуда па и у кршу расте самоникли биљни свет. Због тога је ова област, чим би се становништво проредило, брзо добијала непрекидан шумски покривач, и обрнуто. Али он није једнолик, јер су на то утицале велике висинске разлике између дна котлине и планинских врхова. У вези с овим ређају се појасеви различитог биљног састава: у нижим деловима су листопадне шуме, на већим висинама четинари, а при врховима планинских страна сувати. Оваква је слика у главним цртама. Иначе, границе између ових биљних појасева нису правилне: негде листопадна шума залази високо уз планинске стране, а негде се четинарска гора спушта доста ниско у долине. Сем тога, поједине су врсте и лишћара и четинара везане за положај и природу земљишта који утичу на бујност и каквоћу дрвета. Овоме, разуме се, треба додати и рад човека, који је сечом потискивао поједине врсте шуме и дрвећа. Према томе, на распоред самоникле вегетације виде се утицаји висине, рељефа, педолошког састава и човека.

Ск. 18. — Вегетациони профил кроз Иванградску котлину.

У алувијалној равни нема праве шуме сем јове, раките и врбе које се врстају поред река и потока. Овакво дрвеће покрива велики плавни простор око Лима. На побрђу састављеном од неогених седимената види се поред врзина и путева: трн, глог, паздрен и дрен, а само местично цер и храст. Иначе је све претворено у њиве.

На ободу котлине, по странама и падинама брда, заступљене су разне врсте листопадне шуме: храст, „бјел“—граница, граб, јасен, јавор, буква, леска, мечја леска, паздрен, глог, дивљаке (дивље јабуке и крушке) и руј. У једном се месту ово дрвеће јавља једно поред другог, а у другом преовлађује једна врста, док је у трећем она у чистом саставу, што зависи од географског положаја.

Храстова шума (цер и бјел) заузима најниже положаје и прати присојне стране до висине од 1.100 метара. Уколико је има и на осојним странама, тамо је по правилу кречњачка подлога. Највећа површина храстове шуме су Просјане између Дапсића и Заграђа, махом на дијабаз-ројничким стенама; друга зона овог шумског састава се повлачи у облику појаса од Оштрог до изнад села Виницке. Нешто мање шуме ове врсте се виде у Равним Шумама између Навотине и Ржанице и у Рашћу (Крчево). Будући најближе сталним насељима, ове су шуме биле под јаким утицајем човека. Свуда у њима преовлађује ситно дрво, изузев у забранима који показују могућност њеног развитка у крупне храстове.

Мешовите листопадне шуме, које су махом на осојним странама, такође су сечом сведене на шикаре. У њима се местимично јављају у чистом саставу граб и буква. Такве површине носе назив „Грабља“ и „Буча“. Црни граб или „црнограбовина“ преовлађује на кречњачким странама у Загорској Осоји и Грабовитој Страни (Дапсиће).

Руј се јавља, где мање где више, готово свуда у овој ниској зони, поглавито на кречњачкој подлози присојних страна, где је шума сечом сведена на цбуње. Веће пространство захвата на странама брда Јејевице изнад Будимље и на Буковцу у Загорју.

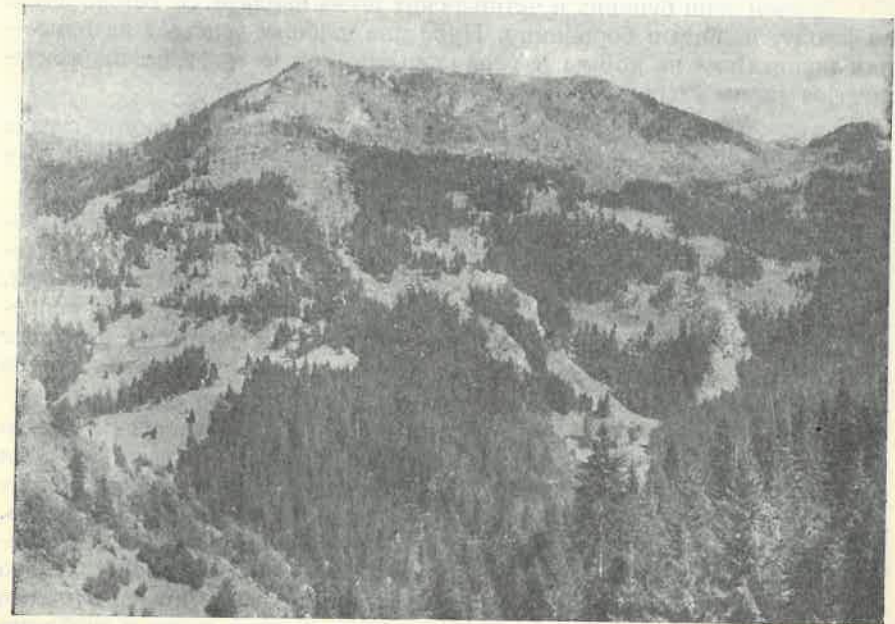
Буква се, сем у заједници с другим дрвећем, врло често јавља и као самостална формација. Као што је речено, она у нижим деловима прати осојне стране све до 1300 метара, на којој висини расте у заједници с јелом. Она иде и даље од ове линије, особито уз присојне стране и на кречњачком земљишту. Закржљала планинска буква се среће око Курикућког Језера на висини од 1700 метара.

И буква је потискивана исто тако као и храст. На земљишту које је било иоле повољно за жито или ливаду она је просто паљена. Многа таква места и данас носе називе: „Пал“, „Палевина“, „Жар“ итд. Тамо где је буква искрчена, а земљиште није било повољно за њиве и ливаде, њено место је заузела леска као на левој страни Главачког Потока (Горња Села) у Надбарју и другим мањим крајевима.

Високе букве су још сачуване у неким мање приступачним крајевима у сливу Бистрице, Дапсићке Ријеке (Маслак, Ивље) и свуда на додирној линији са четинарима. Кроз високу букову шуму има овде-онде и других врста дрвећа — јасен, јавор и клен. Овог драгоценог дрвећа има највише у горама око Јеловице.

Појас четинарских шума сада почиње на 1.400 метара. Поједине групе стабала се виде и знатно ниже, као у Сировом Омару (Крчево). Стари људи памте и јеле у Раздољима, атару села Тмушића, где се и досад очувало покоје дрво. Тако је било и у Витлијешу, где се тек сад, после уништавања букве, подиже јелови забран. Јела је као гра-

ђевинско дрво брзо потискивана у високу планину, где сад са смрчком сачињава један појас у Цмиљевици и Бјеласици. *Н. Кошанин* каже: „Смрчева је гора на Цмиљевици доцепана и разбијена већим и мањим пропланцима и ливадама, те изгледа као диван парк са зеленим стазама најразноврснијег облика. Такав је пример предео око Језера на Цмиљевици“ (24, 63—7). Овде се без сваке сумње мисли на Кошутину Локву и језерце (Локву) у Мокром Долу. Пропланци уздужног правца на горњим странама Цмиљевице јављају се као последица утрга, који с времена на време, крећући се низ долове, униште гору. На тим травним површинама којима је прошао усов, временом избијају млади четинари. Исте се појаве запажају у неким деловима Бјеласице. Четинарска шума је на многим местима релативно млада. То се особито види на местима где је стара шума уништена пожаром. Стабла су по правилу крупнија на осојним но на присојним странама, због веће количине влаге; то се запажа поглавито тамо где је слој растресите земље дебљи.

Сл. 19. — Највиши делови Цмиљевице и распоред вегетације.
(Четинари и ливаде између њих).

У саставу четинарске горе, као што је раније речено, учествују смрча, јела и бор. Смрча превлађује у горњим а јела у доњим деловима планинских страна, мада се често јављају и у заједници. Бор, међутим, бира сувље стране, где се јавља у чистом саставу као у Црном Врху више Роваца, у Борју испод Калударских Капа, Боровој Глави између Калудре и Роваца, Кршима, Пеџановицама, Суховари и Палевима.

Њега местимично има и у подгорини Бјеласице, а понајвише у Бреговима и Куљапић Потоку и Борју изнад Курикућа. Он се спушта доста ниско према котлини, што се види из остатака и топографских имена. Називи Борје на Крчеву и Боровац у атару Калудре сведоче о његову ранијем распрострањању. Борово дрво човек је секао за луч и за грађу, те га сада има сем у поменутим крајевима, само у неприступачнијим местима, као у Кршима испод Боровца. Сем тога, још покоје стабло бора се и данас види у неприступачним литицама по ободу котлине: у Боровитој Страни и Дапсићу, клисури Бистрице и Сушице. Код манстира Ђурђевих Ступова постојао је и боров гај, као онај код Дечана. Њега су Турци исекли 1862 године да би направили мост на Лиму код Рудеша.

Исто тако због вредности грађевинског дрвета човек радије тражи смрчу него јелу. Између смрча, опет, човек бира оне које расту на присојној страни и кршу, јер је дрво тврђе и боље каквоће.

У овој зони букових и четинарских шума наилази се готово свуда на јагоду, малину и боровницу. Прве две најбоље успевају на присојним положајима на којима је гора спаљена, док је трећа везана поглавито за више планинске стране и силикатно земљиште.

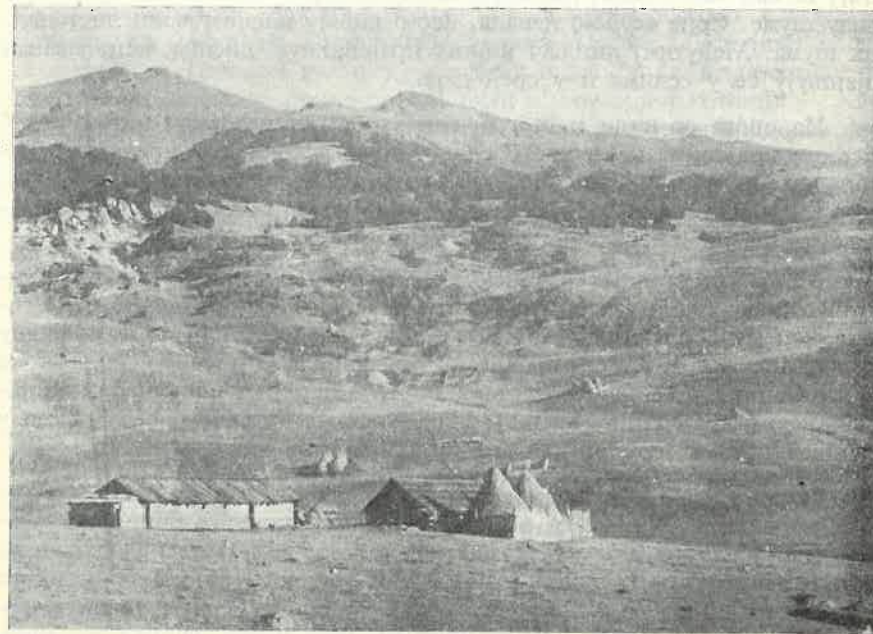
Ако се пореде у погледу састава и распореда вегетације стране Цмиљевице и Бјеласице, запажају се извесне разлике, које се јављају као последица природних особина ових планина.

На Цмиљевици, која је састављена од кречњака и рожнаца, вегетациони катови се доста правилно врстају у вези са висином. Постепено се наставља један изнад другог појас храста, мешовитих лишћара, високе букве и четинара. Полеглог бора нема. Високи четинари, испрекидани пропланцима ливада и пашњака, пењу се до испод највишег врха. На кречњачком супстрату ове планине трава је по правилу сочна и питома.

Бјеласица је у овом погледу друкчија. Пре свега, она је нешто виша и атмосферским талозима богатија од Цмиљевице. Сем тога, ова планина је састављена поглавито од вододржљивих кристалистих шкриљаца, на којима се јављају овде-онде веће или мање крпе кречњака. Томе треба додати да се она одликује и врло различитим облицима рељефа. На њој се, поред циркова и долина равног дна (Јеловица, Суводо итд.), јављају стрмије и блаже стране разних праваца пружања; затим пространа била и заравни са којих се дижу купасте често и заобљени врхови. Све то условљава распоред и састав вегетације.

На присојним странама, после уског појаса храста и шикара разноврсних лишћара, настаје пространи кат високе букве и четинара. Изнад овога последњег простире се травни појас све до врха Зекове Главе (2110 м). Ова трава је у доњим деловима долинских страна гушћа, разноврснија, мекша и сочнија, а у горњим крупнија, ређа и чвршћа. На заравнима и билима изложеним ветровима, преовлађује ситна, густа и чврста трава „типац“ која се тешко коси. Суватски појас је претворен у ливаде.

Међутим, на странама окренутим северу вегетациона слика се мења утолико, што после букве и четинара долази кат полеглог бора (кривуља). Али на Галици, која се завршава Црном Главом, највишим врхом Бјеласице (2137 м), биљни редослед је друкчији. Кржљава, под утицајем ветра и снега накривљена буква, допире на кречњацима до 1700 м висине. На њу се, одмах с друге стране Курикућког Језера, наставља пространи кат полеглог бора и пење до самог врха Црне Главе. Између крпа полеглог бора се виде пропланци боровњака, који својим зеленилом одударају од загасите боје бора. Међутим, дна долина представљају најбоље сенокосе. По влажнијим местима између ове густе и сочне траве расте, и на Бјеласици и на Цмиљевици, јаблин (Trollius europaeus) најлепши цвет ових планина, а на странама линцура (*gentiana lutea*).

Сл. 20. — Део Бјеласице.

На странама ливаде све до врха Зекове Главе; у подножју зимска стаја (Јеловица).

Ове географске разлике у вези са висинама виде се и на биљу које је човек одомаћио. Жупно дно котлине је област кукуруза, озимих жита, воћа и поврћа. И у брдовитим крајевима се среташу упоредо с листопадном шумом жита, кукуруз и воће, све до 1200 м надморске висине. Али ове две последње културе могу да страдају од позних и раних слана, особито кукуруз. У високом појасу између 1000 и 1600 м, поред ливада виде се и њиве засејане стрним житима хељдом и кромпиром, који уз присојне стране залазе у зону четинара, особито кромпир и јечам.

Дивљи животињски свет зависан је од шума. Док је гора била гушћа, а утицај човека слабији, у њој је живела многобројна и разноврсна дивљач. Топографски називи Турија и Турјак упућују на то да је овде у даљој прошлости живело дивље говече *џур*, које је било распрострањено по многим крајевима Балканског Полуострва (25, 109). Сем тога стогодишњаци су ми причали да је у високим планинама било јелена све до пре 80 година. Тада су се срне и дивокозе, медведи и дивље свиње спуштали око села. На њих такође потсећају имена места Меча Раван, Свиња Раван итд. Због сече шума и неограниченог лова ових је животиња бивало све мање. Пре Другог светског рата оне су се могле срести само у најшумовитијим крајевима Бјеласице и Цмиљевице. Али упоредо са обнављањем шума и забраном лова појединих врста дивљачи, она се брзо намножавала. Медвед и дивља свиња спуштају се сад чак у села, наносећи штету кукурузу и воћу по крајевима близу шуме. Срне се, као некада, често виђају ниско у зони листопадних шума. Међутим, дивљач нижих крајева: вук, лисица, зец, јазавац појављују се у селима и у сред дана.

Из овога се види и географски утицај на распоред дивљачи. У високим крајевима најчешће бораве медвед и срна, а у пределима листопадних шума вук и лисица, који се најчешће виђају у Крчеву и Пештеру, где има пећина и јама. Али се исто тако запажа сезонско померање, дивљачи из планине према жупи и обрнуто.

Утицај вегетације се донекле види и на распореду домаћих животиња, иако оне зависе од човекова рада. У котлини преовлађује говече, јер му земљорадња пружа исхрану, а оно њој ђубриво и радну снагу. Међутим, у вишим зонама преовлађивала је доскоро ситна стока — коза у појасу мешовите листопадне шуме и овца у планинским и припланинским крајевима. Истина, о овој појави се може говорити само у главним цртама јер човек мења природне услове.

И реке ове области пружају доста услова за живот риба, јер њихова вода сливајући се са вододржљивих и плодних површина обилује разноврсном храном. У Лиму, који је богат водом кроз сва годишња доба, има доста и крупних риба. Међу овима се каквоћом одликује позната младица која у дубоком вировима испод букова и бучница достиже тежину од 10 кг. Али су многобројније мрена, скобаљ и „лицијен“, које залазе и у доње токове Бистрице, Дасићке и Калударске Ријеке. Међутим, у горњим токовима ових река живи само ситна, али врло укусна пастрмка, која продире до изворишта планинских потока. Улето, кад због одвођења воде вадама у доњем делу остане корито суво, пастрмке се повлаче уз реку, да се опет ујесен поново врате. Оне особито страдају у доба већих поводња или јаких мразева, кад се вода заледи. У овом случају пастрмке се одрже у топлим водама испод јаких врела и опет брзо намноже. Њихов се број знатно смањи улето, кад их докони чобани и љубитељи спорта на разне начине лове.

У новије време пастрмка је пренета из потока и у нека ледничка језера на Бјеласици.

II

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ

Природа ове области врло је повољна за људски живот. Она је особито пружала услове за земљорадњу и сточарство. Али као и свуда привреда, насеља и степен културе зависили су од историско-друштвених прилика које су се често мењале. Ми ћемо их овде кроз те фазе пратити.

Становништво

Горње Полимље, у којем је будимљанска жупа, односно Иванградска котлина, била је све до краја прве половине XVII века густо насељена српским становништвом. То потврђује опис Скадарског Сандака од Маријана Болице 1614 године. Истина, Боличини подаци се односе на Плавско-гусињску котлину и околину Андријевице, али се разуме да је такво стање морало бити и у суседној котлини — Хасу, која није обухваћена поменутиим описом. Други непосреднији доказ насељености је постојање у то доба будимљанске митрополије, а сем тога и шудиковски поменик из XVII века, у коме се помињу сва данашња насеља и приложеници Срби из ових села. Тек 1651 године нагло је расељен овај крај. Те године је код манастира Ђурђевих Ступова одржан збор православних достојанственика, коме је присуствовао и папски изасланик. На том збору се већало како да се приступи папи, односно унијаћењу православног света. Изабран је Пајсије, епископ будимљански, да оде у Рим и преговара о томе с папом. Али је то открио један Пајсијев калуђер, те Турци том приликом ухвате владику и жива одеру. Сем тога, Турци ударе на народ намет и насиља. Особито су искалили свој гнев на становништву, свештенству и манастирима. Будимљанска епископија „остала је тада празна, а свештенство разјурено“ те је народ „умиро не опојан“. Православни су напуштали своје домове и бежали у друге крајеве. Даље се у извештају каже да су за православни свет тога краја била тада права невољна времена, у којима је хришћански народ да се спасе од намета и насиља прибегавао примању ислама (26, 34—5). Али је ипак остало народа, што се види из извештаја и догађаја почетком XVIII века. У то доба су Кучи, проширујући свој утицај и на овај крај, дозидали манастир Ђурђеви Ступове. Приликом похода Брђана у помоћ аустријској војсци под вођством кучког војводе Радоње 1738 године, зборно место је био Хас, односно Ђурђеви Ступови. У једном извештају се каже и ово, да је та војска при повратку узгред опљачкала Хас иако је он био насељен само Србима. После повлачења Брђана Турци су извршили притисак на заостало становништво: спаљен је манастир Шудикова, а Ђурђеви Ступови, како се прича у народу „нису певали скоро тридесет година“. Ово не значи да је Будимљанска жупа тада запустела. Заостало је по крајевима нешто старог становништва, а сем тога брзо су приспевали нови досељеници из разних крајева Брда и Црне Горе. Као први досељеници после 1651

године помињу се Цеклињани у Лушцу, Рамусовићи (Груде) у Ржаници, Букумири из Братоножића, Шћекићи и Обрадовићи у Горњим Селима, Кучи на Заграђу и други разни родови брдских племена. Ови су се делом насељавали на запустелој земљи, а делом силом потискивали заостале староседеоце.³ Букумири су тада били најмногбројнији. Колико су били силни, богати и самовољни, види се из тога што су чобанима из Горњих Васојевића и Хаса, који су преко Будимље прелазили стоку на зимовник у Босну и Шумадију, препречивали пут и чибуцима (27, 175). Из њихове средине су били поглавто кнезови.

Састав и снага становништва у Хасу види се из тога што је оно као целина учествовало с Васојевићима у борби против Климената на Крчеву. Ашани се такође помињу као посебна заједница и у Првом устанку 1809 године. О томе се говори у једном савременом запису: „И то лето (1806 односно 1809) шметс се Васојевич и Хаск и доидоше Шичаци оу Васојевич, похараше и попалише Бихор Васојевичи и Хашани и остали Брђани“ (28). Том приликом су један Барјактаревих из Петњика и Томашевић из Лушца добили барјак од Карађорђа. Ашки главари су учествовали и у другим подухватима против Турака због чега су неки платили главом. У једном запису цркве Николац у Бијелом Пољу стоји ово: „Знато буди кога се разури братија у Ђурђевој Ступове и запалише се куће и побјегоше калуђери од Турака и погибоше хашки главари Радован Богавац и поп Вукашин и Милован из Будимље и Ладо слуга на 1825 марта 12“ (29, 241). Поменуће прваке попа Вукашина Мијајловића из Заграђа, Милована Букумиру из Будимље и Радована Богавца из Берана обесио је Ђулбег Шабанагић код Ђурђевој Ступова да обезглави становништво и учини га још покорнијом рајом.

Ти политички догађаји, који су компромитовали главаре и народ код Турака, имали су и реперкусија на иселјавање с једне и насељавање с друге стране. Особито велики број становника се иселио из овог краја после ослобођења Србије у Шумадију и у Стари Влак и Пештер који остодеше пусти после повлачења народа с Карађорђевој војском.

И каснији догађаји су утицали на иселјавање становништва из Хаса. Најмногбројније братство Букумири протерани су из овога краја око 1826 године. То се догодило на овај начин: да би осветио свог брата поменутог Милована Букумира, кога је Ђулбег обесио, Милутин Букумира убије Бајрамбега Шабанагића. Ђулбег тада покупи војску коју су сачињавали Васојевићи и други Срби чифчије, с њом нападне Букумире и растерају их на све стране⁴.

³ Јелићи у Д. Ржаници населили су се на овај начин. У Ржаници су живели Палаврти. Неки Јелићи су дошли из Полимља код Плава на гумно Палаврта и узели им жито. Један Палаврт је изненада убио два Јелића а друге отерао. Не смејући чекати освету, Палаврти су преко ноћи побегли у Метохију, а Јелићи се настале на њиховој земљи.

⁴ У народу се прича да су Букумири, отступајући преко Полице према Пештеру, у одбрани убили и 17 Васојевића и других Срба који су учествовали у турској војсци. Прелаз на Брњици где је погинуо Бајрам-бег и данас носи назив Бајровац.

Дакле, сеобу су изазвали политички догађаји и покрети за ослобођење. На место старих становника и старијих досељеника долазе нови. Насељавање није било у маси него појединачно и постепено, јер овај крај постаје у то доба нека врста вратнице кроз коју се креће становништво из Брда и Црне Горе да се преко Пештера и Старог Влаха разграна по Западном Поморављу и Шумадији. При пролазу кроз ову област једне су се породице стално настаниле а друге краће задржале, па затим ишле даље. С овима су се кретали и остаци старог, односно раније досељеног становништва. То досељавање и иселјавање није престало све до средине прошлог века. До XVIII века досељеници су поглавито разна братства брђанских племена, а отада се овамо почињу спуштати и Васојевићи, који су после 1700 године почели у маси прелазити преко комског развођа из Лијеве Ријеке и насељавати се на агаларским имањима као чифчије. Најпре су досељени Рабљени (Јоксимовићи, Делевићи, Мићовићи, Малишићи, Марковићи) и Зечевићи на Бучу, Виночкој и Пешцима. Затим су продирали даље према Полици друга васојевићка братства. Племенски организовани Васојевићи су потискивали слабије другоплеменичке родове исто онако као раније други Брђани староседеоце Србљаке. Крајем XVIII и у првој половини XIX века иселили су се, сем поменутих Букумири ови староседелачки родови: Каличани и Миличићи из Петњика, Ашани, (Матијашевићи) Пејчиновићи с Горажда, Карличићи из Дапсића и други родови. Остала су само најјача такође досељена братства, која су се могла снагом одржати.

Интересантно је овде изнети састав становништва по племенима и крајевима из којих је оно дошло.

На Васојевиће долази 40 а на остала племена око 60%. Васојевићи су ова братства: Јоксимовићи, Делевићи-Цемовићи, Зечевићи, Сајчићи, Бајићи, Мићовићи, Малишићи, Обадовићи, Ђеранићи, Голубовићи, Чукићи, Бојовићи, Миковићи, Дабетићи, Губеринићи, Кастратовићи, Ђукићи, Ђуришићи, Пантовићи, Вукићевићи, Лабовићи, Ђорци, Стијовићи, Боричићи, Дубаци, Јованчевићи, Тодоровићи-Ненадовићи, Бајићи, Аковићи, Осмајлијићи, Малевећи, Нерадовићи, Киковићи, Оровићи и др.

Кучи: Заграђани (Трифунковићи, Секулићи, Цикићи, Мијајловићи, Јеврићи, Шћеповићи), Митровићи-Бирови, Коматине, Анђићи, Божовићи, Кучи, Савовићи, Лајновићи, Поповићи у Заостру и др.

Пићери: Лутовци (Ђурковићи из Лутова), Шћекићи-Ојданићи, Цимбаљевићи и Пићери у Доцу.

Брајоножићи: Букумире, Вељићи, Кораћи, Вујовићи, Гудовићи-Јелићи, Барјактаровићи, Премовићи, Бисмиљаци (Добрашиновићи, Вуковићи, Јанићи и др.).

Дробњац: Бућковићи, Тмушићи, Бабићи, Томовићи, Асовићи, Девићи, Ивовићи и Шекуларци у Горњим Селима.

Бјелойавлићи: Пешићи, Симоновићи, Кљајићи и Багаши.

Ровчани: Богавци, Мердовићи, Дошљаци и Пођани.

Морачани: Дуловићи и Радовићи.

Сивара Црна Гора: Цеклињани (Поповићи, Томашевићи, Пајковићи, Радичевићи, Весковићи, Ђокићи, Лабудовићи, Бурашковићи, Ралевићи), Обрадовићи, Кнежевићи, Поповићи у Будимљи и Сенићи.

Шекуларици: Дашићи, Бошковићи и Рмуши. Из Груда су само Рамхусовићи.

Сем тога, после оснивања Берана су се доселили у овај град многи родови из разних крајева и вароши: Пећи, Призрена, Бијелог Поља, Плава, Гусиња, Никшића и Подгорице (Титоград).

Као што се види из овог прегледа, сва братства ове области су досељена из Црногорских Брда и Црне Горе. Она се групишу у две веће заједнице: Васојевића и Србљака. Васојевићи у ужем смислу речи су родови који своје порекло везују за родоначелника Васа, а Србљаци готово сва друга братства ма одакле били досељени. Изузетно Васојевићи не убрајају у праве Србљаке оне родове за које се сигурно зна одакле су досељени и који одржавају везу са својом матицом.

Без сваке сумње и једна и друга група асимилувала је неке мање старе родове. Овде треба бар укратко рећи како су извршена изједначења и стапања у једну етничку целину. Какви су били ранији односи између старог становништва у Горњем Полимљу и Васојевића, не може се сигурно утврдити, јер о томе нема писаних података, а традиција није баш сигурна, уколико се још одржава у народу. Тек откако су Васојевићи прешли преко комског развођа из Лијеве Ријеке у слив Лима, зна се нешто поузданије о додирима и односима између њих и Србљака. Сигурно је то да су Васојевићи у Лијевој Ријечи и подножју Комова називали становнике Хаса Хашанима по имену области у којој су живели. Али је исто тако био у употреби назив Србљаци за сва невасојевићка братства. Несумњиво је овај назив дошао по старом полимском становништву које није имало племенску организацију, него само општи најстарији облик српскога имена *Србљи*, док су Васојевићи као и остали Брђани, иако Срби, доскора претпостављали племенско име српском. У прилог овоме говоре и неки историчари. В. Ђоровић каже, да иако су Васојевићи српско племе и по предању и по осећањима, они су тек по доласку у ближи додир са Србљацима, који су себе називали само Србима, почели чешће употребљавати тај општи назив као заједнички и за себе и за Србљаке (30, 24—5). Дакле, то име старог становништва пренели су доцније Васојевићи и на овај мозаик српских братстава племенских неорганизованих а насељених баш у оној области где су пре њих живели стари Србљи — Србљаци. Овај наметнути назив који је у почетку био стран и погрдан за невасојевићка братства касније је примљен као нешто заједничко што их је чвршће везивало у једну целину. Из овога се јасно види да се племе може организovati под извесним околностима и око неког наметнутог имена (31, 108—15).

Природно је што су у то доба Васојевићи као и сва друга планинска племена гледали с висине на равничарско становништво. Племенски организовани, они су се утолико лакше ширили што нису кидали везу са својом матицом. Настањивали су се на агаларској земљи потискујући слабије србљачке родове не толико грубом силом колико рђавим

поступцима. Неки од њих употребљавали су разне поступке да се створи какав повод за напуштање земље⁵. Б. Лалевић и Иван Протић на једном месту кажу: Бивало је случајева да Васојевић узме Ашанину и жену и овај није смео ништа предузети. А већ коња и вола ништа није било природније него их Ашанину отети“ (32, 701). Други тврде да је Ашанима и јунаштво одузимано и поједини њихови подвизи Васојевићима приписивани (33, 87). Овакви поступци навели су Ашане, односно Србљаке, да се жале против Васојевића у Београду и на Цетињу. У писму које је кнез Александар Карађорђевић упутио владици Раду 28 октобра 1850 године каже се између осталог: „Два Србина из Хаса код предела Васојевића дошли су ми ово дана с молбом и јадиковањем против Васојевића. Они чуда противу ти људи приповедају. Кажу да им они не дају мира, да ји сваки час напаствују, глобе и убијају. Жене им отимају и небројено число други још зала чине“ . . . и да је кнез био „тронут јадиковањима“ (34, 172—3). Без сваке сумње могло је бити оваквих случајева, као и у другим крајевима Брда, Црне Горе и Херцеговине, али су се и те изузетне крајности завршавале крвљу⁶. Много чешћи случајеви су били, као што је поменуто, отимање стоке и жита и принудна удаја васојевићких девојака за неког слабог али богатог Србљака. Ти напади на слабија србљачка братства долазили су поглавито од неких Васојевића из Лијеве Ријеке, који су под видом четовања у турским крајевима при повратку крали и плљачкали кад су могли. Напротив, Васојевићи настањени међу Србљацима и орођени с њима супростављали су се таквим „армијама“, макар били и њихови рођаци.⁷

Дакле, разлог за рђаво поступање неких Васојевића према Србљацима у прошлости не потиче из неке особите племенске мржње или каквих других разлика. Ти су односи верни израз друштвено-привредних прилика тога доба, кад су сва брдска и црногорска племена водила међусобну борбу око планина и у њима огсецали главе једни другима као да су били највећи непријатељи. Штавише, сличне су се размирице

⁵ Причао ми је стари и врло угледан Милета Коматина из Ржанице на који су начин сељени неки родови из ове околине. Чукићи (Тигањи) су „дигли“ Радованиће из Ржанице; ови су се прво отселили у Метохију, отуда се вратили, дали Тигањима кумство и добили половину своје пређашње земље. На исти начин су Јолићи дигли Дашиће из Ржанице који су се после настанили у суседном селу Ровцима. Чукићи су заузели и један део земље Асовића; отуда и данас њиве у Чукића Махали носе назив „Асоваче“. Бојовићи у Загорју отерали су са земље Дашиће који су се населили у Брезовицама код Плава. Осмајлићи и Аковићи отерали су из Луга Попадаће који су се иселили у Буђево (Пештер).

⁶ Неки Љеворечани су дошли на гумно Славковића-Бурашковића у Дапсињу и „узајмили жито“. Кад су ови кренули са натовареним коњима изненада је стигао један Славковић који је чувао стоку и убио два Љеворечанина. Не смејући чекати освету Славковићи су преко ноћи побегли на разне стране: једни су се населили код Плава, други у Љевоши код Пећи, а трећи у Врбици. Доцније су се ови из Бихора вратили на своје старо кућиште.

⁷ Дујко и Сицо Ђорци из Дапсића, отерали су своје саплеменике Васојевиће када су ови хтели да опљачкају неке Цимбаље. С друге стране и Невасојевић Милутин Лутовац исто је тако отерао неке такве насилнике из куће Циковића у Будимљи. Старешина те куће га је том приликом окумио да би га овај и будуће штитио.

догађале и између појединих грана истог племена. Сем тога је познато да су у свим племенима радо скупљале чете на плен у турске крајеве, али се при том није много гледало да ли је неко Муслиман или Србин. Ако се не може уграбити турско, узме се српско — само да се празних руку не врати. Истина, тога су се правила држали више они који су били мање храбри и човечни. Укратко речено, могао је бити нападнут и опљачкан свако ко је био слаб. За ово тврђење довољан је доказ што ниједном јачем или борбенијем србљачком братству није учињено какво насиље. Према томе, поједини Васојевићи су у то доба рђаво поступали само према онима који су били бројно слабији или неотпорнији. С јачим и борбенијим другоплеменским братствима они су се радо орођавали, узајамно помагали и ишли заједно у четовања у Колашин, Бихор, Рожаје, Пештер и Ругову.

И однос према слабијим родовима постепено се мењао под утицајем заједничког живота и интереса у борби против Турака. На томе су радили под утицајем средине и државне мисли из Црне Горе и Србије и знаменити Васојевићи овога краја, најпре архимандрит Мојсије Зечевић и војвода Симо Кастратовић, а после војвода Милан Вуков и други људи широких схватања, који су осећали потребу да цело племе и Васојевићи и Србљаци буду што солидарнији. Они су уз помоћ својих сарадника завели ред и правичност, уколико се у то доба то могло учинити. У заједници са сердаром Јолем Пилетићем, изаслаником кнеза Данила, организовано је правосуђе: постављени су капетани који су судили сваки у своме крају, а сви заједно заједничке међусобне послове. Капетан поп Јосиф Мијаиловић из Заграђа био је надлежан у суђењу за све Србљаке, а капетан Цемо Делевић и Радуле Јоксимовић из Буча за Васојевиће. Почев од средине XIX века није се могло решавати ниједно питање које се тичало Србљака да у њему не учествује и њихов претставник.⁸

За два века заједничког живота Србљаци и Васојевићи су се изједначили и физички и психички под утицајем средине и заједничких родбинских веза, које су премрежиле цело становништво овога краја. Створен је тип људи који се умногоме разликује од својих племеника у Лијевој Ријеци. Тако Васојевићи из Лијеве Ријеке сад имају више заједничких црта са суседним Кучима и Братоножићима него са својим исељеним рођацима у Иванградској котлини. То исто важи и за друге досељенике из Брда. И поред тога се доскоро осећао антагонизам између Васојевића и Србљака. Истина, он је слабио као и племенско уређење под утицајем времена и нових нараштаја, али су га с времена на време

⁸ И поред антагонизма било је једнодушности, особито кад се радило о општој ствари. У тим приликама народ су претстављали угледни Васојевићи и Србљаци: поп Јосиф Мијаиловић, Ново Пантовић, Панто Цемов, Миро Дедовић, Лабуд Рмуш, Никола Иванов Делевић, Голуб Добрашинов, Авро Цемовић и многи други из нешто млађег нараштаја. Мудрост попа Јосифа Мијаиловића и Голуба Добрашинова, а јунаштво Николе Шљакића, и Марка Трифунова и других Србљака, истицали су и Васојевићи. Сем тога, претставници цркве која је у оно време имала велику улогу, били су поглавито Србљаци, изузев Мојсија Зечевића и познате свештеничке породице Војовића. То су: Лушчани (дугогодишњи чувари манастира Ђурђевих Ступова), Поповићи из Заграђа, Будимље, Заостра и други.

подгревали појединци, најчешће због личних и ситних политичких циљева. Разуме се, најновије друштвено-политичке прилике утицале су брзо да и томе дође коначан крај. Сад је становништво овог краја једна складна и етнички јака целина. Због мешавине и повољних географских услова за живот, човек је здрав, снажан и плодан.

Не може се поуздано утврдити како је текао прираштај становништва од средине XIX века, када је углавном престало досељавање, јер турска статистика и да постоји није сигурна. Може се слободно рећи да је прираштај био врло велики пошто рађање није било ограничено. И данас су ретки бракови који немају троје деце.

Упоредо са прираштајем становништва тражени су и нови извори за живот; у том циљу су најпре крчењем добијане нове њиве, затим се прибегло наводњавању и бољој обради земље и најзад гајењу биљних култура које дају већи принос. Овај привредни напредак и други повољни услови — клима, вода, шума, планине — утицали су тако да се из овог краја најмање селило у друге области после 1912 године, иако се могла добити земља. Тиме се може објаснити доста знатна густина становништва по дну котлине. По попису од 1948 године у овој области је било 17.879 становника. На км² живи просечно 46 становника, рачунајући ту и град. Међутим просечна густина насељености у сеоским насељима је 35 становника на км². Разуме се да у овом постоји разлика између појединих делова области, што зависи од природних услова. Најгушће су насељени поједини крајеви у жупи који имају сразмерно више плодне земље него утрине и шуме. У овом погледу су на првом месту Пешца, Будимља са 89 становника на км², Ржаница 73, Луге 65; Заграђе 55, Виношка 51, Лужац и Долац 50 и најзад Полица (45). Нека друга села чији се атар протеже од жупе до врха планине, имају знатно мању густину насељености у односу на површину, као Дапсиће, Петњик и Буче (30—32).

У горњим Селима и Калудри, густина становништва је још ређе. Она просечно износи 18 становника по км². Али и у овим планинским крајевима постоји разлика између појединих села, што зависи од локалних прилика. Према томе и за овај предео важи правило као за целу област: уколико једно насеље има више неплодног земљишта утолико је ређа насељеност, и обрнуто.

Данашње сеоско становништво живи у 2.698 газдинстава. На једно домаћинство долази приближно пет чељади, из чега се види да преовлађује инокосна кућа, и да је раслојавање узело велики мах. Врло су ретке породице у којима живе у заједници ожењена браћа. Чим се један од синова ожени одмах се дели. Тако није било пре педесет година, када се још живело у великим задругама. На распадање задруга је утицало нагло раслојавање села. Тај процес су убрзавали чести ратови у којима су по правилу паљене куће, које задругари нису хтели поново у заједници подизати, сматрајући да се морају и тако једанпут делити.

Друштвено-привредни развој. — У друштвено-привредном и историском развоју ове области може се јасно издвојити неколико периода.

Најстарији помени о људском животу у овој котлини су из млађег каменог доба, што се види из нађених остатака, од којих се неки чувају у новооснованом Завичајном музеју у Иванграду. Међутим, најранији писмени помени потичу из времена римске владавине. То су разни надгробни споменици, подигнути махом поред путева; затим гробља и остаци војничких насеобина (Тумбарица — гробље у Ржаници, Зграда центуриона на Шкрљевицама у Лушцу и др.). Сем тога, за Латине и Грке народ везује и многе друге остатке неутврђеног порекла („латински пут“, „Латинско гробље“, „Грчко гробље“ итд.).

Трећи период из кога има много више остатака, јесте доба српске средњовековне државе. Будимљанска жупа, како су тада називали ову котлину, била је једно од главних средишта старе Рашке. Колики је значај она имала у старој српској држави, види се и из овога: у њој је Првослав, син великог жупана Тихомира, најстаријег брата Немањина, подигао у XII веку манастир Ђурђево Ступове, при коме је св. Сава основао 1219 године једну од првих седам епископија, која је доцније подигнута на степен митрополије⁹. Сем тога, један део жупе Будимље био је дао краљ Милутин на управу своје сину Стефану Дечанском по његову повратку из заточења у Цариграду (35, 181, 182) краљ Милутин је такође приложио манастиру св. Стефана у Бањској, село Горажде с међама које су обухватале и суседно Заграђе¹⁰. Нема сумње да су и многа друга села у овој жупи тада припадала Ђурђевим Ступовима, Шудикову или коме другом манастиру. На то упућује и ова наредба краља Милутина у поменутој Хрисовуљи: „*За села која су у духовној обласи епископа будимљанског, дах му Гацко и Пиву да си бере бир а друге обавезе да си узима њо свој обласи како си је узимао, а многа дохотка ни глобе ништа да не узима*“ (35, 4—5). Успомена на црквену земљу је очувана иако су је бегови присвојили. Зна се да су доскоро Црни Врх, Ржаница и Маште давали цркви део дохотка у виду поклона¹¹. Црква је имала удела и у планини. Црквице у подножју Цмиљевице били су последњи остаци тога поседа. Краљу је без сваке сумње припадала и петњичка планина Плијеше, јер у њој један крај, где се виде трагови старих насеља, носи назив Краљанке. Те остатке народ везује за краљевски катун.

⁹ Помињу се ови будимљански епископи: Јаков, Калник, Теофило I (1251—1252), Герман I (1286—1292), Спиридон, Герман II (1299), Никола (1318), Теофило II (1615), Генадије митрополит и Пајсије (1650). (Лит.: Н. Ружичић, Историја Српске цркве Б. 1894, Р. Грујић Будимљанска епархија. Народна енциклопедија СХС I и М. Пурковић, Српски епископи и митрополити Средњег века, Скопље 1938).

¹⁰ У Будимљи прилаже село Горажде, а међе су му од става реке у Градац, од Градца право путем поред Губавча Потока у прокоп, отуд по дјелу (венцу, поред дола у трње, отуд по дјелу у Крушцу, отуд по дјелу у врбу, и у студенац) Од студенца у Спасово Дубље, отуда на погор у састав потока и у врбу, и отуда преко брда у Бзовик (Обзовик) и низ Бзовик у Николину цркву. И отуд цркве уз реку у Врачево Дубље и одагле у Тиковски дјел и уз дјел у Брезје, и под Јелу у Грохот изнад Буковика, и с оне стране Буковика за Чемерпу Пољану, у Хрељину Пољану на погор у средње брдо, и у Враниће, у Звечку код Голог Брда, у Локву низ дјел (развође) и тако исто на саставу реке под Градац.

¹¹ Митровићи из Машта, будући на земљи манастира Шудикове, који је спаљен 1738 године, носили су доскоро прилоге у Ђурђево Ступове. Њихове ливаде на Машту носе и данас назив Калуђерице.

Интересантно је да се Плијеш помиње у склопу суседних планина, које је краљ Стефан Дечански даровао манастиру Дечанима. Да ли се овај назив односи на поменуто Плијеша у подгорини Цмиљевице или коју другу планину, не може се са сигурношћу одговорити.

Према томе плодна жупа као и други делови земље припадали су цркви и другим феудалним господарима. Разуме се, и овде је морало бити и себара — слободних поседника у ондашњем смислу речи. У Будимљи су за ондашње прилике била важна духовна средишта Ђурђеви Ступови и Шудикова у којој су преписиване црквене књиге све док није спаљена 1738 године. Из Будимље су родом и тадашњи великодостојници, као архиепископ Јефстатије. Ови историски подаци се узгред помињу само због тога да се укаже да је ова жупа била важна привредно-културна област, а несумњиво и једна од главних житница старе Рашке.

Четврти период у животу ове области почиње доласком Турака 1455 године, кад су они први пут заузели Бихор у Загорју, стари град на самој граници жупе Будимље. Али се много не зна о стању у овом крају из прва два века турске владавине. Сигурно је само то, да је жупа као плодна постала царски хас (хасовина). Она се под овим именом јавља још 1597 године (37, 50). У правно-имовинском односу, хас је био лично добро султана или којег члана његове породице, које се није могло никоме уступити на уживање нити издати под закуп. Срби који су стално живели у хасу, плаћали су царски порез на земљу и личност онолико колико је било одређено за цео пашалук. Они нису давали десетак од својих земљишних производа, ни главницу у новцу, као део десетка; али су зато давали допуну пореза на земљу, која се звала *сиенза*. Она је често износила више него пореза на земљу. Приход се преко заступника прибирао и односио у личну цареву благајну (38, 21). Ма колико био тежак положај људи у хасу, он је ипак био сношљивији него тамо где су постојале спахије и читлук-сахибије. Сем тога, тада у овој жупи није било каквих градских насеља ни непосредне турске власти. Она је у административно-судском погледу припадала још 1685 године Пријепољу са којим је, под заједничким називом, чинила један кадилук — „кадија Пријепоља са Будимљом“ (39, 864). У то доба, пре 1651 г., и насељеност је била доста знатна, што се види и по остацима насеља по шумама. Али од 1651 године, кад су Турци будимљанског епископа Пајсија живог одрали а народ и свештенство поубијали, почиње тешко раздобље у животу људи овога краја. Оно мало света што је остало, као што је речено, проредиле су ако не и докончале две познате сеобе 1690 и 1738 године. Заостало и новопридошло становништво из Брда живело је под тежим околностима него раније. Нестало је хаса, односно дотадашњих имовинско-правних односа. Земљу су турске власти поделиле прво-поисламљеним родовима у Плаву и Гусињу, поглавито Шабанагићима. Ови су у заједници са Ђоровићима из Бихора отерали Шемовиће из села Будимље, који су такође били приграбили велике поседе. Дакле, пређашњу хасовину су замениле читлук-сахибије, који су не само приграбили опустелу земљу него и

силом почифчили преостале сопственике¹². Аге су на своја имања насељавали нове досељенике, који су почели силазити из Брда у полуопустео крај. Та нова насеља су за читав век била доста нестална. Људи су се у почетку сељакали из места у место и друге крајеве. Узроци су за то били многобројни: тежак чифчијски режим, епидемије куге¹³, чести покрети за ослобођење, особито за време Првог устанка у Србији. Ни они који су остали нису били сигурни не само због окрутности ага и бегова, већ и због безвлашћа, јер није било суда и заштите. Свако ко је био јачи могао је под овим или оним изговором слабијега потиснути са земље. Феудални господари који су живели у Плаву и Гусињу нису се томе противили. За њих је било главно да неко земљу ради, уредно плаћа четвртину и доноси поклоне. Само јаче и задружније породице су се одуширале агама и међусобном насиљу и остале тамо где су се први пут населиле.

М. Ђ. Милићевићу су људи из овога краја окарактерисали политичко-привредне прилике њихове области тога доба овако: „До кнеза Данила нити су били са Црном Гором нити под Турцима. Живели су у пуној племенској слободи, или боље рећи самовољни. Игуман Ђурђевих Ступова Мојсије и кнез Симо Лакићевић из Коњуха, док бејаху живи, имађаху неку власт у народу, а иначе је све стајало до снаге племена (братства) и до одважне руке“ (40, 69).

Питање је какви су били привреда и насеља за тих протеклих сто година. Они су носили печат чифчиског система — привремености и заосталости које прате турски феудализам и безвлашће. Људи су се бавили поглавито сточарством, за које је било услова; сем тога оно је било оптерећено мањим дажбинама. Овце су терали на зимовник у Мораву (Србију) и Босну. Жита (овас, јечам, раж, и хељда) сејана су по крајевима и огнојцима (на летњим торовима). И она су често недостајала. Воћа углавном није било. За ракију се ишло у Подриму код Призрена. Трговина је била слаба, јер тржиште није било у близини. Стока је продавана чак у Скадар и то преко плавско-гусињских муслимана који су с времена на време долазили у село да је прикупе. Новца је било мало. Стока, бакарно посуђе, оружје и со умногоме су замењивали новац у размени добара. Гвожђарија, уколико је било, продавана је о саборима код манастира Ђурђевих Ступова. Доносили су је трговци из Сарајева, Пријеноља и Бијелог Поља.

Таквом привредно-друштвеном стању одговарала су и насеља. Куће тадашњих села биле су растурене по крајевима ближим шуми и испусту за стоку, даље од путева којима су се могли кретати Турци. Куће су дубирози или дрвене поземљуше покривене сламом с једним одељењем. У овом погледу није било већих разлика између сиромашног

¹² Једног Дакића, староседеоца из Петњица, аге су стављале на разне муке да им уступи земљу, све док није издахнуо. Потомци овога су за успомену на његово храбро држање једну њиву у Брњици приложили манастиру Ђурђевим Ступовима.

¹³ У то време сујеверни народ, да би се спасао од „чуме“, бежао је у шуме а села обораво са два брата близнака и два вола близнака.

и богатог сем у броју таквих зграда. Оваква је кућа доскоро претстављала покретно богатство, јер се могла расгурати и пренети, па према томе и продавати као свако покретно добро.

Такво привредно-друштвено стање трајало је до средине XIX века, када се јавља јачи покрет за ослобођењем с наслоном на друга брђанска племена. За време од 1853 до 1862 године ова жупа се сматра као саставни део Црне Горе. Затим је поново заузимају Турци и у њој 1862 године ударају темељ градском насељу. Отада почиње нов период развитка овога краја. Те промене су се изразиле у овоме: оснива се тржиште, заводи каква-таква државна власт која не допушта насиље, плачке и померање људи с имања; новоискрчене њиве постају у већини случајева својина, што раније није могло бити. Сем тога ага није могао дићи чифчију са земље, док је чифчија могао продати своје чифчиско право коме је хтео. Бегови и аге почињу губити власт и непосредну контролу над скупљањем четвртине. Због тога и због веће несигурности за њих, они почињу продавати преостала имања или прикупљати четвртину преко повереника Срба из истих села. Довијали су се на разне начине да аге добију што мање¹⁴. Укратко, они су пали на принос који им се добровољно пружи. Сем тога новоосновано Беране постаје важно тржиште на коме се стока и други производи непосредно продају. То је изазвало и низ других промена.

Ове основне промене утицале су и на друге стране живота, а особито на привреду. Сточарство је почело да опада, а особито овчарство, пошто се овце нису могле јавити у Босну на зимовник као раније. Сем тога, и летњих испаша је бивало све мање због наглог развитка земљорадње. Намножавање становништва и лакши аграрни режим упућивали су не само на ширење њива него и на интензивирање земљорадње. Најпре су крчене и паљене шуме и на тим површинама гајени раж, јечам и кромпир, јара пшеница и оvas. Али кад и оваквих површина за крчење није било више, а становништво се брзо увећавало, човек овога краја се окреће интензивирању земљорадње помоћу наводњавања, ђубрења и увођења других култура које доносе већи принос.

Извођење наводњавања, које се нагло развило, утицало је на развитак културе кукуруза и на гајење шљива. Отада се не осећа оскудица у воћу и престаје потреба за добављањем ракије; штавише, она се почиње и извозити. Међутим, у планинским крајевима ове котлине, као у Горњим Селима, Калудри и Ровцима, увођење кромпира имало је исти значај за становништво као кукуруз за жупу.

Сточарство се у овом периоду развитка почиње прилагођавати земљорадњи и новим условима. Све више се гаји говече и због потребе у ђубриву и због исхране коју му пружају земљораднички производи (слама, кукурузна шаша); место овце јавља се већи број коза на бази шуме којом су се оне храниле и зими и лети. Али иако је број стоке опао, од ње је човек због близине тржишта имао веће користи него раније. Долазећи у додир с тржиштем и капиталом јављале су се веће

¹⁴ Чифчија преко ноћи преноси део усева са агине земље на купљену или искрчену њиву, која је „боље рађала“.

потребе и издаци. Човек је преко трговаца набављао многе ствари до којих раније није могао доћи (колонијална роба, посуђе, гвожђарија). Како је новац био скуп, сељак се задуживао, куповао на почек (вересију) код трговаца дајући на тај начин зеленашки интерес. Ту се и јавља клица осиромашавања земљорадника и богаћење појединих трговаца и људи који су у недостатку банака давали новац на баснословну добит.

Овај период привредно-друштвеног развитка утицао је и на промену насеља. Она се почињу спуштати по терасима и у раван, тамо где су помоћу наводњавања створене најплодније њиве. Сем тога, насеља се пењу и уз планинске стране за крчевинама. Међутим, кућа је и даље брвнара. Два главна узрока су овоме: прво, у околини има још довољно крупне шуме, и друго, због честих побуна и паљевина човек није смео подизати зграду од тврђе грађе. Ипак се на кући јављају разлике које су последица све већег диференцирања у имовном стању. Имућнији подижу кућу на два боја, покривену ражаном сламом или шиндром. На доњем боју је изба, а на горњем „кућа“, соба, клет и ајат.

После коначног ослобођења испод Турака 1912 године настаје ново доба у привредно-друштвеном развитку овога краја. Пре свега нестаје и последњег трага феудалних односа. Агаларске земље су припале онима који су их обрађивали. Околне планине које су раније великим делом притискивали Малисори и Руговци пружају бољу основу за сточарство, особито за гајење оваца; њиве под кукурузом почињу уступати место воћу, најпре шљиви, а затим јабуци. У земљорадњу се први пут почињу уводити плугови место дрвене ралице. Те промене иду упоредо са слободом кретања и развитком саобраћаја према Србији и Црној Гори, уз долину Лима, за Метохију и Рашку. Сем тога, све је већи број школованих људи који су до 1912 године учили у српским школама: у Србији, Скопљу, Призрену и Солуну, а после ослобођења у Берама, где су биле отворене гимназија и учитељска школа. Ти људи су имали извесног утицаја на привредно-друштвени развитак ове жупе.

С друге стране, у том периоду се појачава утицај капитала на раслојавање. Банке и зеленашки интерес чине своје. Сем у граду, појављује се и на селу покоји сељак-трговац који се под овим или оним видом богати на рачун сиромашних људи. Због ситног поседа појављују се надничари-земљорадници иако у много мањем броју него у другим крајевима.

Ти капиталистички односи, који су се почели изражавати у већем степену између два светска рата, нестали су 1944 године, кад настаје нова ера у привредно-друштвеном развитку не само у овој области него и у целој нашој земљи.

Географски распоред и развитак привредних грана

Из предњег излагања се виде само главне гране привредно-друштвеног развитка. Међутим, у овом поглављу ћемо се ближе упознати с међусобним односима природе и човека и њиховим утицајима на привреду.

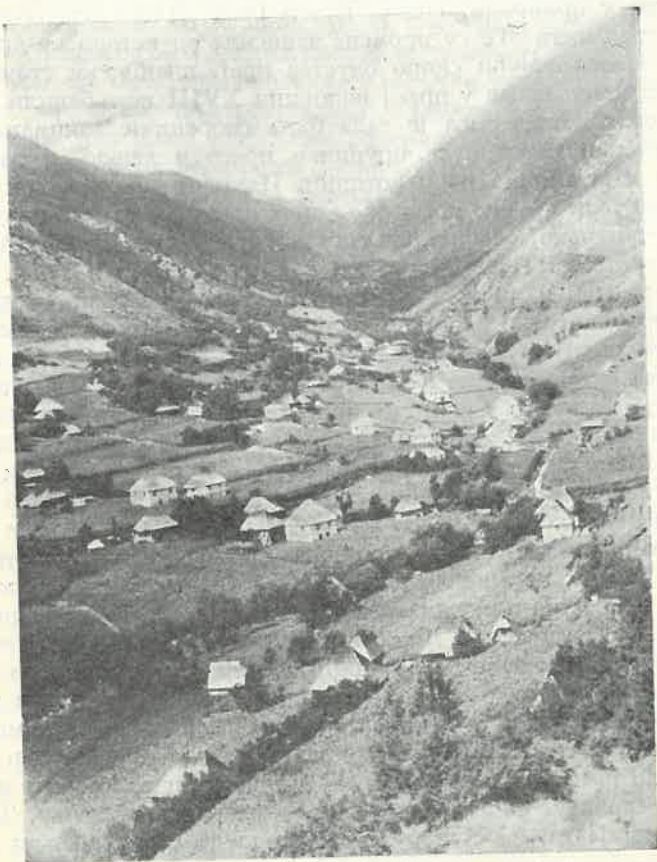
Природа је и овде, као свуда, наметала човеку начин занимања, али се и он трудио да је потчини и прилагоди својим потребама. У томе је мање-више успевао, што је зависило од поменутих друштвених прилика. Ти људски утицаји се најбоље виде из привредног развоја земљорадње, сточарства и других привредних грана. Код овог се запажа сталан процес преображаја: усавршавања једних, ишчезавања других и појављивања трећих култура.

Земљорадња. — Природни услови за пољопривредне културе су били увек повољни у овој котлини, али земљорадња није свагда имала исти значај у привреди. Некад је она била далеко иза сточарства, а сад је испред њега. Те су промене зависиле од историско-друштвених прилика. Насељавајући скоро опустео крај, планински сточари су се од почетка насељавања у првој половини XVIII века бавили претежно сточарством. Земљорадња је тада била споредније занимање. Сејали су помало јечма, ражи, овса, крупника, проса и хељде, и то више по крајевима и огнојцима но у котлини. Имајући довољно мрса (меса и белог смока), хлеб је био добар и од ових врста жита. Али ни ових жита није било довољно, особито сушних година; у случају кад нису могли набавити жито из Пећи, живели су о месо, млеку и зељу. Уколико се становништво намножавало, а сточарство због разних узрока опадало, почињу се тражити нови извори за живот. Прво се почело с проширивањем зиратног земљишта крчењем и паљењем шуме. На паљевинама и жаровинама и крчевинама — жито је у почетку добро успевало. Али чим се исцрпео хумус у слоју на површини, такве њиве су постале неплодне; морали су их заорничити, повремено обрађивати или коначно заливати. Њиве су и даље остале само на заравнима и блажим странама која нису изложене јаком спирању. Кад је искрчено све што се могло обрађивати, морало се прибећи разоравању ливада, а касније и рационалној обради земље. Почиње се поклањати већа пажња и занемареном земљишту по дну котлине обраслом у трње или засејаном јарим житима, која нису због суша доносила већи принос; то се особито односило на шљунковите терасе поред Лима и његових притока. Недостатак жита због великог прираштаја становништва није само приморао људе на бољу обраду земље него и на гајење оних биљака које ће им дати што више хране, као што су кукуруз и кромпир. С обзиром на температуру, за кукуруз су били најповољнији жупни делови око Лима и његових притока, али тамо није било довољно потребне влаге, особито на шљунковитом земљишту. Стога се морало прибећи наводњавању. Тек отада ће интензивније гајење кукуруза ићи упоредо са извођењем вада.

За гајење кукуруза се зна у овом крају тек од тридесетих година прошлог века. Веровало се да он не може дозрети. Почели су сејати само по неколико струка око куће, више из радозналости и због печења него због друге користи. Чак и онда кад је гајење проширено на покоји њивицу, људи нису ово узимали за озбиљан усељ; чобани би још незрео кукуруз поломили и испекли¹⁵. Кад се видело да може дозрети

¹⁵ Први је у Дапсићу почео да сеје помало кукуруза неки Гагоња Бућковић око 1830 године, који је био донео из Пећи.

и донети много већи принос него бела жита, он је брзо изашао из оквира башта. Најпре је захватио земљиште испод воденичких јазова које се могло наводњавати. Користи од наводњавања потстакле су најпре предузимљиве појединце, а после и колективе, да копају и самосталне ваде, и то са врло скученим техничким средствима. Искоришћавање у овом смислу Бистрице, Дапсићке и Калударске Реке и других мањих водотока, врела и извора ишло је врло брзо. Од средине до краја XIX века ископане су готово све данашње ваде у Иванградској котлини

Сл. 21. — Њиве кукуруза у подножју Бјеласице на 1150 м. надморске висине (село Курикуће); у позадини глацијални валов Суводо

испод којих се гаји поглавито кукуруз и воће. Кукуруз као монокултура заступљен је у Веничкој, Бучу, Лушцу, Пешцима, Беран-Селу, Навотини, Ржаници, Дапсићу и Доњој Будимљи и у равном делу Лубница и Калудре. Жетвени принос је овде врло велики — креће се око 50

товара по хектару. Разлог овоме треба тражити у наводњавању и начину обраде. Може се рећи да нема ниједног краја у нашој земљи у коме би се кукуруз гајио с толико неге као у овоме и још неким суседним пределима. Ту се врстају релативно мале добро нагнојене њиве, на којима су културе кукуруза врло бујне. Кукуруз се сеје омашке као и стрна жита и оставља при окопавању врло чест. Због овога, а и због сталног ђубрења стајњаком, који даје земљишту велику топлоту, потребна је велика влага. Да би се добио пун род, мора се наводњавати у размацима 10—20 дана, што зависи од природе земљишта. Свуда се запајају врло тесни односи између количине потребне влаге и приноса жетве.

Кукуруз је постепено освајао и површине које се не могу наводњавати, пењући се уз планинске стране све до висине где позне и ране слане не допуштају његово гајење. Он на присојним странама допире до висине 1.000—1.200 метара, као на пример у Горњим Селима, Тмушићу, Ровцима и Калудри. У неким планинским селима, као у Курикућама (Горња Села), кукуруз су почели гајити пре четрдесет година. Кажу, да он није могао сазревати због „хумновите“ (хладно-влажне) климе, коју доводе у везу са близином шуме. Чим је шума крчењем потиснута, а већа пажња обрађена обради земље, место кромпира уведен је кукуруз. Истина, његово дозревање и сада могу омести слане, али се то дешава једанпут у десет година. И у овим крајевима где је могућно наводњавање, кукуруз се гаји као монокултура. Иначе, он се у плодореду смењује са пшеницом. Разуме се, и принос је незнатнији и зависи од веће или мање количине падавина, као и од плодности земљишта и начина обраде. На Полици, у Горњој Будимљи и Петњику, где је земљиште састављено од плоднијих језерских седимената који су тврђи за време суше, добије се просечно са хектара око 20—30 твара кукуруза у зрну.

Висини су се прилагођавале и врсте кукуруза и начин обрађивања. У најнижим жупнијим деловима котлине сеју крупније сорте и „лећко семе“, а на висин ситни јарик који сазрева за четири месеца. Он се оставља тако чест да се при прашењу једва може провлачити мотика између струкова.

Са кукурузом се као узгредно саде бундеве и пасуљ, али овај последњи на већим висинама често страда од позних слана.

Стрна или бела жита, како овде зову пшеницу, јечам, раж крупник, оvas и хељду, гајена су свуда. Али се до пре 100 година није знало за озиме усеве. Посејана у пролеће, јара су жита често страдала од суше, особито по дну котлине. Због тога су у погледу родности преимућство имали брдски и планински крајеви где пада више киша. На шљунковитим терасама сејали су поглавито раж, која је издржљивија на суши него друга жита. Упоредо са наводњавањем кукуруз или „ново жито“ свуда је потискивао поменуте усеве. Сем тога, бољим начином обраде и увођењем озимих жита, која су подносила сушу, мењао се досадашњи распоред биљних култура. Раж се задржала само на шљунковитим терасама које се не могу наводњавати, па и ту је делимично потискује пшеница. У крајевима где преовлађују језерски седименти, односно смоница, као на Полици, у Горњој Будимљи, Петњику и За-

горју, гаји се озима пшеница у плодореду с кукурузом. Она на окопавинама (прашевине) и угарима особито добро успева. Ако не полегне или је због велике влаге „не убије тоња“, може се добити са хектара и преко 20 твара жита. На гласу је и пшеница из Драгосаве (Полице).

Јечам и овас, такође две најраспрострањеније врсте жита, потисли су кукуруз и пшеница. У жупи се види само покоја њива јечма зато што он раније сазрева но пшеница. Први сноп и први хлеб очекује се од јечма, те он има велики значај за планинско становништво кад у почетку лета понестане жита. Поред тога, на распрострањање јечма у планинским крајевима ове котлине (Горња Села и Калудра) утиче и клима. На висини 1.600—1.700 метара, где се њиве јечма виде око летњих станова, не може да успева друго жито.

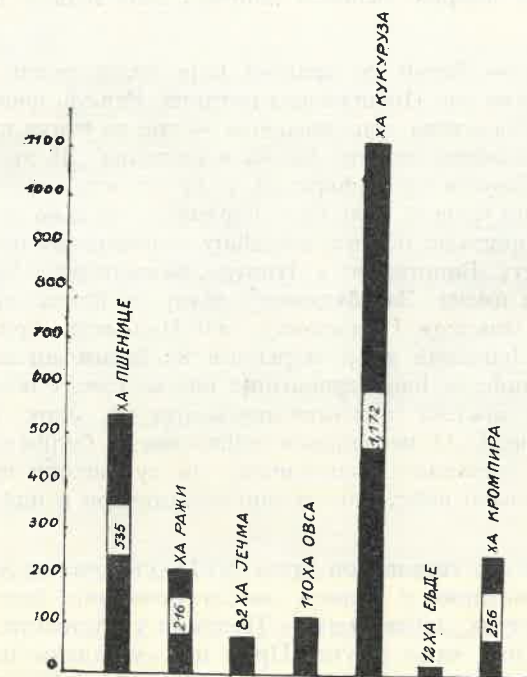
Овас је, међутим, везан за слабија земљишта како у жупи, тако и у планини. У жупи, по дну котлине, он је последњи усеви у плодореду; заузима махом испошћено слабо лапоровито земљиште на којем због недостатка гнојива не могу успевати други усеви. Исто тако и на планинским странама он заузима најслабија, јако оподзољена или исцрпена земљишта. Овас је раније имао већи значај у исхрани становништва ове котлине; он је био и хлебно жито, особито за време неродних година. Од прженог овса мешен је хлеб „овсеница“ и справљан качамак „прага“. И у редовним приликама се каткад мешао и млеко с јечмом, ражи и крупником. Сад га међутим носе у град, продају и за исти новац купују одговарајућу количину кукуруза.

Просо, крупник и хелда били су такође распрострањени. Просо већ одавно не гаје. На њега је очувана успомена у топографским називима (Просине, данашње Хареме, Просјане). *Кружник* је једно време замењивао пшеницу и јечам, који су га потисли. *Хелда* је такође раније заузимала веће просторе и у жупи и на планинским странама. Она се сада ретко сеје и то више као повремена култура него стална, онда, када непогоде униште кукуруз или које друго жито. У том случају она једино може да замени поменути усеви, и то захваљујући краткој вегетационој периоди, која траје око десет недеља. Због тих утицаја хелда се поглавито гаји у Горњим Селима, где после ње у плодореду долази пшеница. Сем тога, помало хелде се види и у жупи као други усеви после јечма и око уљаника, јер је њен цвет, који садржи доста слатког нектара, привлачан за пчеле.

На крају треба нагласити да се утицај висине на распоред биљних култура види и у томе што се у котлини сеју озима а на њеним странама поглавито јара жита.

Поврће. — Две основне врсте поврћа су купус и кромпир за које постоје природни услови свуда у овој области. Захваљујући томе и потребама оне су се и развиле. Купус, који с месом има најважнију улогу у зимској исхрани, гаји свака кућа за своје потребе. Види се поред сваке куће или стана њивица купуса и у жупи и у планинским крајевима. Саде поглавито црвени купус који може дуго да се држи и као пресан у траповима, и као кисео у великим кацама. Није редак случај да се кисео купус очува у планинским крајевима и до раног лета.

Кромпир има друкчију улогу и значај него купус. Пре свега, он се троши у разним облицима и служи као допуна хлебу, а негде га у великом степену и замењује. Он се у овој области појавио касно — тек средином прошлог века; али се за кратко време раширио свуда, чему је узрок његова велика економска вредност; то важи особито за планинске крајеве, где он захваљујући клими и земљишту, добро успева. Већа влажност и растресито лакше земљиште утичу и на велики принос, који се креће око 150 твара по хектару. У доба крчења букових шума, испод којих земљиште садржи доста хумуса, принос је био и до 400 твара по хектару, а поједини примерци кромпира достигали су 1 кг тежине. Сад се таква родност види само у торовима у којима преко лета лежи стока. Укратко речено, што је за жупу било увођење кукуруза, то је за Горња Села, Калудру и Ровца појава кромпира.

Ск. 22. — Однос врста жита.

Граница кромпира се померала с крчењем шуме из жупе према планини. Међутим у жупи је култура кромпира опадала због разних болести и неповољнијих климатских услова, док се у планинским крајевима одржала па чак и ширила. Данас се виде њиве кромпира између четинара испод самих страна Цмиљевице и Бјеласице. У тим крајевима он претиче и за извоз. Отуда жупљани набављају сваке године и здраво планинско семе.

Друге врсте поврћа нису развијене, мада за њих има довољно повољних услова, особито у жупи по дну котлине. Томе је узрок до-

скорашњи сточарски начин живота, а у новије време јевтинија производња у суседној Метохији, откуда често довозе паприке. То не значи да се сем купуса и кромпира не гаје и друге врсте поврћа. Упоредо са наводњавањем почиње гајење паприке, патлиџана, црног лука и прازی-лука. Поврће су почела гајити прво она домаћинства која нису имала довољно стоке, односно сточних производа, којима је туршија донекле замењивала скоруп и сир у присмоци. Мало по мало с опадањем сточарства и развитком земљорадње поврће се одомаћује код сваке куће, особито у жупи, где има воде за наводњавање. Оно постепено, са ширењем културе, постаје потреба сваког сеоског домаћинства, било да има или нема друге присмоке хлебу. Али његова производња није нигде изашла из оквира потреба једног газдинства. Изузетно Ржаница и још нека села, захваљујући повољном земљишту и наводњавању, гаје нешто више поврћа, особито паприка које износе и на домаће тржиште.

Воћарство. — Ретки су крајеви који имају толико природних услова за воћарство као Иванградска котлина. Релеф, физичке особине земљишта, умерена клима, наводњавање — све то утиче врло повољно на гајење воћа, особито шљива, јабука и крушака. Да ли су и како ти услови искоришћавани за воћарство у прошлости, немамо довољно података. Сигурно је да је овде било одомаћено не само поменуто воће, него и гајење винограда, на које потсећају топографски називи: „Виноградште“ у Доцу, „Виногради“ у Лушцу, „Виногради“ у Будимљи, село Виницка и друга имена. За „будимку“, једну од најраспрострањенијих врста јабука у Западном Поморављу, око Ивањице, Ариља, Пожеге, каже Драгиша Лапчевић да је пореклом из будимљанске жупе (41, 28—29). То је тврђење још вероватније кад се узме у обзир да је становништво ових крајева досељено поглавито из ових крајева или преко њих из брда. О негдашњем воћарству у будимљанској жупи говори предање данашњих становника: да су њихови преци затекли овде-онде подивљало воће, које су они као сточари и чифчије потпуно занемарили.

За читавих сто година, од краја XVII до почетка XIX века, воћарства у овој котлини у правом смислу речи није било. Ракију су, као што је поменуто, добављали из Подрине у Метохији. Дакле, није било шљива, а још мање јабука. Први пут су шљиве почели садити око 1830 године, и то око манастира Ђурђевих Ступова, где су их донели и одомаћили калуђери. Други опет кажу да су у то доба добављали по неколико садница из воћњака бегова Ђоровића у Бихору. Од манастира, који је био нека врста расадника, сељаци су добијали по неколико младица и садити их непосредно око кућа. Такви воћњаци су били ретки — по један или два у селу. На њих је очувана успомена у топографским називима „воћњак“: Воћњак на Бучу код Цемовића кућа, Воћњак у равној Будимљи, Воћњак у Дапсићу код куће Стефана Ј. Лутовца, на Бабину итд. Те прве мале шљиваке више је користило село него сопственик. Уколико народ није побрао шљиве пре но што сазру, сви су сељаци долазили да једу у доба бербе.

Мало помало сваки је засадио по неколико садница, колико да задовољи домаће потребе у ракији. Али брзо ширење шљивака почиње са наводњавањем, јер захваљујући овоме воћка добро успева и на стрмим, често кршевитим странама, где је земљиште неповољно ма за који други усев. И у овој фази развитка воћњаци су били не само мали, него су шљиве сађене врло честе, и то на ливадама; о њима се није водила већа брига, те су воћке брзо стареле и пропадале упркос повољним природним условима.

Од ослобођења испод Турака, 1912 године, шљива је почела заузимати већи простор и боља земљишта, потискујући чак и кукуруз, који се могао јевтиније набавити из Метохије. На то су утицали, сем повољних природних услова, извоз ракије у Црну Гору, Метохију и

Сл. 23. — Један воћарски крај (село Дапсиће).

планинске крајеве, као и велики принос у роду. Наводњавани шљиваци често прероде те се гране изломе под теретом плода. Принос са једног стабла се обично креће између 30 и 100 кг. али има усамљених дрвета с којих се добије и 350 кг шљива. Таква родност може да се објасни тиме што нови шљиваци заузимају добра земљишта и гаје се шљиве по прописима савремене пољопривредне науке.

Шљива се постепено ширила с обода котлине и према равни и према планини. Она уз планинске стране допире докле и кукуруз; ерета се на надморској висини од 1.200 метара, где она добро роди, ако је у цвету не убију позне слане. Иако се шљива гаји свуда и на

сваком земљишту, за њу су најповољније присојне стране по ободу котлине, где има у близини шуме и довољно воде. Најизразитије шљиварство је у селима која се наводњавају: Виноцкој, Бучу, Ржаници, Дапсићу, Будимљи, Навотини и Беран-Селу.

Шљива је доста распрострањена и на Полици, која се наводњава. Она у овом пределу заузима поглавито обод висоравни и долинице између валовитих брежуљака. Већим бројем шљива одликују се Бабино, Драгосава, Маште и неки крајеви Горажда (Костијево и Поповића Долина), где су и клима и земљиште повољни за воће.

Колика се важност придавала шљиви у овој котлини, види се и из великог броја стабала. По статистици у жупским селима долази на једно домаћинство преко 66 стабала шљива. Пространство воћњака се креће од 20—300 стабала. Већи број шљива не одговара увек величини поседа, јер има и таквих домаћинстава која цело своје мало имање засаде шљивама и другим воћем.

У шљивацама преовлађују ове врсте шљива: „пожегача“, „медница“, „пискавица“ и „бјелица“. На пожегачу, коју овде називају „пожешка“ или „дебелица“, долази преко 90% свих шљива. Она је због свога крупног, сочног и врло укусног плода, који даје добру ракију, потискивала поменуте ране сорте. Али у новије време ова врста шљиве почиње нагло пропадати због појаве штитасте ваши, шарке и других инсеката и болештина којима је она подложнија него друге сорте.

На друго место по броју и вредности долазе медница и пискавица, које су отпорније и сталније у роду. Најзад, има по које стабло „белице“ — белошљиве и денерике. Ова последња расте по врзинама и на вишим положајима; чак се види и у високој планини поред пута који води за Мургаш. Али је она овде самоникла у времену кад су је кириције преносиле из Метохије и случајно испуштале који плод или коштицу.

Јабука, друга по важности воћка у овој котлини, стара је култура будимљанске жупе. Као што је раније поменуто, преци данашњег становништва који су досељени у XVIII веку затекли су јабуку али местимично и задивљалу. Број врста јабука је повећаван уношењем разних сорта из других крајева. У овом шаренилу се издвојила по лепоти и каквоћи крупна, румена, слатка и врло сочна, родна и доста дуготрајна „крстовача“ или „дапсићанка“. Стручњаци упоређују каквоћу њеног плода са сортама светског гласа (42, 181—3). Као таква она је брзо потискивала све друге домаће сорте и да се у најновије време нису појавиле јабуке из расадника, она би свуда преовладала. У крајевима старе будимљанске жупе, око данашњег Иванграда: у Дапсићу, Будимљи, Ржаници, Лушцу, Бањевцу стара стабла ових других јабука су врло крупна и родна. Једна крстовача у Дапсићу, где су и најпознатије домаће јабуке, засађена пре 100 година, доносила је просечно 10—15 тавара рода. Што је важно крстовача се пење уз планинске стране до 1.200 метара. Ове јабуке су гајене само по једно или два стабла до куће више због деце него због трговине. Али се у новије време јабуци поклања већа пажња. Она, као раније шљива, почиње заузимати читаве њиве најбољег земљишта на којима је раније гајен кукуруз. Штавише,

јабука потискује шљиву свуда где за њу има услова. Овај преокрет у преласку са шљиве на јабуку, може се објаснити тиме што је јабука интензивнија култура од шљиве; показало се да је она и постојанија у роду, особито откако шљиву све чешће нападају разни инсекти. Најзад, земљорадник жели да подели ризик, јер ако не роди шљива, родиће јабука, и обрнуто. Из ових разлога од 1930 године почињу се све чешће јављати јабучњаци у чистом засаду састављени од одабраних домаћих и светских сорта (колачарка, будимка, крстовача, дапсићанка,¹⁶ јонашан, канайка, делишес, и друге), којима одговара поднебље и земљиште овога краја. Иницијатори за подизање воћњака по савременом узору били су у почетку неки учитељи и отреситији сељаци, који су доваљали саднице из даљине. Али је у најновије време засађено нових млађих јабучњака, било да су то чинили сељачке радне задруге или појединци. Сад већ постоје домаћи расадници и стручњаци који утичу на правилнији развој воћарства овога краја.

Какво је данашње стање јабука, донекле се види из ових података. По статистици за 1953 годину било је у овој котлини око 12.500 стабала јабука, која су поглавито у жупи. На једног становника долази око 5 стабала јабука, која доносе просечно 120—200 кг. рода. Разуме се родних година стара стабла дају много већи принос. Понека од њих роди, као што је поменуто, и преко 1.000 кг. Али ће јабука доћи до већег изражаја у привреди овога краја тек кад стигну до пуног рода јабучњаци засађени последњих година.

Друге врсте воћа, крушка, орах и трешња, имају далеко мањи значај иако и за њих постоје повољни услови. Крушка по броју долази одмах иза јабуке, али по производној вредности много заостаје за њом. Заступљена је многобројним врстама локалног значаја. Најпознатија је „караманка“ која се гаји још од пре 100 година. Сад се уводе боље зимске сорте из расадника које указују на лепу будућност и ове врсте воћа.

Ораха има мало, свега око 1.000 стабала. Гајење се избегава због тога што захвата велики простор и што повремено страда од позних мразева. Најбоље успевају по заклоњеним положајима на ободу котлине, где има кречњачког земљишта које им особито годи.

Још мање је заступљена *трешња*. Њу у већем броју гаје на присојним странама у селу Заостру, где је позната под именом „аршлама“.

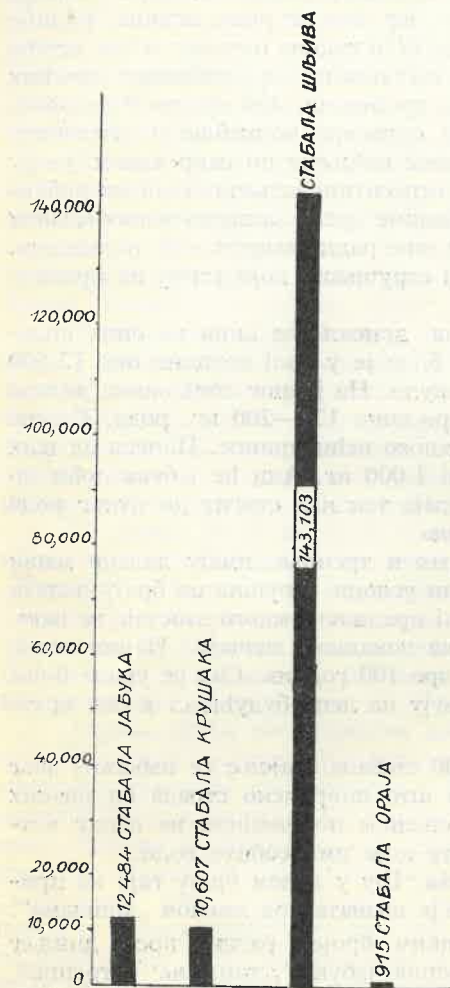
Ова област се одликује и великим бројем разних врста дивљег воћа, међу којима су најважније: крушка, јабука („дивљака“), трешња, дрен, шипак („шипурак“), трњина, глог и клека. Ово је до појаве „питомог“ — калемљеног воћа имало већи значај у исхрани, особито крушка, која је употребљавана у свежем и конзервираном стању („водница“). Због тога су све дивље воћке при крчењу шуме остав-

¹⁶ Дапсићанком је стручњаци почињу називати због тога што јој је порекло из Дапсића, а сем тога и да би се разликовала од многих других „крстовача“, које немају веће вредности. Калем је однекуда донео Лазо Вукашин Ђурашковић, који ишао као сејмен по свету. Од овог најкрупнијег најстаријег стабла, које сада рађа, узимала је калем-гранчице цела околина, тако да је она матица за већи део домаћих јабука у овој котлини.

љане у ливадама и њивама. Али са развитком воћарства оне су постепено потискиване; задржано је само по које стабло, и то више због хлада него због плода. Сада су дивље воћке углавном ограничене на утрине и шуме и готово их нико не користи, сем медведа и глодара. Једино човек у малим количинама бере клеку и дрен за справљање „воднице“.

Из досадашњих се излагања јасно види да су физичко-географске особине утицале на развитак воћарства, али су оне почеле долазити до већег изражаја тек када су то допустиле друштвене прилике. Воћарство као интензивнија култура од ратарства, привукло је сељаке да њему поклоне већу пажњу. Најпре се, као што је речено, почињу гајити шљиве због потражње ра-ракије у суседним планинским и другим удаљенијим областима. Њих прво почињу гајити земљом богатија газдинства, а касније чак и домаћинства са мало зиратне земље, јер су шљиве доносиле бар двапут већи принос него жита. Постепено пропадаће шљивака и боље саобраћајне везе утицале су на сађење јабука чији се број стално повећава.

Какво је ово воћарство по броју и саставу види се и из ових података. По статистици из 1953 године у котлини је било око 170.814 стабала воћа. Од тога броја долази на шљиву 147.313 или 86,2%, јабуку 12.486 или 7,3%, крушку 10.073 или 5,9% и на орах 932 или 0,6%.

Ск. 24. — Однос врста и броја воћа.

И поред овога знатног броја стабала и несумњивог напретка воћарство није дошло до свог пуног изражаја, ако се узму у обзир природни услови. Сразмерно је мало воћа у односу на друге културе. Сем тога, у воћарству још увек превлађује шљива, на коју долази 86,3% стабала од укупног броја воћака. Из тога излази да иако се ова котлина може убројати у воћарске крајеве, она још то није у правом смислу речи. Она ће то бити тек када се развију и друге врсте воћа, на првом месту јабука и крушка.

Чињеница што воће може да омане у роду, а то зависи од временских прилика у доба цветања и земања плода, не одвраћа људе од његова гајења. Напротив, они га врло радо саде. То долази отуда, што кад оно добро роди, обилно надокнади и ранију неродну годину. Међутим, ретке су потпуно неродне године, јер микрорелеф и микроклима играју знатну улогу у том погледу. Захваљујући томе воће у једном крају обилно роди, док у другом подбаци. Ова се појава запажа и на врло малом географском растојању.

И поред свега тога, воћарство има велику улогу у привреди овога краја, што се може видети и из народне изреке: „Кад воће не роди, нема половине рода“. То народно мишљење има оправдања, јер од почетка јула па до краја октобра оно је свакодневна храна, што повољно утиче не само на уштеду хлеба, већ и на здравље човека. Али ни у овом погледу воћарство нема онакав значај као у неким другим крајевима наше домовине. Пре свега, због неукости света мало се користи сува шљива, а још мање прерађује у пекмез. То, и слабе везе с тржиштима, упућује само на печење ракије, од које се већи део попије а мањи извезе, што с друге стране штетно утиче не само на привреду, већ и на здравље народа.

Ливаде и њивама. — Ливаде и пашњаци су заузимали велике површине све до средине XIX века. То је и разумљиво кад се узме у обзир да је сточарство, које се на њима заснива, било главна привредна грана. Ливаде су се тада простирале и у жупи поред река и потока, у селима по пропљанцима и по планинама. Највише је ливада било у жупи и планини, док се у селини, као што је речено, развијала земљорадња.

С опадањем сточарства и напретком земљорадње постепено су се смањивале површине под ливадама у жупи. Оне су се још одржавале само на водопадним или подбарним местима у Петњициким Барама, поред реке Брњице, на Полици, где се у облику уских трака провлаче дуж долина које вода плави упрочеће (Макве у Мошту и Коловрат у Горажду). Ваља нагласити да сличних површина има још овде-онде, али их све више потискује кукуруз.

Сем тога, покоја ливада се види између њива, где би могле успевати пољопривредне културе. Оне припадају поглавито домаћинствима која имају довољно оранице, као например „Ливаде“ у Горњој Будимљи. Као што се види, у жупи је врло мало ливада, али оне у накнаду доносе доста велики принос у сено. Влажне ливаде се косе сваке године двапут. Укупно се добија сена и отаве око 8—10.000 кг са хектара, и то више умерених и сушних него кишовитих година. На Полици и у другим крајевима, где ливаде нису стално влажне, принос је нешто мањи, јер се увек не коси отава, али је сено боље.

У селини, другом региону изнад села, сада има много више ливада него у жупи. Оне су постале на крчевинама или пропљанцима, где због слабог земљишта не могу успевати биљне културе, или на заливањеним њивама, на којима без ђубрива није могло рађати жито. Такве ливаде на крчевачким површинама, у вртачама и долинама, дају доста сочног сена, особито кишних лега, док сувљих година принос веома подбаци. Такве природе су ливаде на Крчеву, Пештери, Папрадницама, Си-

мовчу и Долинама изнад Заграђа. Међутим, на земљишту од вододржљивих стена оне су нешто сталније у роду, али је годишњи принос ипак просечно незнатнији и трава по каквоћи слабија.

Трећи и најважнији ливадски појас су средње планине. То је у правом смислу регион сенокоса који је само местимично испрекидан омарима између појединих ливада. Тамо преовлађују вододржљиви палеозојски шкриљци и падају веће количине атмосферских талога, те су ливаде у роду сталније и боље него у селини; само веома кишовитих и изузетно сувих лета могу да подбаце у трави. Добрим сенокосима се одликују Јеловица и Локва у подножју Бјеласице и Скривена, Турјак, Бијељежи, Ријеке, Надбарје и Скробутаца у подгоринама Цмиљевице. На странама ових планина ливаде се пењу доста високо, јер свако гледа да их што више прошири на рачун шуме и сувата. У сва три ова географска појаса има око 8.000 ха ливада у којима се укупан просечан принос креће око 1.000—2.000 кг по хектару.

Сл. 25. — Ливаде и сточарски стјанови у средњој планини (Јеловица).

Што се тиче пашњака, чија се површина приближно рачуна на 11.327 ха, њих можемо издвојити у селинске и планинске или суватске пашњаке. Селински пашњаци су по пропланцима, лазинама и шумама које припадају селу. На њима стока налази довољно паше упрочеће и ујесен, када има доста потребне влаге за траву.

Планински пашњаци су по пропланцима, долинама и суватима на горњим планинским странама. Они су бујни, сочни и питоми. Њима

се истичу делови стране у подножју Цмиљевице (Мокри До, Петков До, Кошутина Локва, Пас, Бисернице, Јути Паљ). Али ове пашњаке по деловима око катуна притискује коровско биље чемерика и бљуштура (крупан лопух), те им се вредност све више смањује. Међутим, суватски појас, као што је речено, је релативно мали. На Бјеласици је он сужен ливадама, док на Цмиљевици, због незнатне висине ове планине, њега у правом смислу и нема.

Ваља овде нагласити да за летњу испашу стоке имају врло велики значај и планинске ливаде; по њима стока пасе упрочеће, док се не забране ливаде, а такође улето и ујесен после косидбе.

Сл. 26. — Пашњак у високој планини; кайун Кайе код Кайског Језера.

Ако се на крају укупно посматрају извори сточне хране, види се ово: док пашњаци углавном задовољавају потребе, дотле ливаде не могу пружити довољно зимске пиће. Половину исхране даје пољопривреда (сламу и пашу од кукуруза). Сем тога, у случају неродних година прибегава се сечи лисника и четине. Према томе, подлога данашњем сточарству су: пашњаци разних типова, ливаде, слама и лисник.

СТОЧАРСТВО

Раније је поменуто да је сточарство све до средине XIX века било главна, ако не и једина привредна грана овога краја, што је одговарало тадашњим друштвено-политичким и другим условима. Крај је био ретко насељен становништвом из Брда, које није било вично земљорадња. Уосталом, сточарство му је пружало више самосталности него земљорадња, која је била оптерећена већим дажбинама. Пространи пашњаци пружали су могућности свакоме да на њима за време лета држи велики број стоке, док су на зимовник терали стадо у друге сеном и пашом богатије крајеве. Број стоке је тада више зависило од задружности једног домаћинства него од поседа. Засновано, с једне стране на летњим пашњацима у свом крају, а с друге на зимској исхрани у другим областима, ово је сточарство било једностране него данашње. Преовлађивала је овца — животиња екстензивних пашњака, која је могла да издржи дуга путовања. Сточари су удружени терали стоку најпре у Мораву. О томе је сачувана традиција, а има и писаних података. У једној се песми која опева догађај и личности овога краја из средине XVIII века пева: „Знаш ли, мајко, није давно било, Кад јављају из Мораве овце, Три хиљаде бијелијех брва, Три хиљаде, тридесет чобана, Пред свијема Куштрин чобанбаша, На глави му капа од курјака, А за капом моравско цвијеће“ (43, 149). Такви сточари се помињу и под именом „Арнаута“ чак око Гроцке за време аустријске окупације Србије 1718—1739. У актима српске државне архиве из доба прве владе кнеза Милоша има такође података који се односе на сточаре овога краја. У њима се каже да су у округе Смедеревски, Пожаревачки, Моравски, Крагујевачки и Ужички долазили сточари из: „Асе Гусињске“ (данашње Иванградске котлине), и „Гусињске Нахије“. Становништво их је звало „Арнаутима“, мада су сви били Срби, што се види из имена: Урош Радев, Мато Томовић, Ника, Марко Вуксановић, Периша Радојевић, Никола Ђурђевић, Нико Радуловић, Тома Ђуровић, Божо Смаиловић, Никола Вуксановић, Вуко, Јован, Лазар, Ђоко Бошковић, Никола Вуканов и др.

Арнаутима су их називали због тога што су сточари носили одело као Арнаути и други муслимани, узимајући каткад и њихова имена да би лакше прошли кроз муслиманске крајеве. Даље се у извештајима каже да су они још преко лета долазили и куповали сено и ноново се враћали за стоку. Плаћали су и попашу држави, такозвани „чибук“, две паре од овце. Сваки је дојављивао око 1.000 брва, а уз ове нешто друге стоке (44, 56). У почетку Првог устанка Шумадинци су узели Ђуровићима из Гусиња 1.500 оваца које су зимовале у Мачви (45, 398).

Вредно је овде изнети још неколико података који се односе на кретање сточара из ове области на зимовник у Србију у времену од 1821—1835 године. У првом извештају, који је слао старешина Пожешке нахије Васо Поповић кнезу Милошу, каже да је дошао из Васојевића син војводе Лакића и тражио да му се овце приме на зимовник у Чачку. У другом писму говори, како су дошли пријатељи

из Васојевића и траже жита и ливаде, жалећи се да је у њиховим пределима слана и одвећ суша упропастила све. У трећем акту јавља да је овуда прошао Таја Урош из Васојевића (Велике) и привенчао неку жену за свога чобанина, па моли књаза да се заузме код Булбега гусињског капетана да ово спречи. Најзад се у четвртом извештају говори како су из Хаса дошли и населили се Радисав Лекић са женом и пет синова и Вуксан Тодорић са сином и две неудате ћерке.¹⁷

Иако је за владе Карађорђа и кнеза Милоша допуштан долазак сточара на зимовник, ове везе су слабиле због промена политичких граница, несигурности на путу и све већег насељавања Србије. Сточари из Хаса окрећу се Босни, која је као и њихов крај остала и даље у саставу Турске Царевине. Али је Босна за њих била неповољнија него Србија из више разлога: удаљенија, спутнија, сиромашнија и великим делом насељена муслиманима. Баш због овог последњег узрока муслимани сточари су више тежили Босни, а православни Србији. У невољи тамо иду и православни, али под муслиманским именима. Ј. Дедијер помиње како су му причали становници села Теочака у североисточној Мајевници да су код њих зимовали сточари из Гусиња, међу којима је било православних Бајића. У селу Крешковцима на Врбасу такође причају да су „Арнаути“ оставили пре 85 година нарочиту врсту оваца „руде“ (46, 56). У народу се помињу разни крајеви Босне у којима су сточари зимовали, околина Тузле и Брчкога. У Босну су сточари ишли из велике невоље, и то само они који су имали веће стадо; сиромашнији су силазили тамо само у случајевима велике нероднице сена и то на ризик, јер су им муслимани пљачкали стоку. Главари из ове Нахије жалили су се 1863 године Вацлику, црногорском конзулу у Скадру, на поступке Турака према сточарима који су ишли у Босну. У жалби се каже: „Тако и 1862 године оправи наша љута сиротиња на зимницу у Босну 461 брва, па су платили за зимницу 2612 гроша, 2 динара, и 93 оке скорупа и 14 ока соли, 3 коморе и 3 јапунце, што треба да се чобани огрћу по зими, то све размакоше зликовци турски“ (47, 18). Реч је о овој жалби о томе да су и овце и све друге ствари опљачкали Турци па се моли конзулу да поради код везира да се све то врати и кривци казне. Из жалбе се такође види да су чобани носили на коњима со, присмоку и друге потребне ствари. Они би ујесен купили доста сена, направили колибе или разапели черге у пољу око којих је стока ноћивала под ведрим небом.

И поред несигурности сточари су ишли у Босну. После окупације Босне и повлачења нових граница настале су за сточаре ове котлине тешке прилике. У Босну се није могло ићи, а и летњим пашњака бивало је све мање због напредовања земљорадње, која се развијала на рачун ливада (48, 16-17). Сем тога, Клименти и Руговци су почели јаче притискивати Цмиљевицу, особито за време рата 1876—1879 године, кад је становништво избегло у Црну Гору. Руговци су тада прешли у опустелу Беранску котлину. Они, и кад се становништво вратило из избе-

¹⁷ Државни архив НР Србије, Грађа, књ. III. Књажевска канцеларија, књига прва, Нахија пожешка 1815—1839, бр. писма: 90, 100, 124 и 508.

глиштва, нису лако испуштали из руку оно што су већ једанпут били заузели. Лети су са својом стоком пасли Цмиљевицу, косили средњу планину, а упролеће се повремено спуштали у селину и жуцу, нападајући стада по ливадама и житима. Збијени на малом простору, српски сточари су морали давати отпор. Настале су дуге борбе на живот и смрт, које су се завршиле прогањањем Руговаца из средњих планина. Па и тада између њих нису окончане размирице: настављени су и даље четнички походи и с једне и с друге стране на чобане и косаче све до ослобођења 1912 године, кад су протерани са Цмиљевице. Трагови те борбе виде се и данас по многобројном мраморју чобана и косача (49, 26-27).

На другој страни у подножју Бјеласице прилике нису биле многе повољније. Све до 1879 године тамо су колашински муслимани имали своје катуне у Шишци и Калића Вагану, одакле су вршили нападе на српске сточаре. Али ни после сеобе муслиманских братстава из Колашина Бјеласицу нису могли у потпуности искоришћавати сточари Беранске котлине, јер ју је гранична линија секла остављајући један део Црној Гори а други Турској. У оном делу Шишке који је припао Црној Гори подигли су Морачани и Ровчани велики катун који је бројао преко 300 станова. С друге стране, Јеловицу коју су дотада као чивчије користили горњоселски сточари, заузели су углавном сточари из Горњих Васојевића (Трепче, Забрђа, Трешњева итд.). Тек када је нестало и ове граничне линије сточарство Беранске котлине је добило више простора.

Промењени услови: појава земљорадње, престанак сјављивања стоке на планине у Поморавље и Босну и степњавање пашњака — све је то утицало не само на број него и на опадање појединих врста стоке. Већа стада оваца (преко 100 брава) могла су имати само домаћинства која су имала ливаде, а таквих је било мало.

С друге стране, повећавао се број коза и говеда. За козу је било више повољних услова, јер у овој области има доста листопадне шуме, која јој је пружала главну храну. Док су шуме биле високе, она је упролеће и улето налазила довољно добре исхране, пасући „подљесину“ (сочну траву испод шуме), а узиму користила брст и лисник. Због тога и велике количине млека које је она давала, није било ниједне куће која није држала козе. Кратко речено, коза је све до 1912 године била најмногобројнија домаћа животиња овога краја.

И број говеда се повећао. На то је утицао напредак земљорадње, јер се говече храни не само сеном, него и сламом и шашом од кукуруза. Сем тога оно је потребно земљорадњи због ђубрења и обраде.

После ослобођења 1912 године настале су нове промене у сточарству. Број коза почиње опадати, јер се законом ограничава горосеча. Сем тога, поклања се већа пажња воћарству, које коза сатира. Ипак се стално одржавала на штету и воћа и шуме све док у најновије време законом није забрањено њено држање. Насупрот, број оваца се повећава због проширења пашњака, после протеривања Малисора са Цмиљевице и слободног живота на околним планинама. Али иако за овцу има довољно пашњака, њен је значај опао у поређењу са про-

шлошћу. Пре 100 година није било ниједне куће без оваца. Стадо се тада кретало од 100—500 брава. Промењени услови: недостатак зимске пшће, распадање патријархалних задруга, школовање деце и све веће учествовање фабричких тканина у одевању утицали су на опадање броја оваца. Ипак је она и сада бројно најраспрострањенија животиња у овој области. На једно домаћинство долази просечно око 10 овчијих брава. Али овде треба нагласити да једна трећина домаћинства не може да држи овце због инокостине и других узрока. Једна кућа има најмање 5 а највише 100 оваца. Разуме се, у погледу овога броја постоји разлика између жупе и планинског дела котлине. У Горњим Селима, Калудри и Ровцима, где има више утрина и ливада, на једно домаћинство долази двапут више оваца. Разуме се, ово није потпуна слика сточарства. Последица рата и нерационално газдовање у сељачким задругама утицали су да је сада број оваца мањи него што је био у редовним приликама.

Овде је одавно одомаћен засебан сој овце, такозвана „руда“, која се по свим особинама разликује од метокихских, зетских и брдских оваца. Најсличнија је пештерској овци, али се ипак и од ње разликује. Средњег је раста, просечне тежине 30—40 килограма. Обрасла је доста густим и влакнастим руном, чија вуна ужива добар глас, јер се од ње могу израђивати и финије тканине. И тежина руна и млечност осредњи су. Добра овца даје око 2 килограма вуне и око 70 литара млека. Ова овца има и других особина, особито за планинску област: издржљива је, те лако презими и под ведрим небом; помоћу дуге губице и високих ногу добро рови снег. Сем тога, она је доста плодна; обична је појава да се једна четвртина брава облизни; овца изведе добро јагње које у расту брзо достигне мајку.

Говече по привредном значају долази испред овце. То је и разумљиво кад се узме у обзир да му земљорадња пружа исхрану и да је његова улога у домаћинству велика: во је запрежна животиња, крава даје главни део млека, а обоје ђубре њивама, без чега не би било земљорадње у правом смислу речи. На једно домаћинство долази око три грла говеда.

Готово свако домаћинство има бар једну краву. Међутим, једва једна половина кућа има два вола, а друга једног или ниједног. Она домаћинства која имају само једног вола, ору „настав“—спрежу (удруже се два газдинства), док остали морају узимати волове „на изор“, плаћати или „молити мобу“ да им се пооре.

Говече је ситно и разнобојне длаке, које добро подноси непогоде и слабију исхрану и лако се креће по најстрмијим планинским странама. Међутим, ово је говече слабе привредне вредности; тежина најкрупнијег вола једва износи 200 кг, али нису ретке краве полимског соја буше, које дају око 1.200 л млека. Одабирањем у овом соју и бољом исхраном повећао би се њен привредни значај.

Свиња није имала већег значаја у економији ни једног домаћинства све до пре 70 година. Узрок је овоме што није било жита ни за људе, а сем тога, овца и друге врсте стоке давале су довољно мрса (меса, скорупа, сира). Да је то заиста имало утицаја, види се и из тога

што су свиње почели гајити за „кланицу“ домаћу исхрану тек откако се развила земљорадња, и то најпре сиромашнији, с мало стоке. Сад свиње држи готово свака кућа. Ко не може хранити „двогодишњака“ или „годишњака“, он убије „пиле“ (свиње од пола године). Свињама се, док не порасту даје трава, воће, буидева, цибра (после печене ракије) и разни други отпацци, а тек последњих месеци хране јечмом, ражи или кукурузом.

Запрежна животиња је во, а товарна коњ. Раније је свака кућа имала бар једног товарног коња, а имућнија и задружнија домаћинства и „седланика“ за јахање. Велики број ових транспортних животиња био је у вези са беспућем и сточарским начином живота. На коњу се преносило све, особито у саобраћају између села и планине. Њиме се обављао и кирициски саобраћај између околних тргова.

Коњ је изгубио од негдашњег значаја не само због бољих веза с тржиштима, већ и због изграђивања путева у самој области којима се могу кретати кола. Али је он и данас једино транспортно средство између села и планине. Сем савремених путева, на опадање броја коња утицало је уситњавање поседа, јер њих могу држати углавном само она домаћинства која имају више земље, односно ливаде. Изузетак су сиромашнији људи који држе коња због кирицилука, али за њега морају куповати храну.

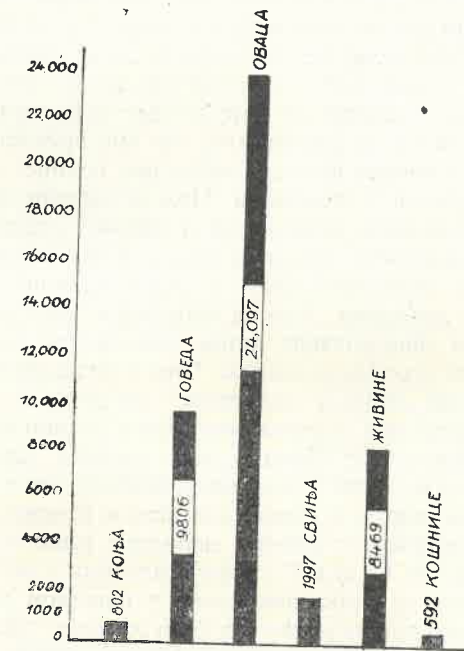
Данас у овом крају има око 1.200 коња, што значи на свако друго домаћинство долази по 1 коњ. Ово се не може узети као правило за све крајеве Иванградске котлине. У Горњим Селима, где још постоје сви поменути услови за одржавање коња, само трећа кућа нема коња, док у жупи он долази на пето домаћинство.

Овде су заступљени арапски сојеви коња, који најбоље одговарају брдским областима и слабијим условима за исхрану. Они су крупнији, јачи од босанских коња, али нису тако дурашни и издржљиви. Сем тога, међу њима влада шаренило типова, јер се не поклања пажња одабирању соја.

Живинарство је без сваке сумње најнеразвијенија грана привреде овог краја. Томе не треба тражити узрок само у недостатку хране него и на другој страни. Као у многим планинским крајевима, врло слабих саобраћајних веза са тржиштем, човек гледа на живину као на нешто чиме се могу бавити жена и деца, и то узгредно. Иако по схватањима планинца-сточара кокошка и јаје претстављају малу вредност у употребењу са јагњетом, ипак су гајили неколико кокоши, ако не ради другога, оно због деце, која воле живину и јаја, због петла („кокота“) који показује и претскажује време и због змија, којима је кокошка велики непријатељ. С опадањем сточарства и развитком земљорадње, живинарство добија све већу улогу у домаћој економији. Сад су ретка домаћинства која не држе бар три-четири кокоши. Постоји тежња да се гајење живине прошири и изађе из оквира кућних потреба.

Суротно живинарству, пчеларство је у прошлости било развијеније него данас, иако се за њега услови нису смањили. Потреба у воску због верских обреда, и у меду док није било шећера, гонила је људе да држе бар неколико трмака пчела. М. Ђ. Милићевићу су неки

његови познаници из ове области причали да је пре 1860 године пчеларство код њих било важна привредна грана. Било је тада домаћина, који би често кад с ким дођу на свој уљаник, рекли: „Де их изброј (кошнице), па ти једна на част“, или „подигни ову па је носи с халалом“ (40, 71). Основа овог ранијег пчеларства биле су шуме, ливаде и пашњаци. С потискивањем ових у корист земљорадње и воћарства нису се много изменили услови за пчеларство. Цвет и плодови воћа у доба сазревања пружају нектара и праха за велики број пчелињих заједница. Овде треба додати друге биљке: шуме, пашњаке, а местимично и ливаде. Али је паша у жупи у којој се гаје пчеле ипак недовољна и једнострана. Тек ако би се поред ових одомаћиле друге медоносне биљке

Ск. 27. — Однос врста и броја стоке.

(багрем, детелина итд.) и искористиле планинске ливаде, пашњаци и шуме, могло би се говорити о већем напретку пчеларства. Засада се тај напредак види само у томе што се старе трмке брзо замењују савременим кошницама. У сваком случају број од 600 кошница, колико их данас има, не одговара природним условима овога краја. Кад би се и данашња паша искористила, пчеларство би се могло повећати бар пет до шест пута. Овде се у пчеларењу не користе биљно-географске разлике између жупе и планине сезонском сеобом кошница. Сем тога у овом смислу би се могли исто тако користити и крајеви у долини Зете, где има доста медоносног биља, особито у рано пролеће и позну јесен.

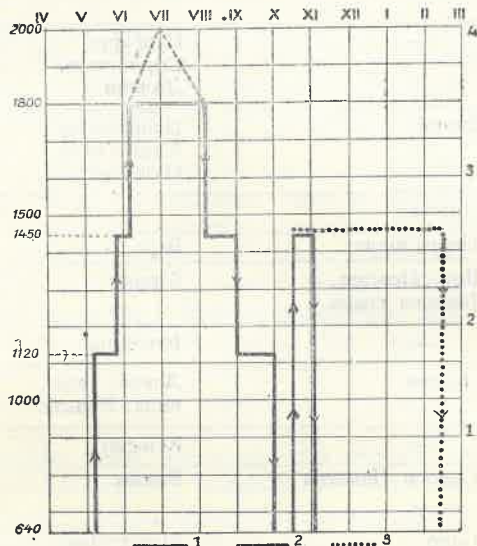
Сточарска кретања. — Висинске разлике између жупе и планинских венаца који је окружују, утичу на појаву вегетационих појасева и различну привреду у њима; у вези с тим су и сточарска кретања. Због овакве пластике земљишта ређају се од дна котлине до врхова Бјеласице и Цмиљевице три-четири појаса различита по вегетацији, привреди и насељима: жупа, селина, доња планина и висока планина. То је од особитог значаја за сточарски живот. Сточари се крећу за обнављањем вегетације из жупе према високој планини и обрнуто. У жупи стока проведе само изванредан део зиме и рано пролеће, тј. оно доба кад се овце јагње, те им је због тога потребна нарочита нега. Њима се тада полаже питома домаће сено да би боље дојиле јагњад. Сем тога, жупа је важна за сточаре и због ране пролећне паше. Чим окопне присојне стране, чобани изгоне овце на пашу. Кад се у жупи забране ливаде а трава у селини (око села) толико израсте да се стока може напасати, сточари изјављују у „селину“, у којој остају две до три недеље. Одавде се померају у доњу планину са које је снег већ окопнео. Доња планина има највећи значај за сточарство, јер она претставља прави појас сенокоса. На њој сточари проведу већи део године: зими у стајама, а лети, упролеће и ујесен у становима. Чим се забране ливаде и у доњој планини, око Спасовдана, издиже се у високу планину, где сточари проведу два до три месеца, оно доба кад се може искористити суватска вегетација. Крајем јула они силазе у доњу планину, где неко време напасу стоку по ливадама. Крајем септембра, кад се трава у селини почиње обнављати због јесењих киша, они силазе у селину, а одавде у села да искористе стрнове и ливаде. Чим у жупи нестане траве, имућнији сточари изгоне стоку у „повратке“ на доњу и високу планину. Овде се, за оно време док је стока боравила у селини и селу трава обновила те има довољно паше. Неки од ових сточара, они који имају већи број оваца и довољно сена у планини, сачекају снег на средњој планини и ту остају до марта, а затим, као што је речено, сјављују у жупу на „јагњила“. Раније су, у случају неродице сена, и сточари из планинских села (Горњих Села и Калудре) силазили у жупу око Лима, где су остајали све док не пристигне трава у њиховом крају. Сточари се на овај начин у току године крећу пет пута из жупе у планину и обрнуто. Двапут се крећу у етапама, а двапут иду непосредно из жупе у доњу или високу планину. У селима и селини су дакле двапут годишње, у високој планини једанпут, а у доњој три до четири пута. На овај начин се равномерно искористе сви пашњаци. Али не треба узети да се сада сви сточари једног села крећу у свим етапама. Једни непосредно иду из селине у високу планину, други у средњу, трећи стално остају у селини или селу. Све ово зависи од тога да ли неко село има своје земље у свим поменутим појасевима, као и од многих других околности. Они који су инокосни или имају мали број стоке, остају у селини или селу, ако оно има повољан испуст. Жупска села имају поглавито три етапске зоне: селину, средњу и високу планину, а планинска две. Ово свуда не зависи од висинске разлике сеоских насеља, него и од рељефа. Тамо где је постепено прелаз из жупског села до високе планине, постоје три појаса.

Како су географски распоређене ове зоне по појединим селима, види се из овог прегледа:

Село	Селина	Средња планина	Висока планина
Будимља Дасиће	— Заводиште Витлијеш Раков До	„Планина“ Бијељежи	Цмиљевица
Петњик	Крчево	„Планина“	Цмиљевица (Мокри До)
Загорје	Крчево	„Ливаде“	Цмиљевица (Петков До)
Луге	—	Ријеке	Цмиљевица (Локва)
Ржаница	Рашће	Надбарје Скробутача Долови	Цмиљевица
Калудра	Дивљак	—	Мургаш
Навотина	Папраднице	Пецановице Скробутача Надбарје	Капе
Ровца	Врх, Пештер, Јанкова глава	—	—
Виницка	—	Баљ	Влајково Брдо
Буче	Лазови	Барице	Турија
Пешца	—	Јеловица	”
Луџац	Соко и Паклена	Локва, Јеловица, Коњско	—
Долац	Соко	Коњско	—
Беране (село)	—	Расова	Бјеласица (Шишка)
Лубнице	Вуков Мрамор, Границе, Лучина, Јеловица Појатишта	Шестаревац	Расова
Бастхе	—	Чука	Бјеласица (Јабланов До)
Полица	Симовче	Јеловица	Бјеласица
Заграђе	Остра Јела	Пешића Рупа	—
Курикуће	Ржине	Скривена	Љути Паљ и Редов Лаз
Прањевац	—	Буковик	Љути Паљ
		Суви До	Урсуловац, Рељина
		Суви До, Стрменице	Бјеласица

Као што се види, сточарство овога краја се стално мењало прилагођавајући се новим условима. До средине XIX века оно је главна

привредна грана. У сточарству преовлађује овца и коза — животиње екстензивних пашњака. Крупно (буључарско) овчарство се заснива на летњим пашњацима у овом крају и на зимској исхрани у другим областима. Коза, друга по броју и важности домаћа животиња, била је исхраном везана за простране домаће шуме, у којима је она у летњој половини године пасла „подлесину“ и друге траве, а у зимској користила лесник и брест. Са престанком терања оваца на зимовник у друге области, крупно овчарство опада, а број говеда и свиња и живине се повећава упоредо са развитком земљорадње. И козу потискује воћарство у припланинске крајеве, док није и тамо законом забрањено њено држање.

Ск. 28. — Дијаграм сточарских кретања.

Данашње сточарство је, за разлику од ранијег, ситно. Оно није напредовало у погледу сојева и одабирања — чак се у том погледу доскора осећао и назад. Упркос малог броја стоке одржава се степско кретање сточара на планинским странама, али у нешто мањем обиму, него раније. Све ове појаве код сточарства су дошле као последица врло великог раслојавања на селу.

Шуме

Као што је раније речено, шума је још средином XIX века покривала велике површине. У трње су били зарасли извесни крајеви по дну котлине, где данас најбоље успевају све биљне културе овога краја. Узроци тог шумског пространства су многобројни. У полузапустелом крају шума се брзо подигла и тамо где је није било. Новонасељено ста-

новништво је било малобројно, па према томе и потребе за дрвима нису биле знатне; што је главно, сточарство није зависило од шуме него од летњих испаша у планини и од зимовника у другим областима. Шума је коришћена само за огрев и за подизање малих кућа и станова. Она је била по узрасту крупна.

Али упоредо са намножавањем становништва и променама друштвеног живота настају измене и у површини шума и у њихову саставу. Потребе у житу због намножавања становништва брзо су утицале на крчење шума. Претваране су у њиве и оне шумске површине где су макар и привремено могли успевати усеви. Шуме су просто паљене и на тим „паљевицама“ и „жаревима“ сејана жита између огорелих пањева и стабала.

После тога долази на ред сеча шума на неплодном земљишту. На то утичу све веће потребе за грађом и сточном исхраном. У недостатку сена за зимску исхрану стоке секу лисник, крешући не само споредне гране старог дрвећа, него и овршке и младе изданке. Још горе уништавање шума проузроковано је сечом брста узиму и рано пролеће. За ово се нису само кресале гране него обарала огромна букова стабла која су при паду правила велике ломове. Тамо где је пре 45 година била густа и висока букова шума као у Витлијешу, и другим местима данас нема ни трага од каквог дрвећа.

Сем оваквог неразумног уништавања, на сечу шума су утицале нове потребе; подизане су веће куће брвнаре, које су због сталног рата с Турцима врло често паљене. У току педесет година четири пута су изгорела многа села у овој котлини (1862, 1876, 1898 и 1912 године). Поред тога, много је крупног дрвећа уништано за кров сточарских станова, који је покривен лубом (смрчеве коре). Како ова врста крова траје само две-три године, људи су морали често обарати и гулити нова стабла — „лубодере“, која су неискоришћена трулела по земљи и кварила друго дрвеће.

Шума је сечена и за друге многобројне потребе. Готово све посуђе (софра, ваган, кашике, карлице, корпе, штругље, ковчег) и оруђа — „длјес“ (грабуља, вила, рало, лопата, крчеле, саоне, брана) била су од дрвета. Сем тога, због недостатка петролеја за осветљење сечена су стабла старих борова да би се добио луч. За један или два предмета човек је секао читаво стабло, а користио смо његов мали део. У овој сечи су страдала поглавито крупна стабла најбољег техничког дрвета: смрче, јеле, бора, јавора, јасена, клена и липе. С друге стране, много је дрвета трошено за оградe, котаре и торове, који су били многобројни због положаја њива и ливада између шума и због тога што није нико одговарао за потру неограђеног сена или усева у шуми или поред пута. Што је најгоре, за ограду, која се састојала од коља, баскија и плота, употребљавано је младо а краткотрајно дрвеће.

Овим многобројним врстама уништавања дрвета треба додати честе случајеве пожара како шуме, тако и дрвених кућа, који су гутали шуму. Пожаром је уништена огромна шума у Куциној Гори (Горња Села), Чукарима (атар села Дапсића) и другим крајевима.

Са друштвено-културним променама мења се начин коришћења шума и употребе дрвета. Увођењем закона о заштити шума, који није постојао за време турске управе, горосеча се колико-толико ограничава. На смањење потрошње крупног дрвета утиче учешће камена, цигле и црепа у грађи савремене куће. Сем тога, дрвено посуђе и оруђе сад умногоме замењују метални и други фабрички производи. Овај напре-

Сл. 29. — Висока четинарска шума у Мургашу најаднија од инсеката и њихових (фот. О. Крстић).

дак утиче повољно на нерационално уништавање, али не и на смањивање потрошње дрвета, јер су друге појаве изазвале његову употребу. Тако брзи развитак шљиварства утиче на потрошњу дрва због печења ракије и грађења великих каца. Исто тако употреба тврде грађе у изградњи кућа захтева веће количине креча, односно дрвета за његово печење. Сем тога дрво је једино огревно средство и у селима и у граду, те је

и његова потрошња сваким даном све већа. Напоследку, треба поминути да је врло велики број коза отежавао одржавање шума.

Као што се види шума је имала широку употребу. Може се слободно применити општа изрека да је она пратила човека од колевке до гроба. Због те разноврсне употребе, она је сведена на неплодне крајеве. У нижим, приступачним пределима она је сечом лисника претворена у ниску шуму. Међутим, крупно се дрвеће одржало у забаченим крајевима и забранима око ливада и њива. Веће површине четинарских шума су очуване у подножју Цмиљевице и на огранцима Бјеласице. Међутим, крупно хрстово дрво ограничено је на гајеве око њива, па и у њима је оно у току последњег рата исечено.

Сл. 30. — Тий шума и њашњака на средњим њанинама (Фрста у подножју Цмиљевице).

Највећи комплекси крупне шуме су у сливу Бистрице (Кривуље, Бјелевине, Јеловица—Торишта—Раскрсница, Шеваринска, Десина Гора, Кулапица) и Калударске Ријеке (Пецановице, Мургаш, Усовишта, Капе и Суовара). Међутим, у сливу Дапсићке Ријеке крупније шуме су очуване још само у Витиној Луци, Маслаку, Ивљу и Растоку.

Укупна површина ове шуме је око 12 хиљада хектара. У саставу преовлађују лишћари, особито буква, али су четинари богатији дрвном масом, јер су њихова стабла много крупнија. Рачуна се да од 4 милиона кубних метара, колико приближно ове шуме имају дрвне масе, на четинаре отпада половина (50).

Као што је у почетку речено, ова се област одликује доста великим пространством шумских површина, али је слаба страна ових шума што

у њима преовлађује ниско дрвеће. С друге стране, повољно је то што се шуме брзо обнављају и подижу захваљујући погодним природним условима, забрани држања коза и другим заштитним мерама. Простори на којима се пре 10 година видело ретко закржљало шибље данас су обучени у густу младу шуму.

У вези са шумама је и *дивљач и лов*. Док су шуме биле гушће и пространије и дивљачи је у њима било више. Што се тиче лова, он се односи поглавито на лисице, чије је крзно имало добру прођу на тржиштима у Скадру, Солуну, Скопљу и Сарајеву. Крупно дрвеће је било повољно за куне, које су се криле по шупљинама старих стабала. Човек их је често ловио гушењем помоћу дима. Лисица је било свуда. Особито је на цени било златножута крзно крчевске лисице, коју су ловили поглавито помоћу тулаца на излазу пећина. С развитком шума и забраном бесправног лова, намножиле су се све врсте дивљачи, од којих ће привреда имати и веће користи. Овде се мисли на лисицу, куну, срну и медведа.

Коришћење воде. — Видели смо да је ова котлина богата водом, изузев Крчева и неких мањих крајева, чије је земљиште састављено од кречњака. Реке и потоци имају велику количину воде кроз сва годишња доба. Друга одлика ових вода је у томе што се технички могу релативно лако искоришћавати за погон и наводњавање. Оне се, сем Лима, постепено спуштају са планинских страна, те није тешко добити потребан пад при извођењу канала. Али поред оваквих природних услова водени токови су мало коришћени све до средине XIX века. Служили су само за појила и покретање малих воденица и ваљавица. Свако братство имало је једну а разгранатије и већи број поточара, које су заједнички градили, одржавали и у њима по утврђеном реду млели. Само на Дапсићкој Ријеци постоји око 20 редовничких воденица. Њих има такође много на Калударској Ријеци, Бистрици, Зградском и Манастирском Врелу и другим мањим токовима. У неким селима редовничке воденице су прешле из братственичке у приватну својину, као на пример у Будимљи, Ржаници, Бучу, Виницкој, Навотини и Берам-Селу. Томе је узрок слабљење организације на заједничком одржавању. То не значи да ујменичких воденица није било и раније. На Манастирском Врелу, воденице Ђурђевих Ступова биле су увек ујменичке. Такве млинове су подизали и појединци на своме имању, али само у том случају ако нису штетно утицали на права других.

Најповољнији положај имају воденице у близини врела пошто је вода ту доста стална и никада не замрзава. Ове воденице су пуне помелара улето и узиму, док упролеће и ујесен, када мељу све поточаре, оне мање раде.

Ваљавице захтевају нешто повољније услове него воденице — већу количину воде и јачи „скок“ (пад воде). Раније, док се одело израђивало од домаћег сукна и узине, био је и већи број ваљавица у Лубницама, Дапсићу, Тмушићу и Калудри. Сад су оне, сем једне или две, потпуно напуштене, јер почињу преовлађивати фабрички производи и у оделу и у постелји.

Од почетка XIX века искоришћавају се воде и за наводњавање биљних култура. На то су утицали колико природни толико друштвени услови. Утицај природни услова се виде у овоме; прво, релативно мала количина падавина а велико испаравање у јулу и августу, када је кукурузу најпотребнија влага; друго, топао и сув јужни ветар који с времена на време дува у пролеће и у рано лето исушује нагло тле, и треће порозно шљунковито земљиште на терасама поред Лима и његових притока у коме се брзо губи вода. У овом погледу ништа нису мањи економски разлози: становништво се брзо намножавало и тражило нове изворе за живот у интензивнијој земљорадњи коју је омогућавало наводњавање. С друге стране таквој земљорадњи је потребна и већа количина стајског ђубрива, које као и бујна вегетација на њему, захтева много више влаге. Сем потребе за житом на почетак наводњавања било је од утицаја и слабљење феудалне власти. Чим се становништво осетило слободним и сталним на своме земљишту, одмах је предузело копање вада. Кратко речено, извођење вада се јавило спонтано услед потребе и измењених друштвених прилика. Али у почетку „копање вада“ не преузимају села, већ појединци предузимљивог духа. Тако је било на првим и најдужим вадама у Дапсићу, Пешцима и Бучу. У појединачном извођењу вода било је и разних сметња. Прота Бојовић се тада окупио са Мујом Мићовићем да му овај допусти да с његовог воденичког јаза узме воду и проведе корабима до својих њива. У најмању руку ономе преко чијег се земљишта спроводи вода морало се уступити ред без обзира да ли је учествовао у извођењу воде.

Кад је подухват појединачно успео или је било ичигледно да ће се остварити, села су прилазила у помоћ да се посао доврши и вада даље продужи. За ово колективно несхватање има и неких разлога. Техничка средства у овој планинској области била су скучена. Оруђе за копање се састојало из кованог трнокопа, мотике и дрвене лопате, а справа за мерење ваде: око, покретно корито-жлеб, којим се вода пуштала, или примитивне теразије с једним виском. Дапсићани (Драгоје Лутовац, Жујо и Гавро Џимбаљи), у недостатку бољег алата, морали су заобилазити огромне букве и све друге препреке које су могли заобићи. Тамо где се стена била испречила на већој ширини, ложили су ватру на њој да се усија, а после сипали воду на зажарени кречњак да се распадне. Уколико су добављана савршенија оруђа, главна вада је постављана све даље уз реку како би се обухватио највећи простор. Довијање да савладају клисуре и данас претставља лепу техничку замисао. Тако на пример, глава колатинске ваде у селу Ржаници узета је више клисуре, и то на левој, супротној обали реке, али је после пола километра вада пребачена „корабима“ на десну страну. То је урађено да се избегне неподесан терен на десној страни. Тиме нису биле савладане све тешкоће: требало је спровести воду поред литице, опет помоћу корита, која су положена уз стену на укуцаним клиновима и дрвеним подупирачима. Понегде су људи годинама копали ваду, али нису успевали да спроведу воду, јер је она узгред поширала кроз пропустљиво земљиште. Такав случај се десио у Југовинама, засеоку села Буча. Тек касније је Милета Грубовић, из истог места, утврдио да се може заобилажењем креч-

њачких пукотина спровести вода испод старог јаза. Али и на овој, као и на свим другим вадама које пролазе преко таквог земљишта вада се није могла брзо усталити. Првих година стизао је до њива незнатан део воде; количина се сваке године повећавала, јер муљ који вода носи и таложни зачепљује пукотине у јазу. Само због тога је навртана вода ујесен и у пролеће, онда кад она доноси највише муља. На појединим местима где ни ово није могло помоћи, вада је облагана глином.

Једном изведену ваду треба стално одржавати јер је свакодневно изложена квару, особито ако пролази преко окомитих стена и клизавог терана подложног ерозији. Набујале планинске речице и потоци који теку управно на ваду наспу за време јесењих и пролећних поводња извесна места јаза; преко таквих места вода се може поново спровести само помоћу потпорних зидова или дрвених корита. Најтеже је одржати главу ваде; бујне планинске речице однесу је упролеће кад се топи снег на околним планинама и ујесен кад највише падају кише. Док се ово догађа на малим рекама, поглавито после великих поводња, на Лиму је редовна појава. Он сваке године збрише главе оног врло малог броја вада изведених непосредно из њега, те се нове сваког пролећа морају изнова градити.

Из овога се види да појединци не би могли одржавати ваду и кад би хтели. Према томе, заједнички рад на вадама наметала је сама природа посла. И сад као и раније сви редовници једне ваде заједно управљају вадску главу. Међутим, појединци су дужни да сами обнове онај део ваде који пролази преко њихових обрадивих површина.

Дуж сваког главнијег тока има најмање три-четири ваде, које су већином спроведене и с једне и с друге стране. Горње ваде су, разуме се, дуже него доње; њихова дужина зависи од рељефа и креће се од 2 до 10 км.

Треба напоменути и потоке (сталне и сезонске), вреоца и јаче изворе, иако они имају локалан и повремен значај за наводњавање. Они служе спролећа за наводњавање ливада, а лети, кад се смањи вода, испод њих се праве уставе, у којима се за извесно време накупи велика количина воде. Устава се с времена на време отвара и вода из ње, кроз узан отвор, равномерно отиче непосредно на њиву, у воћњак или ливаду. И повремени токови у планинама користе се за наводњавање ливада упролеће и ујесен. То се чини више због ђубрења него ради добијања влаге. Потоци који добијају воду површинским сливањем доносе муљ, иструлело лишће и ђубре с пашњака које „роди“ ливаду. Сем тога, преко оваквих канала се разноси по ливади гној из торова и стаја.

Напоследку, борба против суше није била ни у једној области наше земље тако изразита и успешна као овде; искоришћена је свака кап воде за наводњавање бильних култура, које као што је помелуто, дају велики принос. Поред тога, протичући преко шума, пашњака и поља, ваде служе на великом простору и за напајање стоке и за друге потребе домаћинства. Због оваквог значаја у вези с вадама и наводњавањем, постоје читава неписана правила о праву на воду и њеном правилном искоришћавању (51, 52—3). Али и поред тога нису довољно искоришћена сва преимућства овога краја ни за наводњавање, акамоли

за електрификацију. Без сваке сумње потпуно наводњавање би се могло најбоље решити искоришћавањем воде Лима. Што се пак тиче услова за електрификацију, у овом погледу је најповољнија Бистрица, где би се на њеној десној страни могао добити велики пад, а што је главно ова хидроцентрали не би штетно утицала на систем постојећих вада. Сем тога могућна је изградња бране и у кланцу код Граца, који је састављен од вододржљивих дијабаз-ројних стена. Извођење овог рада не би угрозило продуктивно земљиште узводно у Дапсићу.

Ск. 31. — Ваде (каналы за наводњавање).

Споредна занимања. — Раније, док је сточарство преовлађивало у привреди, а задружни живот био развијен, косидба је била главни посао. Она се обављала снагом једне задруге, а врло често и мобом која је купљена не само због потреба да се што пре и на време уради, него и због духовне разоноде. Косачи и пластиље су се том приликом такмичили уз опште весеље. Према томе, тада није било најамне радне снаге, сем покојег чобанина. Такав најамник или пристав, како су га тада називали, сматран је као члан породице. Иначе су по две инокосније породице биле у супаши, тј. чобанин једног домаћинства чувао је једну врсту, а чобанин другог домаћинства другу врсту стоке. Касније, кад се земљорадња развила, а раслојавање села узело већи мах, почиње се јављати најамни рад у овом или оном облику. Прво су давана деца у најам као чобани; упоредо с тим, човек који има мање земље иде под надницу богатијем да за тај новац добије жито, волове за орање,

коња за вршидбу итд. Сем тога, јавља се узимање земље у наполицу или трећину, што зависи од плодности њиве или ливаде. Један број људи се бавио и кирицилуком. Односили су жито и ракију у Колашин, Подгорицу и Плавницу и отуда доносили со и другу колонијалну робу. Због тога и данас у старој Црној Гори називају у шали људе из Васојевића „Кирашима“.

Поред тога, појединци су се почели бавити узгредно и другим пословима: дрводелством, зидарством, терзилуком, копањем бунара, печењем креча, прављењем ђумура итд. У неким од ових послова виде се и географски утицаји. Тако израдом дрвеног посуђа и пољопривредног оруђа баве се људи из Горњих Села (Лубница), Калудре и Тмушића, која села имају крупног дрвећа у непосредној близини. Бунарски занат радили су људи из села на флувио-гласијалним терасама (Пешца-Долац), где се прво почело с копањем бунара. И кречане су најчешће у Заостру и Загорју, где има довољно дрва и кречњака. То не значи да се овим послом не баве и у другим селима.

С променом друштвених услова самоучки занати, којима су се људи само узгредно бавили, почињу уступати место правим занатлијама. Куће не праве мајстори-сељаци него људи који се баве само тим послом. Терзије су готово нестале откако се не шије одело од дебелог сукна. Њих су заменили кројачи, који праве хаљине од танког домаћег сукна, „узине“, и фабричких тканина. Ови кројачи и кројачице су често самоуки, а има их готово у сваком селу.

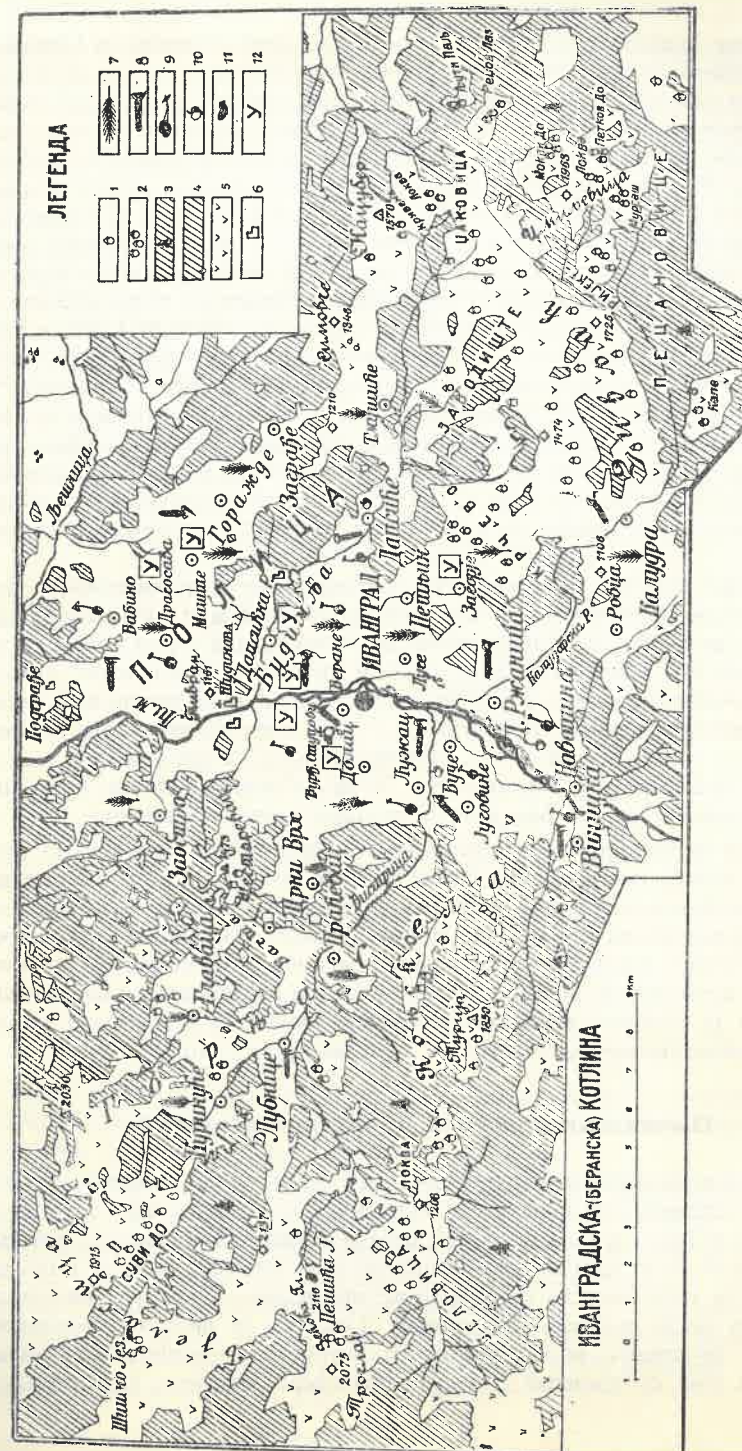
У најновије време сеоска омладина почиње учити занате и ићи у фабричка предузећа. Али највећи одлив вишка становништва иде преко гимназије и других школа у разне службе. Томе је узрок још неразвијена привреда где би оно нашло друга запошљења.

Сем тога, и велика тежња школовању одводи тамо и оне који имају могућности да се баве пољопривредом на својој земљи. У овом случају њих привремено замењује радна снага из суседног Бихора, где је пренасељеност још већа, а тежња према школовању много мања него у Беранској котлини.

Треба на крају поменути да народ узгред користи на овај или онај начин и друга мања привредна богатства, као шумске плодове (јагоде, малине, боровнице, клеку, лешнике) и дивљач. Рад на овоме имао је раније више забавни него привредни значај. Празничних дана омладина је ишла у бербу да заједнички проведу дан у песми и весељу. Али откако је у најновије време основано откушно предузеће у Иванграду, поменути шумски производи добили су доста велики привредни значај. Он је утолико већи, што до зараде долази слаба радна снага — деца и жена, и то узгред и у доколици.

Лов и риболов су такође била само узгредна занимања појединаца. Лов на дивљач, особито куне и лисице привлачиле су ловце онда када је то крзно било на цени.

Ако на крају укратко обухватно погледамо развитак привредних грана и њихов географски распоред, видећемо да је ретко где као у овој релативно малој котлини дошао до изражаја утицај природе и човека на живот. У извесним историским раздобљима први је утицај бивао

Ск. 32. — Природно-географска карта Иванградске котлине: 1. станови и стаје; 2. катун; 3. четинарске шуме; 4. листопадне шуме; 5. ливаде и пашњаци; 6. развалине; 7. стрна жита; 8. кукуруз; 9. шљиве; 10. јабуке; 11. језера; 12. угаљ.

јачи а други слабији и обрнуто. Те се појаве могу пратити од Средњег века, а особито од пре 250 година. Пре два и по века, кад су се у овој котлини дешавали већи етнички поремећаји, велики део раније обрађених површина био је зарастао у гору и трње. Привреда је тада била јаднолика и у жупи и у селини — штавише селина је имала предности над жупом. Главна привредна грана је била сточарство, док је земљорадња имала све одлике планинско-сточарског ратарства. С намножавањем становништва, као и из других разлога, настају промене како у погледу биљних култура, тако и у њиховом географском распореду. Уводе се нове пољопривредне културе, које се шире са обода котлине и хоризонтално према жупи и вертикално према планини до 1.600 м надморске висине. Њива свуда потискује ливаду, а ове шуму са иоле плоднијег земљишта. На овај начин, у географском распореду биљних култура и привредних грана долазе до пуног изражаја природа и човек. По дну котлине и у нижим котлинским странама, где је могућно наводњавање, развило се монокултурно гајење кукуруза и воћа. Међутим у пределима и крајевима који се не наводњавају смеђују се у плодору кукуруз и пшеница, док воћњаци заузимају прибрежне делове страна.

Средње котлинске стране се карактеришу сиромашнијом, али разноврснијом привредом. Ту се упоредо са шумом и пашњацима врстају њиве на којима се гаје разноврсни усеви (разна стрна жита, кромпир и кукуруз). Шуме заузимају сасвим неплодна земљишта; ливаде стрмије и осојне стране; а кукуруз, који се смеђује са пшеницом, дође плодније њивове делове. Изузетно се у овој зони кукуруз гаји као монокултура у малим речним проширењима која се наводњавају као у Калудри, Лубницама и Курикућама. Воће је ограничено на неколико стабала шљива и јабука око кућа и летњих станова у селини.

Трећи привредно-географски појас карактеришу ливаде по пропланцима између четинарских шума и дуж потока. Ту се од биљних култура види подегде само њивица кромпира. И најзад, највише планинске стране Бјеласице и Цмиљевице су под четинарима и суватима.

Сва четири привредно-географска региона, која се ређају од жупе до врхова планина, привредно су повезана, јер већина села у њима имају удела. То је особито значајно за сточарство, чија је исхрана везана за све регионе по којима се стока у етапама креће у току године.

Имовински односи и привредна структура

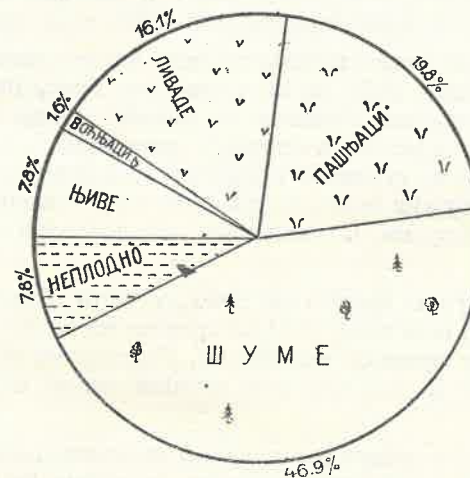
Имовински односи и привредна структура у овој котлини су били изложени сталним променама. У почетку XVIII века, кад је становништво било ретко и бавило се поглавито сточарством, ливаде, пашњаци и шуме су били главна основа привредног живота; ових је било довољно те се није водило рачуна коме припадају. Тада чак ни сеоски атари нису били потпуно уобличени. Тек кад је настало грозничаво крчење и заузимање шума, јавила се потреба за утврђивање сеоских међа. При томе су узимани у обзир географски моменти, али је било и

отступања уколико је неко искрчио већу крчевину и тиме стекао право на земљу.

Те првобитне мале крчевине усред шума послужиле су као основа да се касније захвате већи простори шуме. Али је свуда изван оgrade, у којој је морало бити зиратно земљиште, сваки могао сећи дрва и напасати стоку. Дакле, све изван њиве је уствари био сеоски комун, који је непрекидно сужаван, најпре проширивањем њива, а касније подизањем гајева (забрана).

После ослобођења 1912 године у ово се умешала и држава. Обрадиво земљиште и изванштан део око њега остао је и даље у приватном власништву, сав остали простор припада селу или држави, по којем је слободна испаша а такође и горосеча у границама закона.

Стара права на високу планину, која је била колективна својина појединих села, задржана су само уколико се тиче места за катун — иначе сваки сточар мора плаћати попашу према броју и врсти стоке.

Ск. 33. — Однос привредних површина.

Што се тиче обрадивог земљишта, искоришћено је готово све што се могло отети од шуме. Какав је данас однос тих пољопривредних површина, види се из ове слике.

Преко 90% целокупне површине повољно је за привредно искоришћавање. Али је врло неједнак однос између оранице и других пољопривредних површина. Само нешто преко $\frac{1}{4}$ долази на обрадиво земљиште (њиве, воћњаци, ливаде), док пашњаци захватају $\frac{1}{5}$, а шуме и шумска земљишта $\frac{1}{2}$ целокупне површине. Ако се узме цела област, на становника долази око 2,38 ха земљишта, а од тога на њиве и воћњаче отпада 0,29, на ливаде 0,38, на пашњаке 0,55, на шуме 1,03 и на неплодно земљиште 0,13 ха.

Разуме се да у погледу величине поседа и врсте пољопривредне површине постоје разлике, што зависи од географских услова. У планинским и припланинским крајевима, као што су Горња Села, Калудра, Ровца, Заостро, Црни Врх, Заграђе и Дапсиће, шуме и пашњаци захваћају велике а ораница врло мале просторе. С друге стране, Полица, Будимља, Петњик и Луге, имају у односу на друга села више оранице но шума и пашњака. Кад се изврши анализа података из катастра, који су приближно верни за обрадиво земљиште, виде се знатне разлике између појединих крајева. У жупи на становника долази око 0,31 ха оранице и воћњака, а у планини 0,26 ха. Али и овде не треба узимати у обзир само величину површине него и друге услове, као каквоћу земље и наводњавање, који утичу на принос. Према свим условима за привреду може се у овој котлини издвојити неколико реона.

У први реон по плодности и површи оранице долазе Будимља, Петњик Луге и Полица (око 0,36 ха на становника). Ова се села делом наводњавају (Будимља и Луге), а имају и плодних домаћих ливада (Петњик). Овај реон може производити жито и за извоз.

У други реон долазе поглавито села на шљунковитим терасама са врло мало оранице (0,21 ха на члана) као Буче, Виночка, Лужац, Беране (село), Навотина, Ржаница и Дапсиће. Овде треба нагласити да се мали посед донекле надокнађује наводњавањем и брижљивом обрадом. Сем тога, ту су знатне површине под воћњацима (у Виночкој скоро $\frac{1}{2}$). Захваљујући томе, и ова села могу углавном да задовоље своје потребе у исхрани, а у годинама кад добро роди воће, прегиче и за извоз.

У трећи реон или групу села може се узети Долац, Загорје, Заостро и Црни Врх, која имају 0,34 ха оранице на члана, али се њиве не наводњавају те су приноси колебљиви. Кишовитих и умерено кишовитих лета принос је довољан, док сушних година недостаје жита за исхрану.

У четврти реон долазе планински и припланински крајеви, који се одликују малом површином оранице (просечно 0,21 ха на члана). Ако се узме у обзир да је овде земљиште доста неплодно, изузев мале равни у Лубницама и Калудри, и да нема воћа у правом смислу речи, онда је јасно да ратарство не може пружити довољно исхране, особито изузетно сушних или кишовитих лета. Иначе, у нормалним приликама, изузетно сушних или кишовитих лета. Иначе, у нормалним приликама, принос жита и кромпира је на добро нагнојеним њивама и овде врло велики. Али привредну снагу не само насеља у овом реону него и оних у жупи не треба гледати само кроз ораницу. Извор за живот пружају ливаде и пашњаци а делом и шуме. Компензацију у житу у планинском реону пружа стока и сточни производи, а у жупи воће.

Најзад, ако се Иванградска котлина узме као целина, она у привредном погледу може да задовољи потребе домаћег становништва. Штавише, у њој у нормалним приликама постоји вишак, особито у стоци, воћу и дрвету. Према томе ова је област као целина привредно активна.

Саобраћај и размена добара

И у овој котлини као и у другим областима саобраћајни и привредни односи су били кад слабији кад живљи, што је зависило колико од географских, толико од привредних и друштвених прилика. У овом треба разликовати развитак унутрашње и спољне саобраћајно-трговачке везе као и културне односе са другим областима.

Унутрашњи саобраћај. — Унутрашње тржиште и саобраћај су били врло неразвијени све до оснивања Берана. У то доба — периоду натуралне привреде, у недостатку новца предмет међусобне размене су били стока, бакарно посуђе, оружје, со, жито и др. Ови предмети су у већини случајева имали улогу новца при куповини или продаји земље, умиру крви итд. Унутрашњи саобраћај се тада кретао у врло узаном оквиру. Притешњени на планинама колаштинским муслиманима, Малисорима и Руговцима, а лишени локалног тржишта, људи овога краја су се кретали између села и доњих планина с којима су везе биле живе, особито за време лета. Пuteви су тада били слаби крченици, којима су се могли кретати само пешаци, натоварени коњи, волови упрегнути лети у крчеле (куке) а зими у саоне. Гломазна кола, сва од дрвета, могу се и сад видети само у равнијим крајевима ове области: на Полици, у Будимљи и Петњику, па и овде су она неупотребљива у данима кад се после кише или отапања снега разглица тешка смоница.

С развитком тржишта у Беранама почиње се улазити у новчану привреду, што је утицало на унутрашњи промет и саобраћај између села, града и планина. На тржиште се догони стока, жито, воће, сточни производи, ракија, дрво, дрвне прерађевине итд. С друге стране, село је све више продирало у планину, особито после ослобођења 1912 године, где се подижу нова стална и привремена насеља ради бољег искоришћавања пашњака и шума. То само донекле утиче и на изградњу бољих путева, јер су све доскора припланински крајеви (Горња Села и Калудра) били неприступачни иоле бољем саобраћају, иако у том правцу воде речне долине повољне за спровођење савремених путева. Тек у најновије време просечени су колски путеви којима се долином Бистрице и Калударске реке може кретати колски саобраћај што ће утицати на брже и лакше везе с градом. Сем тога, два главна пута — један уздужни долином Лима, а други попречни који води преко Рожаја за долине Рашке и Ибра — повезују неколико села ове котлине с градом. Али још нису изграђени приступи који би изводили сеоска насеља на ову артерију. Томе је узрок недостатак заједничких осећања за изградњу сеоских путева, који су спешњени због проширивања земље на узане стазе и сокаке.

Спољни саобраћај и трговина. — У спољњем саобраћају овај је крај одржавао везе са многим врло удаљеним областима према којима су водили каравански путеви. У Средњем веку преко Будимљанске жупе је пролазио један од главних путева који је везивао Зету и зетско приморје са Рашком (52, 70). Он се баш овде рачвао у два-три крака: један је ишао низ Лим, други преко Корита и Пештера, а трећи у долину Ибра и Рашке. До оснивања Берана, овај скадарски пут водио је кроз

котлину и с једне и с друге стране Лима, користећи за пролаз једини мост који је био код Рудеша близу Шудикове. Крак пута низ Лим, заобилазио је Тивранску Клисису и преко Будимље и Полице силазио код Скакавца у долину Лима. Преко овог главног пута и његових огранака одржаване су трговачке везе са Скадром, Старим Влахом и западним Поморављем још у XIX веку. После ослобођења Србије и у доба турске анархије оне су биле све слабије, али су ипак посредно одржаване. Плавско-гусињске аге долазиле су ујесен и упролеће у села да прикупе овнове, волове и коње, које су гонили у Скадар, а отуда доносили чоху, бакарно посуђе и друге предмете. С времена на време су долазили и сарајевски трговци или њихови посредници из Бијелог Поља и Пријепоља, који су продавали разне предмете по саборима код Ђурђевих Ступова. Исто тако су повремено одржавани и трговачки односи са Метохијом откуда су доношени жито и ракија. (Сем тога, јалова стока је продавана и у крајевима где су с њом зимовали). На овом трговачком путу били су поређани ханови за преноћиште путника. У Иванградској котлини се помињу таква два хана: један у Ржаници (Том-Чукин хан), а други на Полици (у Драгосави и Машту).

Од 1862 године, кад су основане Беране (Иванград) настају промене у овом погледу. Пре свега, развија се домаће тржиште, где је свако могао непосредно продавати стоку и куповати производе који су му били потребни (со, петролеј, тканине, метално посуђе и друге предмете). Према Беранам као новом и пограничном тржишту почињу гравитирати Бихор, Корита и Пештер, а такође крајеви из црногорске државе. Трговина са ове богате сточне пијаце се креће у три правца: према Скадру, Подгорици, а после 1873 г. и према Косовској Митровици. Старим скадарским путем уз долину Лима преко Гусиња и Селца крећу се трговци муслимани. Они су из Берана одгонили јалову стоку, коже и вуну, а отуда доносили со, зејтин, дуван, чоху, гајтан и друго. После 1878 године саобраћај на овом путу почиње опадати због новоповучене границе између Турске и Црне Горе у Горњем Полимљу, коју су муслимански трговци морали беспућем заобилазити или тајно прелазити. Сем тога за опадање саобраћаја на скадарском путу било је и других узрока, узимање маха арбанашке анархије и оживљавање нових тржишта Подгорице (Титограда) и Косовске Митровице. Подгорица постаје конкурент Скадру или његов посредник. Из Берана гоне трговци волове и коње за Подгорицу, а преко ове даље за Скадар, Италију и Малту. Иако су Беране биле у Труској, оне су добијале со, шећер и „без“ — платно из Подгорице, који су били много јевтинији него исти предмети који су долазили из Солуна преко Косовске Митровице. Али је овај град имао много већи значај за извоз ситне стоке, кожа, вуне и крзна и увоз неких колонијалних предмета.

Из Пећи се доносило поглавито жито, јер су Беране постале пијаца и за један део Црне Горе.

Каравански саобраћај између Берана и поменутог тржишта обављали су поглавито Срби — муслимани и Арбанаси, који су се могли слободно кретати под плаштом ислама и турцизма. Међу овима је било и православних Срба из Ибарског Колашина и Рогозне, одевених у

муслиманско рухо. Уочи пазарног дана пристизали су са свих страна поворке каравана, чије се кретање, због брујања коњских звона, чуло на знатној даљини.

Овде ваља поменути да су се кирицилуком бавили и људи из ове области. Они су са беранске пијаце или непосредно из својих кућа преносили жито и ракију у Црну Гору, а отуда доносили со из магацина у Плавници. За товар овса они су тамо добијали око 120 кг соли. Сем тога, због близине границе, развила се и кријумчарска размена с једне и с друге стране.

Из овога се види да је трговачки саобраћај ишао старим путевима према приморју, Метохији, Пештери и долини Ибра. Они прелазе преко превоја на Комовима (Трешњевик), на Бјеласици (Раскрсница) и преко огранка Цмиљевице (Мургаш, Крстац и Турјак). Неким од ових праваца су спроведени и савремени колски путеви (Иванград преко Трешњевика за Титоград; Иванград преко Турјака за Рашку; Иванград — Бијело Поље кроз Тивранску Клисису). Сем тога, у изградњи су још два пута: један уз Калударску Ријеку преко Мургаша за Метохију и други уз Јеловицу преко Раскрснице за Колашин. Сада је најзначајнији у размени добара пут који води за Титоград, преко кога се извози стока, сточни производи и воће. На другом месту је по важности пут низ Лим за Прибој куда иде шумска грађа. Међутим, по путничком саобраћају најважнији је пут Иванград—Рашка због најкраћих веза са Србијом.

Културно-историске везе са другим областима. — Захваљујући своме географском положају, Будимљанска жупа је била у Средњем веку једно од средишта старе Рашке. У њој су за ондашње прилике била значајна културна жаришта Ђурђеви Ступови и Шудикова. Сем тога ова је област играла значајну посредничку улогу, најпре између Рашке и Зете, а касније између Србије и Црне Горе. Преко ње су се, као што је поменуто, крегале миграционе струје из Брда преко Пештера за Стари Влах и Шумадију. Будући релативно богата, Будимљанска жупа је задржала један део тих брђанских исељеника који су овде образовали врло јако етничко језгро. Што је особито важно, ова етничка група је одржавала непрекидне везе, на једној страни са својим једноплеменцима у Брдима, а на другој са исељеним рођацима све до Шумадије. Те везе у овом правцу су биле врло разноврсне. Прво су упоредо са миграцијама ишли сточари на зимовник са својим стадима у Шумадију и Поморавље. Касније се у истом правцу крећу и утицаји политичке природе. Сваки покрет за ослобођење у Србији и Црној Гори одмах се осетио и у овом крају. Ради добијања потпуније слике поменућемо само неколико таквих појава које јасно указују на живе везе овог краја са другим областима. Из манастира Ђурђеви Ступови, који је био увек зборно место свих покрета, кренули су 1738 године Брђани под вођством кучког војводе Радоње, с циљем да се у Србији придруже аустриској војсци против Турака. С Брђанима је из овог манастира пошао и патријарх Арсеније IV — Шакабенда, који је ту био добегао из Пећи преко Ругове и Шекулара (53, 113). Устанак у Шумадији под Карађорђем брзо је одјекнуо и у овом крају.

Као што је поменуто, народ овог краја ратује заједно са Карађорђевој војском по Пештери и Бихору (28, 219). Овај правац кретања устанка и с једне и с друге стране није случајан. Устачичка војска се кретала свежим путевима миграционих струја, којима су прошли преци Војда Карађорђа и већине његових ратника.

И касније, после стварања слободне Србије, те се везе не прекидају и поред све тежих услова. То се види из писама кнеза Милоша и кнеза Александра Карађорђевића и списка Милана Милићевића, Стојана Новаковића и других (54, 82). На једном месту се помиње да је архимандрит манастира Ђурђевих Ступова, Мојсије Зечевић, долазио у политичку мисију код кнеза Милоша у Крагујевац 1830 г., и то не само као претставник свога краја, него и владике Петра I, односно Црне Горе (38, 302).¹⁹ Преко људи из овога краја кнез Милош је пратио покрете скадарског везира и околних паша.²⁰ Вредно је овде напоменути да три стотине наоружаних људи из овога и других крајева Васојевића, прелазе 1861 г. демонстративно преко Турске у Србију, што је требало да симболизује везу и јединство Србије и Црне Горе.

Те тежње и везе појављују се и у другим различитим облицима. Појединци или мање дружине прелазе ноћу преко турске територије у Србију; тамо одводе децу на школовање, а отуда доносе оружје, школске књиге и разне друге предмете. Већ у првим школама ослобођене Србије видимо и ђаке из овога краја, чији се број стално повећавао све до ослобођења 1912 године.²¹ Везе овога краја са Србијом одржавали су прво људи с десне стране Лима, поглавито из Дапсића и Полице. То се види и из списка М. Ђ. Милићевић, који на једном месту изрично каже: да су му прве податке о овој области давали неки његови познаници Васојевићи из Дапсића (54, 82). Најчешће су ишли

¹⁹ Кнез Милош је био против мешања Срба у међусобне турске размирице што се види из одговора на писмо Али-паше Видајића: „Кажете долазио је у Травник поп Мојсило из Васојевића, који је пре неколико година са четицом аидука моју цркву, и својега добродетелца Господара Ђул-Бега конаке запалио, па је с великим господаром Хусеином капетаном угадио, да му нешто цибане и трошка да, како би боље могао за живота свог још неколико коза из Херцеговине или Подгорице отети... Мојсило је аидук из Васојевића, из Ђурђевих Ступова, који је толико зала Турцима досада почињо, да напоследак и самом свом благодетелу Ђул-Бегу који га је толико пазио“.

²⁰ У једном писму кнез Васо Поповић извештава књаза Милоша да очекује долазак сина Лакића војводе који је одавде отишао Ђулбегу честитати долазак из Морије. У другом извештају се каже, да полазе у турску војску: Ђулбег са 350 Гусићана и 200 Плављана, Сулејман ајан Бијелог Поља са 100 људи, Лакић војвода са 150 Васојевића, Хусеин Хот са 600 Климената и Хасан Хот са 750 људи из Пештери и Бихора. Хашани се не спремају“. У трећем писму се Турци жале како је у народ унео смутњу Мојсије игуман који је поручио Асан-аги Ђулбеговићу: „Добро се држи, ето мене на те, твој бабо раскопао моју кућу, ја ћу и твоју и бабову“. Зато је овај послао своје људе у Куче и Пипере, молите се да га од Мојсија чувају, а Симо Лакићевић узаптио ћуприју код Сућеске. (Кнежевска канцеларија књ. I, Нахија појешка 1815—1839 године — писма бр. 162, 184, 362).

²¹ Илија Јовановић (Лутовац) из Дапсића у Хасу, свршио је богословско-учитељску школу у Београду 1849 г., што се види из његове дипломе. Гавро Сачић знатно касније пренео је товар књига из Београда и отворио основну школу код манастира Ђурђевих Ступова.

у Србију из Дапсића: Јаков Гогин, Стефан и Милош Чубров, Симо Дуров Цимбаљ и други Лутовци, а из Полице: Радоје Ђукић, Божо Старовлах, Петар Кастратовић, Грујо Вукићевић и Жујо Боричић и др. Они су се тајно кретали преко Корита, Пештера, подножјем Гиљеве, ослањајући се у невољи на насеља својих саплеменика (Ђаловићи у Коритима, Буђево на Пештери и села око Јавора).

Преко ових и других људи, Србија је покушала да оснује и прву основну школу у овом крају. То је први учинио неки Радуловић на Полице, али пошто је тада граница Црне Горе допирала до самог обода Беранске котлине, то је њој по договору са Србијом било препуштено оснивање школа у овом крају. У новоотворене школе су долазили учитељи домороци, школовани у српским школама у Призрену, Скопљу и разним градовима Србије. Њихов број је још пре ослобођења испод Турака био велики да је задовољавао не само тадашње домаће потребе, већ умногом попуњавао школе у Црној Гори, Старој Србији и Македонији. Сем тога, приличан број младића се школовао и у турским средњим и високом школама. Интересантно је овде поменути, да се у овим турским школама није поколебало иначе јако српско осећање ових младића.

Захваљујући овим околностима могле су се одмах после 1912 г. задовољити домаћим кадровима све потребе гимназије, учитељске школе, суда и управно-административних установа.

Из овога се види доста интересантна појава, како је једна област боље стојала под турском управом у погледу школства и школованих људи него неки крајеви Црне Горе, па чак и Србије. Узрок овој треба тражити у географском положају, етничким одликама становништва и политичким приликама. Пре свега, овај крај је релативно богат и са јаким историским традицијама, те је као такав пружао извесну стабилност за материјални и духовни живот. Друго, због компактности и борбености српског становништва, Турци овде нису могли завести онакв систем управе као у неким другим крајевима. На ово је без сваке сумње имала доста утицаја Црна Гора, која је од средине XIX века управила своје политичке тежње према „Нахији“. Она је настојала не само да пружи политичку подршку него и да га припреми за ослобођење, примајући у војну школу потребан број младића из овога краја. С друге стране, Србија је као својим сународницима из Старе Србије радо отварања врата свих школа, пружајући деци материјалну потпору у разним облицима. Сем тога, и Турска је са своје стране настојала да придобије поједине људе за мировнање, омогућујући школовање у својим школама и допуштајући, иако нерадо, похађање српских школа у Турској Царевини и у Србији.

Н А С Е Љ А

У овој котлини постоје и стална и привремена насеља. Стална насеља су села и Иванград, а привремена: летњи станови, зимске стаје и катуни. Сва се ова насеља разликују и по положају и по типу и по улози у животу људи. Села су везана и за земљорадњу и за сточарство;

град за саобраћај, трговину, занате и администрацију, а привремена насеља поглавито за сточарство. Али су она у међусобној вези — привремена насеља са селом, а села са градом.

Села. — Ова област има 29 села, која су овако распоређена по појединим пределима. По ободу и дну Иванградске котлине су: Будимља, Дапсиће, Петњик, Луге, Загорје, Ржаница, Навотина, Виночка, Буче, Пешца, Лужац, Долац и Беране. На Полици су: Горажде, Маште, Драгосава, Бабино и Заграђе. У Горњим Селима: Лубнице, Праћевац, Бастахе, Главаца, Курикуће и Вуча. Сем тога на странама Иванградске котлине и у пределима речних долина су: Калудра, Ровца, Црни Врх, Велиће и Заостро.

Готово сва села потичу из Средњег века, што се види из остатака старих српских гробља и црквица; али писаних података из тог доба имамо само за Будимљу и Горажде. Будимља се тада помиње као жупа (чији је назив обухватао сва околна села), а Горажде као село у њој. Непосредних података о овим насељима имамо из XVIII века. Тада се у поменом манастиру Шудикове набрајају ова села и насеља са приложеницима Србима: Беран (Беране), Будимља, Бабино, Главач (Главаца), Драгосав Село (Драгосава), Долац, Дапсик (Дапсиће), Загорје, Заграђе, Заостро, Калудра, Курикуће, Лубниц (Лубница), Луг (Луге), Лужац (Лужац), Оходоле (Јаходоле у Горажду), Пећник (Петњик), Печца (Пешца), Праћевац, Ржаница (Ржаница), Руиште, Винок (Виночка) и Потоци (Буче) (55, 181—4). Сви називи ових села су извођени углавном од личних имања и географског положаја и привредних карактеристика.

Села су била углавном где и данас, али су куће погдегде мењале свој положај, што је зависило од начина искоришћавања земље. У сваком случају, оне су биле везане за поједине сеоске крајеве, одакле се у датим друштвеним приликама земља могла најбоље искоришћавати.

На левој страни Лима села Долац, Лужац, Буче и Виночка су по ободу котлине и на шљунковитим терасама. Куће старијих делова села су махом на падинама између планинских страна и шљунковите терасе, а млађих на нижим терасама. На првобитан положај су утицали, с једне стране, плодно и делувилно земљиште на падинама, а с друге, шума и пашњаци по странама. На тој додирној линији има и извора око којих су груписана насеља као у Долцу. Али откако је изведено наводњавање настаје померање насеља према шљунковитим терасама, које су дотада биле зарасле у трње. То се особито види у Лушцу, Бучу, Пешцима и Виночкој. Нова насеља у Лушцу су ниско поређана на додиру отсека и темена терасе. На Бучу је ово померање још типичније: Пре рата 1878 године куће овог села биле су груписане на Камилковицама, на падинама између брда и горње терасе. После свршетка рата оно тамо није обновљено; нове куће су после извођења наводњавања подизане на терасама. Оне с једне стране прате отсек горње и руб доње терасе. По темену терасе су њиве под кукурузом. Испод отсека друге терасе јавља се такође низ кућа, које с једне стране користе уску речну терасу, а с друге алувијалну равну и воду поред Лима.

Сем тога, овуда пролази главни пут, поред кога подижу нове куће. Исти ови утицаји рељефа и привредних површина виде се на насељима у Пешцима и Виночкој. Као правило важи да се темена те-

Ск. 34. — Положај и нови насеља на терасама.

раса штеде за усеве. Куће су понегде и на теменима тераса, али само ако преко њих води главни сеоски пут, као на Бучу и у Виночкој. У најновије време куће подижу поред главног пута који води за Иванград.

Утицај оваквог положаја запажа се и на типу насеља. Куће су низно поређане, али су ипак разређене.

И на десној страни Лима нека насеља су везана за терасе. Ове су уже па су и насеља на њима мања, као Навотина, Луге, један део Ржанице и Хареми. У Лугама се виде два низа кућа: један који прати додирну линију између Главице и темена терасе, а други по самој тераси. Ту су шљунковити наноси плитки, те се лако долази до изданске воде у неогеним седиментима испод њих. Иначе, Навотина користи за пиће појила и врело, а Луге Макву поред Лима.

Положај Ржанице је нешто друкчији, јер ову шљунковиту терасу пресеца Калударска Ријека, око које се развила алувијална равна. Један је део насеља на теменима терасе, други на додиру отсека и алувијалне равни а трећи у самој равни поред реке. Насеље је разбијено у групице кућа на сродничкој основи. Такву груписану целину представља Доња Мала у алувијалној равни поред старог пута који води десном обалом Лима.

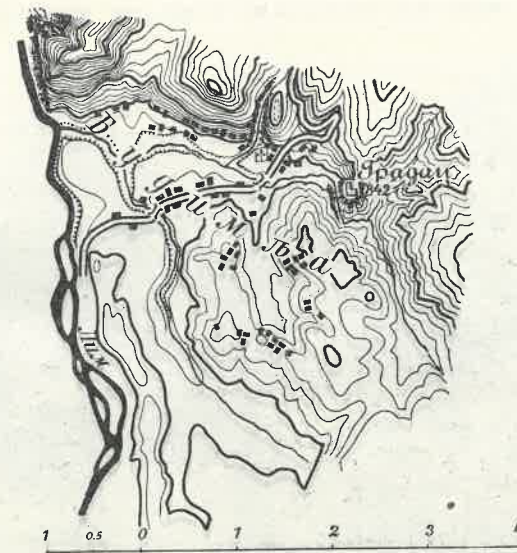
Село Загорје лежи на неогеном земљишту између брда Главице и Буковца, с једне, и Крчева и Осоја с друге стране, који утичу на његов положај. Један низ насеља је као по концу поређан испод стрмих страна Осоја, које отсеком падају с крчевске висоравни. На тој линији је Загорско Врело и неколико мањих повремених и сталних извора. Шумовите стране користе за дрво и испуст стоке. Сем тога „тоцилима“ лако спуштају дрва с Крчева и горњих страна Осоје. Други део загорских кућа је поређан у подножју Главице и Буковика, који се користе за дрво и испашу. Међутим, зиратно је земљиште по средини између оба низа насеља.

На положају насеља у Будимљи, једном од највећих села ове котлине, виде се такође различити утицаји. На додиру речне терасе и страна брда Јејевице и Тиврана насеља су низно поређана. Она користе две различите површине: испуст изнад кућа и њиве испод њих. Сем тога на тој линији има сталних и повремених извора, а није тешко доћи до изданске воде. Други се део насеља развио и с једне и с друге стране старог и новог пута. У трећем делу Будимље, Ливадама, насеља имају друкчији положај. Она су прилагођена благо-заталасаном рељефу. Групе кућа су на „брдима“ (Радуновића, Малевиха и Циковића Брдо), а не у долинама. Око кућа су воћњаци, испод њиве, а у долинама поред потока ливаде.

У Дапсићу, који је поглавито у долини Дапсићке Ријеке, првобитна насеља су заузимала најзгодније положаје, једнако повољне и за земљорадњу и за сточарство. С развитком наводњавања и намножавањем становништва, куће су подизане свуда где је било имало земљишта — једнако у пољу и на странама. Идући уз реку уз коју се село простире око 5—7 км, одмах се запажа да је присојна страна далеко насељенија него осојна. Томе је узрок колико повољнији присојни положај, толико и наводњавање које је тамо спроведено. Наводњавање је утицало да насеља захвате и „пољске њиве“. Тако у Главама у Сјениш Долу, где је пре 25 година била само поједна кућа, данас има 20 домова.

Што је карактеристично насеље је врло разбијеног типа. На то су утицали рељеф, наводњавање и доста повољних положаја за подизање кућа.

Петњик има нешто друкчији положај него сва поменута насеља. За разлику од свих он је поглавито у једном делу свога иначе пространог атара. Насеље је између Буковца и Расоје, на месту где има довољно изворске воде која избија у облику врела. Овдавде се лако искоришћује — с једне стране шума и пашњаци изнад села, а с друге њиве и ливаде испод насеља. Ваља нагласити да је за свако локали-

Ск. 35. — Положај и тип села Будимље — четири различита насеља: на неогеном побрђу, поред пута, на контакту тераса и страна и средњовековна тврђава Градац.

зовање насеља важно и што се усеви могу довлачити колима. То не значи да је Петњик по типу груписано насеље; у њему се јављају групе кућа удаљених једна од друге 20—100 метара. Засебни крајеви у оквиру Петњика су Сјениш-До и Мршина Бара, који су удаљени од главног села 1—2 км.

У пределу Полици положај села је више-мање једнолик. Заталасани неогени рељеф уоквирен Тивраном, Јејевицом и низом мањих узвишења, одредио је и положај насеља. Куће су поглавито по ободу и на пространим брдима. У првом случају се лако користи паша и дрво околних брда, а у другом се избегавају долине које вода плави ујесен и упролеће. Привредне површине су углавном овако распоређене у односу на сеоско насеље: шума и испаша више села, воћњак око куће,

њиве испод воћњака, а ливаде у долиницама. Поличка насеља су разбијеног типа; у њима се издвајају крајеви са групама сродничких кућа које носе називе једнога братства. На то груписање посредно утичу и лаке везе, јер природа рељефа омогућава колски саобраћај, не само са сеоским атарима него и са планином.

У Горњим Селима насеља су прилагођена разуђеном планинском рељефу. Она су у проширењима око Бистрице и на малим заравнима на странама потока. Највеће горњеселско село Лубница, које заузима централни положај у овом крају, лежи у ерозивном проширењу котлинастог облика, где у Бистрицу утиче Суводолски Поток и Гуњара. У ово мало али наводњено и плодно проширење, стичу се

Сл. 36. — Село Дайсиће у долини реке: алувијална равна под кукурузом и воћем, стране под воћем; куће разних типова; у позадини купасто узвишење од дијабаза на којему је био средњовековни град Будимље; иза њега предео Полица.

путеви који воде из Јеловице и Бјеласице. Све је то утицало на локализацију и тип овога насеља. Због тежње да свако овде има маколики део земље, село је доста груписано. Куће су по дну и ободу равни на растојању 10—20 метара; везане су приступним путевима — сокацима, који су као и њиве ограђени речним облутцима или баскијама.

Сличан положај и тип имају и Курикуће на ставама два потока, где су у малом ерозивном проширењу куће такође доста груписане.

Друга три горњеселска села, Праћевац, Бастахе и Главца, простиру се по мањим заравнима на средњим деловима страна. Такав је положај утицао на стварање насеља разбијеног типа. Куће су, у вези

са земљом, водом и испустима, у групама растурене по целом сеоском атару. Готово од сваког горњеселског села воде путеви долиницама у поједине делове Бјеласице. Дуж ових долина се јављају усамљене куће које су постале наместо доскорашњих сточарских насеља, као у долини Јеловице и Сувог Дола.

Заостро и Црни Врх су на странама потока који непосредно утичу у Лим. Оба села леже на присојним странама. Заостро се простире од корита Лима све до Шестаревца. У доњем његовом делу (Доњем

Сл. 37. — Положај и тип села Лубница (Горња Села).

Заостру) неке куће су везане за терасе Лима. Међутим, насеља Средњег и Горњег Заостра су на заравнима које су скидане потоцима. Као последица те рашчлањености рељефа јавља се разбијен тип насеља. То се исто запажа у Црном Врху.

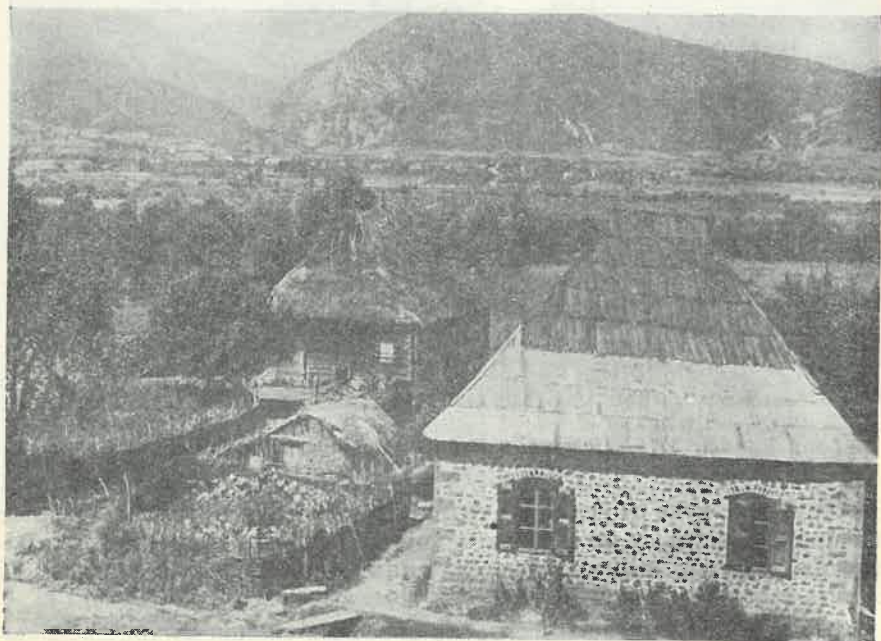
Калудра и Ровца на десној страни Лима слични су по своме положају горњеселским насељима. Калудра као и Лубница лежи у ерозивном проширењу, где се састају три-четири потока. У том малом и плодном алувијалном проширењу, које се наводњава, куће су низно поређане на додирној линији између страна и равни. Оне прате равна и уз потоке дуж којих воде путеви у планину. Раздаљина кућа је 20—30 метара. Веће се растојање запажа само на заравнима страна.

Село Ровца има друкчији положај него Калудра. Оно је само на присојној страни и то на благој падини Ровачког Потока. На другој, осојној страни, нема сталних насеља. По њој су ливаде и мале њивице

око летњих станова. Користећи присојни положај и мали простор на коме се сеје кукуруз, насеље је доста густо.

Куће и зграде у овој као и у многим другим областима зависе од грађе у околини и друштвено-историског развитка. Пошто су се услови мењали, то се и оне с тим променама преображавале, прилагођавајући се новим приликама. Тај се процес може са сигурношћу пратити тек од почетка XVIII века, откако су почели долазити преци данашњег становништва.

Кућа је овде за дуго времена прављена само од дрвета, што је и природно, јер је крај био веома шумовит. Али је она била у почетку и неразвијена. Најстарији и најпримитивнији тип куће је *дубирог*, чији је скелет од прошћа, а кров од сламе. Око дубирога су биле и спредне зграде, мањи дубирози и станови покривени лубом који су служили за чланове кућне задруге и за разне врсте стоке. Дакле, кућа једног задружног домаћинства била је читаво насеље.

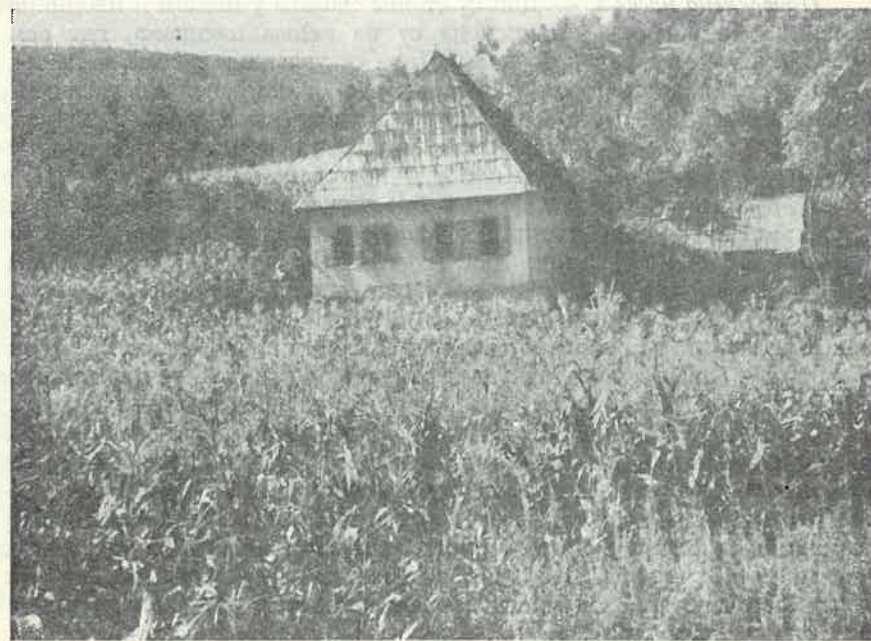

Сл. 38. — Типови кућа у *Ржаници*: стара брвнара покривена сламом и поред ње новија кућа од камена под шиндром; око куће су воћњаци.

У другој фази развитка, кад су људи постали нешто самосталнији у односу на бегове, почињу подизати брвнару — сиромашнији једнодељну поземљушу, а имућнији „кућу над избом“, покривену млаћеном ржаном сламом, ређе шиндром. Овакав кров, кад се на њему споља ухвати маховина а изнутра слој чађи, дуготрајнија је него шиндра. Кућа „над избом“ је била једноставна: састојала се из три-четири оде-

љења, која су служила и за људе и за стоку. То су: изба, „кућа“, соба, клет (ћилер) и ајат. Соба и клет су над каменом избом, а „кућа“ на земљи. У „кући“ држе ствари које су везане за кујну: „долап“ (наћвар и посуђе). У њу се често уводио и коњ. У соби, која је загревана земљаном пећи, чељад су боравила поглавито у зимској половини године, док су у клети чували одећу и постељне ствари. Међутим, у изби се, због бојазни од хајдука, држала стока, што се понегде и данас чини, иако све ређе.

После 1912 године почиње се кућа мењати под утицајем слободе, већих производних снага и културног напретка. Место брвнаре људи подижу тврђу и бољу кућу од камена и чатме покривену шиндром. Међутим, у најновије време, откако је подигнута циглана „Рудеши“ у Будимљи, дрвену грађу нагло замењује цигла и цреп. Те се промене

Сл. 39. — Тип куће *чајмара* (доњи бој од камена а горњи од чатме).

запажају и на унутрашњем распореду. Свака кућа има три-четири одељења на спрату и подрум у приземљу. Мале пенцере на којима је била хартија „пенцериша“ или танка бравља кожа заменили су савремени прозори. То не значи да је старе куће нестало. Свуда се још запажа мешавина најстаријег, старог и новог. Поред новог могу се видети сви старији типови кућа: поземљуша-кровињара, брвнара и чатмара. На распореду типова се примећују утицаји средине и саобраћаја. По дну котлине су честе нове куће од цигле; по ободу где има довољно креч-

њака, она је од камена, док је у неким припланинским крајевима од дрвене грађе као и раније.

И споредне зграде су подложне променама. Као што је поменуто, њих је било раније много више око сваке куће због задружног живота и развијеног сточарства. Уколико је земљорадња напредовала а сточарство опадало, нчстају промене; појављују се нове споредне зграде, например, кош за кукуруз и хамбар за жито, сушнице за воће и „качаре“. У новије време савремена кућа све више преузима улогу споредних зграда, јер је пространија и има већи број одељења: у подрум се смештају каце, бурад и воће; у собама се држи смок и друге ствари, а на тавану све врсте жита. Око куће се види само једна или две кошаре за стоку и кош за кукуруз. Ово важи за села у жупи, док у припланинским крајевима још постоји око куће велики број зграда које су намењене разним врстама стоке.

Привремена насеља — Док су стална насеља у нижим и плоднијим деловима ове области, привремена су на већим висинама, где нема довољно услова за сталан боравак. Прва су углавном везана за земљорадњу а друга за сточарство. Али пошто постоје велике разлике у погледу климе и вегетације и услова живота између дна котлине и врхова планине, то су и привремена насеља различна у појединим висинским појасевима. Према намени и положају који заузимају, привремена насеља можемо поделити у три групе: *сџанове* у селини, *сџанове* и *сџаје* у средњој планини и *кашуне* у високој планини. Станове у селини подижу појединци због коришћења паше и ђубрења њива. Они су махом у врху њиве, по којој се сваких 7—15 дана премештају торови због равномерног гнојења. Ако једно домаћинство има више њива у реону селине, стан се после неколико година премешта с једне на другу њиву. Ипак се води рачуна и о положају оваквог насеља: станове подижу где је повољан испуст за стоку по могућности близу извора.

Станови на средњој планини су у ливадском појасу. И њих подижу појединачно на ливадама по којима се такође с времена на време премештају торови. У овом реону су и зимске стаје, у којима зими бораве чобани и стока док се не потроши сеносових ливада. Њих подижу у заклоњеном месту од ветрова; при подизању стаје такође се гледа на близину котара и воде. Број ових зимских стаја се веома смањило због опадања сточарства. Сад многи пре зиме превуку сено колима или га пренесу на коњима у село.

Катуни су у највишим деловима планина, које припадају појединим селима или држави. Они су поглавито у местима одакле се могу најлакше користити пашњаци и на горњим планинским странама и по долинама у подножју врхова. Разуме се, при одређивању места за катун, људи гледају и на друге погодбе: заклоњеност од ветрова, близину воде и положај пашњака. Иако сваки из истог села може подићи стан у заједничкој планини где хоће, ипак је катун груписан. На то, поред географских услова, утичу већа сигурност од зверова и друге предности које може пружити само колективни рад, као заједничко чување стоке итд. Најтипичнији катуни у Цмиљевици (Мокри До, Петков До, Локва, Мургаш) и у Бјеласици (Шишка, Суводо, Пешћића

Руна, Којановац и Турија) имају најбоље природне услове. Станови Дапсићког катуна у Мокром Дољу су по ободу пространог и водом богатог дола, одакле се за испашу искоришћују и стране Цмиљевице и крајеви у изворишту Ибра. Станови будимљанског катуна на крашкој површи између Цаковице и Мокрог Дола поређани су око пространих такође травних вртача. Загорски је катун у Локви, по ободу увале, одакле може користити за појило студену чесму на јужном рубу Мокрог Дола и пашу на Цмиљевици. Петњички катун, Петков До у врху дола истог имена, има врло повољан положај, јер се одакле стока креће све до Крстаца на граници Ругове. Сличан положај заузима и ржанички катун на Мургашу и Капама.

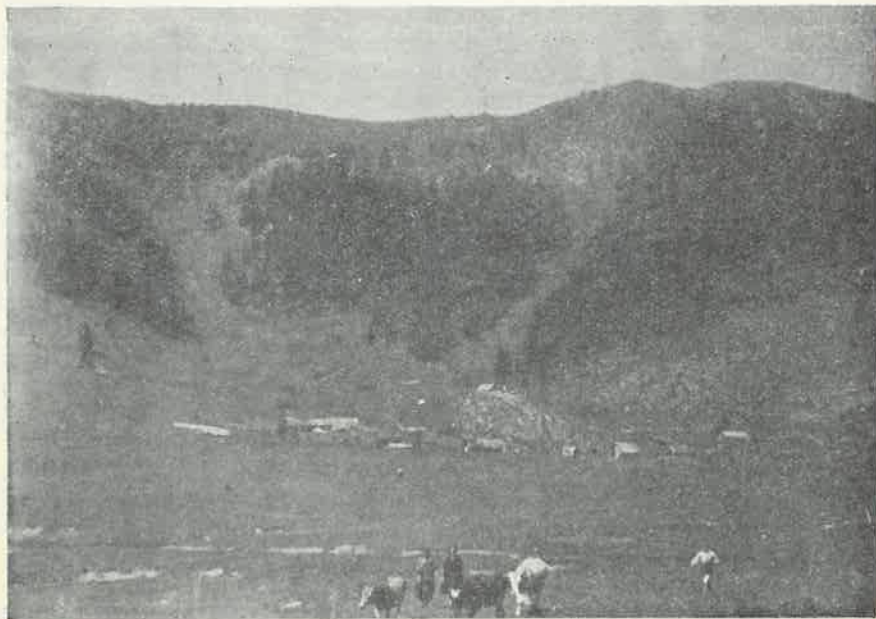

Сл. 40. — Тип сџочарског насеља на средњој планини (ограници Бјеласице): главни стан, споредне зградице, котар и тор за овце.

У привременим насељима постоји и данас као и раније исти тип сточарских зграда — *сџанови* и *сџаје*. Станови су од подница постављених између коља и покривени лубом (смрчевом кором) или шипцом (даском). Готово сваки сточар има један или два оваква стана: огњар, где се седи и спава и мљекар у коме се прерађује млеко и држи смок. Сада у високој планини граде и боље станове „наусјек“, јер тамо излази због летовања већи део породице. Поред стана је „телећар“ за телад, „кочак“ за јагњад и торови за разне врсте стоке. У селини и средњој планини торови су поглавито од високих љеса и прошња, преко којих вук не може лако и неопажено прескочити. Ради бољег обезбеђења

код тора је „кућер“ или „катафа“ у којој ноћу борави чобанин. Он је направљен на саонама да се с премештањем тора може превлачити с једног на друго место.

Овде ваља споменути и стају, зимску сточарску зграду у планини. За разлику од летњег стана она је прилагођена зимском времену: топла је и добро обезбеђена од хладноће и зверова. Састоји се из три дела: стана за чобане, кошаре, и „слона“ (наслона) за овце. У многим местима сва три ова дела чине целину, јер су међусобно повезана вратима. Стока прелази из слона у кошару управљајући се према временским приликама. Ако је рђаво време, овца се склања у кошару, док топлих ноћи остаје у слону, који је штити од ветрова и снежних намета али не и од мраза. Понегде овакву стају замењују куће као у селу. Таквих кућа било је пре 1912 године у Јеловици. Истина њихов се постанак не може обја-

Сл. 41. — Део кайуна Мокри До у Цмиљевци.

снити само потребама имућних сточара. На то су без сваке сумње утицале и политичке прилике. Јеловица и Локва су после 1878 године биле обухваћене црногорском границом, те су у њима радо боравили не само њихови власници, него и многи емигранти из беранске околине који су се склањали од турске власти. С опадањем сточарства, постепено се гаси стајски начин живота сточара. Сад се стаја види само у Јеловици, док их је раније било свуда у зони ливада средње планине.

На крају ваља нешто рећи и о односима ових насеља различног привредног типа. Пре свега врло је тешко одредити границу између њих, јер се она често мешају и померају једно на рачун другог. На

то су утицале друштвено привредне прилике и множавање становништва. У доба сточарске и екстензивне земљорадничке фазе привредног развитка, појас села се ширио на рачун привремених насеља. Сувишак становништва морао је тражити изворе у новим површинама. Тада су постали поједини засеоци и крајеви села: Десин До у Курикућама, Гриже у Лубницама, Пшеничина у Доцу, Сеоце у Заостру, Југовине у Бучу, Заводиште, Бождарица и Вукојевача у Дапсићу, Тмушиће у Заграђу итд. У почетној фази овога развитка задруга се прво привремено предвајала, а после деобе један њен део је стално населио привремено насеље.

У другим приликама, када је сточарство опало, а земљорадња се у жупи интензивирала, нека од ових новопосталих сталних насеља нестају, као Крчево, где су раније биле куће Кљајића, Заводиште и Гриже. Према томе, извесна насеља су по два-три пута мењала свој облик, прелазећи из сталног у привремено насеље и обратно.

Сл. 42. — Тий сјана у Прелевцу, огранци Бјеласице; у позадини стране Бјеласице под ливадама и пропланцима шума.

Градска насеља. — Сасвим би било природно очекивати да је у овој жупној котлини стално одржавано градско насеље као привредно и административно средиште. Да ли је оно постојало у Старом веку и где је било, не може се са сигурношћу рећи. Трагови из римског доба на Шкрљевцима и у Будимљи указују на таква насеља. Међутим, за Средњи век имамо сигурних података. У то доба су средишта жупе

била два града: Градац и Бихор. Градац, град у средини жупе, одговарао је градским насељима тога времена. На купастом узвишењу приступачном само с једне стране, Градац је имао згодан положај за одбрану и заштиту пролаза. Он је био опасан са два бедема и имао је своје подграђе у месту Шехер у Будимљи, где се и сад налази на темеље старих кућа.

Град Бихор на градини на међи Будимљанске и Бихорске жупе, такође је имао сличну улогу. Смештен на окомитом брду изнад Биоче на крају Полице, он је био жупски град и за Бихор и за један део жупе Будимље. Испод његових старих зидина са приступачне стране лежи село Подграђе, које својим именом потсећа на негдашњи однос према граду.

Доласком Турака оба ова града су изгубила негдашњи значај и постепено су напуштана. Природно би било да се појаве нови привредно управни центри на којем другом месту у котлини чим су престали разлози за даље постојање старих градова — жупских тврђава, као што се догодило у многим крајевима. Међутим, овде такав случај није био, јер се први пут у овој жупи оснива градско насеље тек 1862 године. Узрок томе треба тражити у историско-друштвеним приликама. У прво доба турске владавине овај крај није био на главном путу продирања и освајања, те му Турци нису поклањали пажњу. Тек од средине XVII века, када у Полимље и друге забачене крајеве почиње продирање ислам, настају околни градови Бјело Поље, Плав, Гусиње, Рожаје и Колашин, који постају седишта ага и бегова и центри исламизације. Али ни тада није дошло до каквог градског насеља у Будимљанској жупи односно Хасу, јер ислам у овом крају није ухватио већер корена. Свега у три-четири села била је у првој половини XVIII века покоја муслиманска кућа (Рамусовићи у Ржаници, Манџуке у Долцу и Мемовићи у Црном Врху), који нису имале готово никаквог утицаја на огромну већину православног становништва, тим пре што нису били бегови нити имали какву власт. Феудални господари у Хасу су били као што је познато, поглавито плавско-гусињаске аге, које су своје чифчије и чифлуке контролисали из Плава и Гусиња. Ради тога су подигли једну кулу код села Берана, близу данашње гимназије, у коју су повремено одлазили — само кад је требало покушати харач или умирити бунтовну рају. Ту кулу су 1853 године спалили Срби из околине, кад је овај крај постао за кратко време саставни део Црне Горе. Али ако није било града у овој околини ипак је постојао неки центар који га је донекле и у нечему замењивао. То је био манастир Ђурђеви Ступови, код кога се народ окућљао у време саборних дана и трговци доносили своју робу из околних градова. Сем тога, Ђурђеви Ступови су били духовни и политички центар и зборно место похода против Турака. Одатле су кучки војвода Радоња и пећки патријарх Арсеније Јовановић кренули с Брђанима против Турака у помоћ аустријској војсци код Новог Пазара 1738 године. Одатле су архимандрит Мојсије Зечевић, а касније војвода Миљан Вуков с првацима водили ослободилачки покрет.

Ти чести напади брдских племена на помуслимањена братства у Бихору и другим околним крајевима нагнали су турску Порту те је 1862 године послала редовну војску „низам“ да крај умири и обезбеди границу према Црној Гори. Паша освајач хтео је да оснује градско насеље које би било привредно и политичко средиште околине, али је водио рачуна и о стратешким условима. Прво је намеравао да подигне насеље на месту Рудешу или испод брега Јасиковца на десној страни Лима. Већ су почели приносити грађу за град и друге потребне зграде око њега, али је план сасвим случајно измењен²²; ударио је темеље граду на левој обали Лима на месту Богавски Луг, који је био обрастао у јове и служио као пландиште стоке братства Богаваца које је тада живело испод терасе близу Ђурђевих Ступова²³. Турци се нису смели удаљити од обале Лима, јер би се приближили брдима одакле би им сваког дана претила опасност. Одавде су, иако преко несигурних мостова, могли лакше одржавати везу са другом страном, где су на брегу Јасиковцу подигли утврђења, а испод њега, у Просинама, и насеље за становање својих породица. По томе овај део Берана и данас носи назив Хареми. Такав положај имао је за Турке још једну важну предност: ту избијају врло јаки и многобројни извори воде. Али је било неповољно то што насеље лежи на најнижој тераси коју Лим у случају великих поплава поткопава. Једна таква поплава, која се десила 1896 године, однела је махалу и гробље Рамусовића. Сем тога, овде су се врло тешко одржавали мостови под налетом брзог Лима, јер је он 1952 године срушио и снажну бетонску грађевину.

У почетку су Беране имале карактер војничког логора, и поред настојања паше да у близини гарнизона оснује и градско насеље. Позивани су народни прваци да подигну куће макар и од плота. Ни лепи поступци ни друге олакшавајуће околности нису могли приволети српско становништво из села да се ту насели и живи у заједници с Турцима, под њиховим сталним надзором. Сем тога, сеоско становништво није имало склоности за градски начин живота. Страни су му били занати и трговина. Само је капетан Јосиф Мијајловић подигао колибу, колико да се не замери турским властима, код којих је он тада претстављао српски народ овога краја²⁴.

²² Један Србин, по једном казивању Вуксан, а по другом његов син Јосо Пешић из Беран-Села, у разговору рече: „Ала су ови Турци будале, праве град на десној страни Лима, па кад се буде после неког рата разграничавало са Црном Гором, граница ће ићи Лимом, тако ће они због тога изгубити ову страну“. Паши неко докаже ове речи те он овога Пешића позове и после признања награди за тако „паметне речи“. Нареди војсци и народу да из руке у руку пребаце камен с десне на леву страну Лима.

²³ Новоосновани град добио је име по суседном селу Беранима, које се помиње још у XVII веку. Ово име села Беране не потиче од турске речи *бир хан* што значи једна кућа, него од личног имена Беран или Берко. Од тога је изведено Беран Село и Беране. Град Беране је 1949 године добио ново име Иванград, по Ивану Милутиновићу, једном од руководилаца у току Народноослободилачке борбе 1941—1944 год.

²⁴ Какво је било стање у овом крају у доба оснивања Берана види се из писмена капетана попа Јосифа упућених црногорском конзулу Јовану Вацлеку у Скадру и лично књазу Николи. У писмену од 13 априла 1863 г. капетан поп

И муслиманско становништво се у почетку нерадо досељавало, плашећи се да ће ово бити привремено насеље. Најпре су подизали радње ковачи (Цигани). Али све до 1879 године, када је утврђена граница између Црне Горе и Турске, Беране су се врло споро развијале. Оне су биле утврђени логор између кула подигнутих: на Јасиковцу, у Харемима, код данашњег града „кршле“ и у почетку данашње Васојевићке улице (кула „Хамидија“). И тада су се Турци са страхом кретали по вароши и то под оружјем. Тек откако су куле подигнуте по граници, почињу долазити мухадџири из Подгорице, Никшића и Колашина. Упоредо са њима се насељавају Срби занатлије и трговци из Пећи, Призрена, Бијелог Поља и Гусиња — из градова где су они били навикли на заједнички живот с муслиманима. Од ових су се особито истицали Паповићи досељени из Пећи од којих је један и као световно лице био владичански намесник. Муслимани су, разумесе, све до 1912 године преовлађивали над православним.

Друга фаза у развоју Берана настаје, као што је поменуто, после повлачења граница. Оно отада почиње нагло напредовати. На то су утицали на првом месту згодан географски положај у средини плодне котлине, а затим граница и велики турски гарнизон као потрошач разних производа. Преко Берана иде сточна трговина за Црну Гору и Италију не само из околине него и из Пештера, а делом и Старог Влаха у Србији. С друге стране, биле су врло живе трговачке везе и са Косовском Митровицом. Косовска Митровица и Подгорица су два места преко којих је ишао увоз и извоз Берана.

Упоредо с трговином и привредом развија се и градско насеље. На његове основне црте утицао је неки Тахирпаша, који је истовремено подизао куле по граници. Он је трасирао две врло широке улице, једну правца с-и, а другу ј-с. Уствари, то је једна улица која се лом

Јосиф јављао је конзулу: „Турци не поштују мир који је учињен за време, него сиротињу бију и пљачкају све једнако: једнога су скоро убили у Гусиње и шест су опљачкали код Рожаја, те сиротиња страда непрестано. Имао сам прилике чути да сте дошли из Цариграда па би желео сада откуд спасење за ова(ј) страдални народ, а мене у мом великом очајању надати се од вас радосном гласу и вјетру од Ловћена, да рашћера мрачне облаке који су се повр мене и страдалног народа надјели, те сваки дан у тами проводимо и од вас се добру надамо. Кад нам Турци оставе Градац и Беране, а ви ми почнете долазити, онда би ми руже мирисале и славу(ј)и би ми славније пјевали“. У истом смислу поп Јосиф је писао и књазу на Цетиње.

У другом писму од 8 августа пише сходно томе капетан поп Јосиф Вацлеку: „Селим бег овдашњи кајмакан са осталим Турцима не признаје мир који је учињен, но једнако бију и харају; од како је мир учињен досад 8 људи ми је погинуло, па преко тога ашћер царски поара поље ништа не остави, оградe обаљују, кукурузе ломе, воће секу и свако зло што им од воље чине. Кајмакан не да градити куће ће су кућишта, но говори: докле може пушка од Града турити да се не граде куће; дакле 300 кућа, како он говори да се сасвим изгубе. Ада, заиста ако овога Кајмакана одавле не макнете нама ође савитка нема, само вас молимо ако можете помоћ помозите страдајућем народу, ако ли не можете а они нека газе као што газе по Босни и Бугарској“. У истом смислу, сигурно у споразуму с попом Јосифом, жалио се на кајмакана војвода Миљан Вуков. Из друге преписке попа Јосифа и конзула, види се да су успели да га смене и створе сношљиво стање (47, 16—23).

под углом од 110°. На том месту је био шедрван и доста велика кућа са дивананама и чесмама. У овој главној улици је била углавном чаршија: дућани и ковачке радње. Дућани су били мале и ниске „бутиге“ од чатме или плетара, покривене шиндром.

Други делови града развијали су се независно од власти под утицајем становништва. То су три махале: Горња махала, Доња махала и Хареми, у којима су биле куће за становање. У првој су живели православни, а у другим двома муслимани.

После ослобођења испод Турака 1912 године Беране се под новим условима почињу мењати, јер постају привредни и административно-просветни центар шире области. Према њему гравитира и онај део

Ск. 43. — План Иванграда.

Васојевића који је био у црногорској граници. У њему се оснивају најпре нижа, 1913 године, а затим виша гимназија и учитељска школа 1920 године, које су по броју ђака биле највеће у целој нашој држави. Настаје смена становништва, муслимани се у великом броју иселавају, а српско становништво из села место њих усељава.

Постепено се мења и облик града. Поред пута који води за Андријевицу и Бијело Поље подижу се нове куће а старе се прилагођавају новим приликама или пропадају. (56, 193—203).

Али нагли преокрет у развоју града настаје тек после 1945 године. С подизањем поменутог црепо-циглане стварају се услови за изградњу бољих кућа. Чатмару, покривену шиндром замењују савремене грађевине од тврде грађе, — бетона, камена и црепа. Државном и задружном иницијативом подигнуте су досада, сем зграда за надлештва, школе, радионице и станбене зграде. Ове су се промене осетиле углавном у главној улици, где се место пређашњих чатмара дижу нове и лепе грађевине. Сем тога, од 1953 године оживела је и приватна иницијатива у погледу подизања кућа. Трасирана је паралелно с главном још

једна улица, дуж које су изграђене куће. Од грађевина општег значаја ваља поменути велики бетонски мост, који је сада подигнут на месту старог.

Све ове промене у вези су са друштвено-привредним развитком. Од врло малог локалног трга у почетку, Беране су се постепено развиле у трговачко-занатско средиште шире околине и већег значаја. У недостатку података који би боље карактерисали развитак тржишта, послужићемо се оскудним забелешкама из 1929 године. Те године је извезено са беранске пијаце: 5 вагона вуне, 6 вагона сира, 2 вагона кајмака, 50 вагона кромпира, 30 вагона овса, 40 вагона пшенице, 50 вагона кукуруза, 5 вагона шљива, 5 вагона јабука; 1.000 волова, 500 крава, 1.200 оваца, 500 коза, 1.000 свиња; затим долази сирова кожа, крзно и ракија (57, 125). Ово су само подаци о томе који су производи извожени са беранске пијаце. Међутим, њихова тачност није сигурна, особито у погледу стоке, јер су Беране биле познате као велики сточни трг.

Занати су, као и свуда по малим градовима у земљорадничкој области, одговарали природи потреба становништва тог краја. Најразвијенији су били ковачки, лимарски, браварски и обућарски занат.

У најновије време се јављају и зачеци индустрије. Сем радионице за оправку аутомобила и машина, сада се подижу кожара и стругара у којима ће се прерађивати кожа и дрво из ове околине.

На будући развитак Иванграда знатно ће утицати богатство околине у угљу, шуме и друга рудна налазишта. То ће разуме се довести до правог изражаја тек кад се буде спровела јадранска железница и изградили путеви за Пећ и Колашин. Иванград ће тада постати прва раскрсница колског саобраћаја.

Захваљујући географском положају, он је сада важно управно и културно-просветно средиште Горњег Полимља и изворишне области Ибра, иако нема више од 4200 становника.

Изглед у њерсијекџиви. — Питање је да ли се у Иванградској котлини може повећати производња и наћи нови извори за велики прираштај становништва. Одговор би био потврдан. У жуљном делу котлине, где је земљорадња захваљујући наводњавању и брижљивој обради, доста напредна, производња се може повећати новим мерама. Оне би се састојале у мелиорацији земљишта и преоријентацији у гајењу биљних култура. У прву меру спадају канализација Лима и проширивање досадашњег система наводњавања помоћу нових канала изведених из Лима. Канализацијом Лима могле би се за пољопривреду добити велике површине које ова река насипа и плави у доба поводња. Сем тога, преоријентацијом са кукуруза на гајење квалитетног воћа, особито јабука и крушака, а такође и пићног биља, дошло би се до много већих приноса.

Што се тиче Полице и још неких других крајева, који се не могу и не морају наводњавати, намеће се савременији начин обраде земље и гајење воћа. Пре свега тамо дрвену ралицу треба свуда заменити плугом, а брану од грања и трња гвозденим дрљачом. Поред тога, ваља поклонити већу пажњу правилном угару, ђубрењу и плодороду,

Сл. 44. — Део главне улице у Беранама (Иванграду), пре 1919 године.

Сл. 45. — Део главне улице у Иванграду 1955 године.

без чега се не може замислити савремена пољопривреда. Међутим, планински крајеви могу наћи више извора за живот у сточарству, с обзиром на пространство ливада и пашњака. Томе треба додати да би се слабије њиве могле заливадити, а на бољем земљишту неговати култура кромпира који у исхрани може увелико заменити жито.

Упоредо са овим треба прећи и на интензивнији начин сточарења. Прерада млека на задружној основи пружила би далеко већи принос него што га сада имају. Крупна гора које за сада има довољно пропада услед недостатка саобраћаја. Сем тога и брзо подизање шума, које су нерационалном сечом претворене у шикаре, даваће не само велику количину огревног већ и техничког дрвета. Овде треба узети у обзир богатство у мрком угљу, цементном лапорцу и другим рудама на чијем се истраживању ради.

На бази ових сировина могла би се подићи која локална индустрија, чија корист се назире из зачетака садашњег дрвног комбината и радионице за прераду кожа. Упоредо са овим иде искоришћавање велике механичке снаге река за добијање електричне енергије која ће служити како електрификацији села тако и погону локалне индустрије.

Разуме се, све ове мере не могу бити од веће користи без добрих саобраћајних веза због чијег недостатка тржи данашња привреда, што се уосталом види из огромне разлике између цена воћа, дрва, и угља у овом и у другим крајевима. Железнички саобраћај је особито важан за развој воћарства и извоз квалитетног воћа у свежем стању које има највећу прођу на страним тржиштима. Најзад, у овом животноском крају и туризам може доћи до снажног изражаја у привреди.

Али пре него што се приступи извођењу ових планова важно је очувати оно што постоји. То се особито односи на воће, које нападају разни инсекти. Иначе би нагло пропадање шљивака довело у дужу привредну кризу јужни део ове котлине где је воћарство једна од главних привредних грана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јован Цвијић, Геоморфологија, књ. I, Београд 1924 г.
2. М. Гочанин, Прилог геолошко-петрографском проучавању околине Берана и Комова, Анали Б. Полуострва, књ. 11, Београд 1932 г.
3. Податке ми је дао З. Перовић, геолог, који је руководио радовима на истраживању угља у Иванградској котлини.
4. Martelli, Il miocen di Berane nel sangriacato di Novibazar. (Boll. soc. geol. it. XXV, 1906).
5. E. M. Vadasz, Földtani megfigyelések Kelet-Montenegróban, Budapest, 1918.
6. Милош Павловић, Теренски извештај о угљу у Иванградској котлини.
7. А. Павић, Налаз сисарске фауне у угљу Пљеваљског басена, Годишњак Завода за геолошка истраживања НР Србије, год. III, Београд 1953.
8. К. В. Пейковић, Тумач за геолошку карту листа Сјеница, Београд 1933.
9. Сл. Шошкић, Угаљ и лапорци у Иванградској котлини (дипломски рад на Геолошко-рударском факултету у Београду).
10. З. Перовић, Извештај о радовима на истраживању угља у Беранској котлини.
11. Ј. Михаиловић, Трусне области Горњег Полимља, Геолошки анали Балканског Полуострва, IX, св. 1.
12. П. С. Јовановић, Осврт на Цвијићево схватање о абразионом карактеру рељефа по ободу Панонског басена, Зборник радова ГИ САН, књ. VIII, Географски институт, књ. 1, Београд 1951.
13. Ј. Цвијић, Геоморфологија, књ. II, Београд, 1926.
Упоредо П. С. Јовановић, Утицај колебања плеистоцене климе на процес речне ерозије, Зборник радова ГИ САН, књ. XXVI, св. 10, Београд 1956. Стр. 20—62.
14. Ј. Цвијић, Ледено доба у Проклетијама и околним планинама, Глас Српске академије наука, XCI.
15. Боровоје Ж. Милојевић, Чрна Прст, Бјеласица и Перистер, Посебна издања Географског друштва, св. 16, Београд 1934.
16. Пейтар С. Јовановић, Карсне појаве у Поречу, Гласник Скопског научног друштва, књ. IV, Скопље 1928.
17. П. С. Јовановић, Урвине у околини Београда, Гласник Српског географског друштва, XXXIV/2, Београд 1954.
18. Температура, ветар и облачност у Југославији за период 1925—1940, Београд 1950 (Подаци хидрометеоролошке службе НР Србије).
19. Павле Вујевић, Поднебље ФНР Југославије, Архив за пољопривредне науке, св. 12, Београд 1953.
20. Х. Ренијер, Карта годишње количине киша у Југославији, Збирка карата Географског друштва, бр. 4, Београд 1935.
21. Јован Цвијић, Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, Глас I, Београд 1896.
22. С. М. Милојевић, Привремено пресушивање крашких врела, Гласник Српског географског друштва, XXXII/2, Београд 1953.
23. Подаци Института за водопривреду „Јарослав Черни” Београд.
24. Н. Кошанин, О вегетацији руговско-метохиских планина, Гласник Географског друштва, св. 7—8, Београд 1922.
25. С. Тројановић, Тур и Зубар, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд 1926.

26. Јован Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, Београд 1913.
27. Д-р Р. В. Вешовић, Плење Васојевићи, Сарајево 1935.
28. Љ. Стојановић, Записи и натписи III, бр. 5913.
29. Бранко Цвијетић, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. 1, Скопље 1936.
30. В. Ђоровић, Историја Југославије, Народно дело, Београд 1933.
31. Д-р Милисав В. Лутовац, Србљаци у Горњем Полимљу, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 10, Београд 1935.
32. Богдан Лалевић и Иван Пројић, Васојевићи у Турској граници, Насеља и порекло становништва, књ. III, Београд 1905.
33. Милош Велимировић, На Комовима, Братство, књ. V.
34. Душан Вуксан, Писмо Александра Карађорђевића Владици Раду, Записи књ. VII, Цетиње 1935.
35. К. Јиречек, Историја Срба, књ. I, Београд 1922.
36. Светостефанска хрисовуља, Споменик IV, 1900.
37. Гласник Земалског музеја за Босну и Херцеговину, св. 1—2, Сарајево 1910.
38. Миша Пејровић, Финансије и установе обновљене Србије, књ. I, Београд 1901.
39. Глиша Елезовић, Турски споменици, књ. I, Београд 1940.
40. М. Ђ. Милићевић, Нешто о Васојевићима, Гласник Српског ученог друштва, књ. V, св. XVII, Београд 1867.
41. Драгиша Лайчевић, Воћке, воће и воћарство, Београд 1921.
42. Инж. Милутић Ј. Никетић, Сортно воће — Јабука, Београд 1950.
43. Томаш Кајанић, Песма о Куштриму Васојевићу, Гласник Етнографског музеја, св. XV, Београд 1940.
44. Тих. Р. Борђевић, Сточарска путовања, Гласник Српског Географског друштва, св. 3 и 4, Београд 1914.
45. Андрија Јовићевић, Плавско-Гусињска област, Насеља српских земаља, књ. X, Београд 1921.
46. Ј. Дедијер, Сточарске зоне у планинама Динарског система, Гласник Српског географског друштва, св. 3 и 4.
47. Ристио Ј. Драгићевић, Везе Васојевића са Црном Гором, Записи, Гласник Историјског друштва Црне Горе, свеска за јул, Цетиње 1939.
48. Михаило Б. Пајковић, Сточарство на Бјеласици, Гласник Географског друштва, св. XV, Београд 1929.
49. Д-р Милисав В. Лутовац, Сточарство на североисточним Проклетијама, Посебна издања Географског друштва, св. 14, Београд 1933.
50. Подаци из шумског газдинства Иванградског среза.
51. Д-р Милисав В. Лутовац, Наводњавање у Горњем Полимљу, Архив за пољопривредне науке и технику, св. 4, Београд 1948.
52. К. Јиречек, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, Prag 1916.
53. Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. II, бр. 2720. Упоредо, Мита Костић: Устанак Срба и Арбанаса у Ст. Србији 1737—1739, Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII, Скопље 1930.
54. М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник, књ. 1, Београд 1894.
55. Љ. Стојановић, Поменик манастира Шудикове, Прилози за књижевност и језик, књ. VIII, Београд 1928.
56. Д-р Милисав В. Лутовац, Беране, Гласник Српског географског друштва, св. 13, Београд 1927.
57. Миливоје Сазих, Наша индустрија, занати, трговина и пољовиреда, VII, Сарајево 1929.

R é s u m é

MILISAV V. LUTOVAC

LE BASSIN D'IVANGRAD (ou de BERANE)

(recherches de géographie régionale)

Le bassin d'Ivangrad, qui se trouve dans la partie supérieure de la vallée du Lim, compose un ensemble géographique bien net. Ce bassin est limité par les montagnes Bjelasica et Cmijlevica et par deux défilés sur le Lim. Le point le plus bas du bassin est à une altitude de 650 m., tandis que son point le plus haut atteint, à la Bjelasica, 2.137 m. Dans ce cadre général on peut distinguer plusieurs régions à savoir: le bassin d'Ivangrad au sens étroit du terme, Polica et dans plates-formes sur les versants de la Cmijlevica et de la Bjelasica.

CARACTERISTIQUES PHYSICO-GEOGRAPHIQUES

Constitution géologique. — Un certain nombre de roches différentes entrent dans la constitution du bassin d'Ivangrad. Le massif de la Bjelasica comprend une base de schistes paléozoïques, tandis que ses sommets se composent de calcaires. Par contre, dans la constitution de la Cmijlevica, ce sont des calcaires et des formations radiolarites qui dominent. Les contours immédiats du bassin sont composés de calcaires triassiques plissés avec soubassements de schistes verféniens et de radiolarites. En outre on a encore quelques formations radiolarites dans certains plates-formes des environs de Tivran et à Prosjane. Au contact des versants et du fond de la plaine, on rencontre des amas de diabases. Le fond proprement dit de la vallée d'Ivangrad et de Polica est recouvert de sédiments néogéniques composés de couches de marnes, de glaises, de charbon et de sables. L'épaisseur de ces dépôts lacustres varie entre 40 et 320 m. Sur la rive gauche, et en partie aussi sur la rive droite du Lim, par-dessus les sédiments néogéniques, on a des dépôts d'alluvions fluvio-glaciaires.

Structure morphogénétique du relief. — Les différents agents qui ont joué un rôle dans le développement du relief de cette région sont les suivants: processus tectoniques, accumulation lacustre, abrasion, érosions fluviale et karstique. Les traits fondamentaux du relief sont dûs aux processus tectoniques. Le bassin d'Ivangrad s'est, sans doutes, formé le long des failles avant le miocène inférieur. Cet effondrement a été suivi par une phase lacustre, ce qui se voit d'après les différentes couches qui, par endroits, ont été déplacées ou plissées assez fortement. Le manque d'homogénéité de l'effondrement fait apparaître des différences de hauteur entre le bassin d'Ivangrad et celui de Polica qui, tous deux, forment, du point de vue morphologique, un ensemble. D'abord, au miocène inférieur, les deux bassins étaient remplis d'eau et le niveau de celle-ci dépassait leur cadre commun actuel.

Ce lac s'est ensuite comblé d'alluvions qui atteignirent jusqu'aux sommets de Tivran et d'Ostro. C'est au-dessus de ce niveau que commença le sape épigénique du Lim à travers le massif calcaire. En même temps que le Lim perçait le défilé de Tivran, d'autres rivières allongeaient leurs cours dans le fond de la vallée d'accumulation, se frayant un chemin à travers les sédiments lacustres tendres et les soubassements en roches plus dures. Par la suite, alors que les sédiments les plus tendres avaient été emportés par dénudation, apparaît l'anomalie suivante, à savoir que les rivières en question coulent sur les terrains les plus élevés et non pas sur les plus bas. De cette façon naissent les épigénies en pointes de la Lješnica, de la Sušica et de la Bistrica. Par ailleurs, la forte puissance érosive du Lim ayant emporté plus rapidement les sédiments lacustres, cette érosion différentielle ramena le bassin d'Ivangrad et de Polica à son état d'isolement pré-lacustre.

En frayant leurs chemins dans l'un et l'autre de ces bassins, les affluents du Lim ont donné naissance, dans les sédiments lacustres, à des formes de relief doucement ondulées. Ce genre de relief est le plus net dans le bassin de Polica et sur la rive droite du Lim. Par contre, sur la rive gauche, le Lim, en coulant en méandres sur le fond de la vallée, a formé une large plaine qui, pendant le diluvien, sera recouverte d'alluvions fluvio-glaciaires provenant des Prokletije et de la Bjelasica. En se déplaçant d'Ouest en Est, il a laissé aussi trois vastes terrasses dont deux sont fluvio-glaciaires et une fluviale. En plus de celles-ci, on peut encore remarquer quelques fragments d'une autre terrasse fluvio-glaciaire qui n'est, probablement, qu'un stade de glaciation de ris.

Sur les versants de la vallée, on peut voir deux ou trois plates-formes fluviales. La plus nette de celles-ci est celle de Krčevo-Pešter à l'altitude de 1.120 m. qui coupe les calcaires dans le soubassement. Les autres plates-formes se trouvent découpées par un grand nombre de ruisseaux, ce qui permet d'en voir des fragments seulement.

La glaciation a, elle aussi, eu une action sur le relief de cette vallée. Elle avait pris la Bjelasica, où les glaciers ont laissé leurs traces sous forme de cirques, des vallées et de petites moraines retenant quelques lacs. Mais bien plus importante et plus grande a été l'action de l'érosion karstique dans la formation de ce relief. Les formes karstiques ont, sans aucun doute, commencé à apparaître parallèlement avec l'effondrement de ce bassin. Puis, ce processus est arrêté par la formation des sédiments lacustres, après quoi, il recommence avec leur dénudation et l'abaissement de la zone hydrographique. Il se manifeste alors par des gouffres, des grottes et des sources situées les unes au-dessus des autres à différentes altitudes, et, en outre, aussi, par des vallées karstiques sèches. Ces formes de relief karstique, ainsi que quelques autres, sont les plus nettes à la plate-forme Krčevo-Pešter où, du fait de l'épaisseur des calcaires et des différences topographiques, étaient les meilleures conditions pour ce genre de processus. Sur cette plateforme, on trouve des dolines de différentes formes, des gouffres et des jamas, tandis qu'à son pied on rencontre des grottes comportant des sources constantes ou intermittentes (Goraško Vrelo, Petnjičko Đato, Zagorska Pećina et Novotinska Pećina).

Climat et hydrographie. — Les fortes différences d'altitude entre ces deux bassins et les sommets qui les entourent empêchent le climat de cette région d'être homogène. A mesure que l'on monte, les températures tombent progressivement; tandis qu'augmentent les précipitations atmosphériques. En moyenne, le maximum de température est, en juillet, de 19,3 C et le minimum de janvier de -0,7 C. La température moyenne de l'année est de 9,0 C. La quantité moyenne de l'année de précipitations atmosphériques varie entre 800 mm., au fond du bassin, et 3.000 mm. sur la Bjelasica. Le maximum de précipitations est en octobre avec 109 mm., le minimum en août, avec 59 mm.

Le climat de cette région peut être défini en quelques mots comme suit: les températures et les vents correspondent à un type de climat continental tempéré. Par contre, dans la distribution des précipitations atmosphériques, on voit des influences à la fois et d'un climat méditerranéen et d'un climat continental tempéré. Ces précipitations sont, en effet, assez égales au cours de l'année; ce n'est qu'en juillet et août, alors que la température est la plus forte et les précipitations les plus faibles, que l'on peut parler d'une courte période de sécheresse. Pour ce qui est du temps, le printemps est assez humide, froid et avec du vent, tandis que l'automne est plus beau et plus agréable. L'hiver commence assez tard, mais il peut se prolonger quelques fois jusqu'à la fin d'avril. Il est supportable, car les grands vents froids ne peuvent pas pénétrer dans cette vallée protégée par de hauts sommets. L'été est presque aussi agréable que l'automne. C'est là une conséquence de l'influence d'une part de températures nocturnes assez fraîches et, de l'autre, de l'humidité relative régnant au milieu de la journée.

L'hydrographie de cette région est en dépendance de son climat et de la constitution pétrographique de ses terrains. Mises à part les surfaces calcaires et les terrasses fluvio-glaciaires, on a des sources presque partout. Cependant celles-ci se répartissent en trois zones. Dans la zone supérieure de montagne où dominent les schistes, les sources sont très fréquentes. Là également, les sources les plus puissantes se trouvent au contact des schistes avec les calcaires au-dessous des sommets des montagnes. La seconde zone suit la limite entre le fond de la vallée et la plate-forme calcaire où l'on a une série de sources de types différents. Les plus riches en eau sont celles appelées Manastirsko Vrelo, Zagracko Vrelo, Zagorsko Vrelo, Navotinsko Vrelo et Petnjičko Đato. Celle-ci est de type vaclusien, tandis que la Zagracko Vrelo est intermittente. Partout il existe, audessus de la source permanente, une source temporaire, et parfois également une grotte à sec, ce qui démontre bien l'existence de différentes zones hydrographiques et leur abaissement. Dans la partie la plus basse du bassin, les rives du Lim sont bordées d'une série de puissantes sources qui apparaissent au contact des marnes et du gravier.

Tous les ruisseaux proviennent de deux zones de sources. Les trois affluents les plus importants du Lim dans ce bassin (Bistrica, Dapsička et Kaludarska), qui naissent dans une région de schistes cristallisés, ont, près de leurs sources, un dense réseau de ruisseaux. Ces rivières ont un gros débit tout le long de l'année, mais leur niveau le plus élevé, elles l'at-

teignent en mars, lors de la fonte des neiges, et en octobre, au moment des pluies les plus importantes.

Les cours d'eau qui proviennent des sources citées cidessus sont courts mais riches en eaux.

Dans le massif de la Bjelasica il y a quelques petits lacs de type glaciaire et un grand nombre de mares se trouvant sur des terrains imperméables.

Caractéristiques biogéographiques. — Grâce aux fortes quantités de précipitations atmosphériques, au climat et à sa constitution, cette région est presque partout recouverte de végétations. Mais, du fait de certaines différences d'altitudes, cette couverture végétale est fort diverses. L'altitude y détermine là des régions végétales différentes. Le fond du bassin n'a pas de bois, à part des saules et des aunes le long du Lim. Sur les parties inférieures du contour on a des forêts naines composées de chênes, de charmes, de hêtres, de noisetiers et d'autres arbres à feuilles caduques. Cette région est suivie de celle du hêtre de haute futaie, tandis qu'à partir de 1.400 m. d'altitude, commence celle des conifères: sapins, genévriers et pins. Sur les ubacs de la Bjelasica on a, au-dessus des conifères qu'on vient de citer, une zone de pins nains (*Pinus mughus*). Par contre, du côté tourné vers le soleil, ce sont des herbages qui font suite aux hêtres et aux conifères, et ceci jusqu'aux plus hauts sommets. C'est de cette manière que se présente en gros la végétation de cette région, mais les limites entre les différentes zones de forêts ne sont pas partout régulières. C'est ainsi que du côté de l'adret, sur les terrains calcaires, le hêtre de montagne monte jusqu'au-delà de 1.700 m. Par contre, du côté de l'ubac et sur les roches silicieuses, les conifères descendent assez bas. En outre, dans les clairières de la zone des conifères on rencontre la myrtille (*Vaccinium*) et dans celle du hêtre, la framboise et la fraise.

Le gibier, qui dépend en grande partie de la forêt, est, lui aussi, très divers. Certains toponymes laissent entendre que dans cette région vivaient autrefois des bisons et des cerfs, lesquels ne se trouvent plus aujourd'hui. Dans les régions les plus élevées, on rencontre le plus fréquemment le chevreuil, l'ours et la martre et, dans celles qui sont plus basses, le sanglier, le loup, le renard et le blaireau. Mais, là aussi, on peut noter des migrations saisonnières vers l'adret ou vers l'ubac. Depuis que l'on a arrêté la coupe du bois et qu'on en a interdit la chasse, les ours et les sangliers descendent jusqu'aux villages.

Les rivières et ruisseaux de cette région sont assez riches en poissons, dont les plus importants sont les salmonides, saumons huchs et truites, avec lesquelles on a aussi, au cours de ces derniers temps, peuplé quelques lacs glaciaires de la Bjelasica.

CARACTERISTIQUES ANTHROPOGÉOGRAPHIQUES

Cette région offre des conditions fort satisfaisantes pour la vie de l'homme; aussi est-elle habitée depuis fort longtemps. On y trouve, en effet, des traces de vie au néolithique et, plus tard, à l'époque romaine. Au Moyen-

Age, ce bassin, qui formait l'un des centres de l'Etat serbe, avait une population serbe fort dense. Ce n'est qu'après 1651, quand les Turcs, en guise de réaction contre un mouvement de libération, enterrent vivant l'évêque de Budimlje et massacrent et dispersent la population, que cette région commence à se dépeupler. A la place de l'ancienne population, que les tribus serbes voisines appelaient du nom général de „Srblijaci” (c'est-à-dire „Serbes”); viennent d'abord s'établir là ensemble des éléments de différentes tribus des Brda et du Monténégro. Plus tard on y voit arriver en masses aussi des Vasojevići. Il se forme bientôt, entre ces derniers et ceux qui étaient arrivés auparavant et que les Vasojevići appelaient aussi „Srblijaci” d'après le nom de l'ancienne population, un certain antagonisme. Mais, sous l'influence d'unions mutuelles, de l'adaptation et des autorités locales, ces conflits se font de moins en moins nombreux, si bien qu'aujourd'hui on a là un groupe ethnique homogène et sain qui se multiplie rapidement.

Developpement social et économique. — Au Moyen-Age, la župa de Budimlja, comme s'appelait alors cette région, formait l'un des principaux centres du premier Etat serbe. Saint Sava y avait fondé l'un des plus anciens évêchés, et, pendant un certain temps, Budimlja avait été gouverné par Stevan Dečanski en tant que prétendant au trône. A cette époque la terre appartenait pour la plupart à l'Eglise, mais il y avait aussi des propriétés privées. Après sa soumission par les Turcs, en 1455, la župa de Budimlja devient *has* (c'est-à-dire domaine impérial) et la vie y est quelque peu plus supportable que là où règne le système de l'exploitation du čitluk-sahibi. Mais après 1651, ce *has* est accaparé par les agas de Plav et de Gusinje qui y instaurent un régime agraire fort dur. Cependant l'anarchie continue à y régner et l'insécurité de cette région fait émigrer la partie nouvellement arrivée de la population, et ceci particulièrement après la libération de la Serbie. L'économie de cette région et sa population étaient marqués par le retard qu'elle avait et son instabilité. On y vivait surtout de l'élevage de bestiaux que l'on poussait, l'hiver jusque dans le Pomoravlje et en Bosnie. On y semait un peu d'orge, d'avoine et de sarrasin; il n'y avait pas de marché dans les environs immédiats. C'est alors une époque caractérisée par une économie naturelle. Cette situation économique et sociale a son reflet dans les petites maisons de bois, recouvertes de chaume. Elle se prolongea jusqu'au milieu du XIX siècle où l'on voit apparaître là des mouvements de libération. Bien qu'après une courte période de libération, allant de 1853 à 1862, cette région retombe sous les Turcs, les conditions y sont alors différentes: les Turcs, en cherchant à fortifier la frontière du côté du Monténégro, y installent des autorités stables et y créent un marché (à Berane); par ailleurs, l'influence des agas de Plav et de Gusinje, qui se mettent alors à vendre leurs terres à leurs serfs (čifčijas), y faiblit; en outre, du fait de la proximité de la frontière, cette région devient plus libre et presque à moitié indépendante. Tous ces faits ont eu leur influence sur la vie sociale. On commence alors à consacrer une attention plus grande au travail de la terre et, par suite de l'augmentation de la population, les forêts se retirent peu à peu pour faire place à des champs, et, le jour où il ne peut plus trouver assez de terres, l'homme se tourne vers une intensification de l'agriculture au moyen d'irrigations et de soins plus attentifs à la terre. Il construit, dans

ce but, des canaux partant des rivières et des ruisseaux, en même temps qu'il cultive le maïs qui y donne de fortes récoltes (40 à 50 q. par ha.). En outre, il consacre une attention plus grande à la culture de la pomme de terre et des fruits. L'élevage, lui aussi, s'adapte aux nouvelles conditions. Le nombre des moutons tombe, car le nouveau système de frontières ne permet plus d'envoyer les troupeaux passer l'hiver en Bosnie, et ils sont remplacés par des chèvres et des bovins auxquels l'agriculture fournit assez de nourriture et dont elle emploie le travail. Le développement de Berane fait apparaître aussi dans cette région une économie monétaire. On se met à diriger sur le marché des bestiaux et les produits de l'élevage et à y acheter différents produits artisanaux et industriels. On assiste alors à une désagrégation du village, tandis que les vieilles communautés familiales („zadruga") disparaissent et qu'on en arrive à la petite propriété. Pendant cette même période, les relations avec la Serbie et la Monténégro se développent de plus en plus. On envoie un grand nombre d'enfants faire leurs études dans les écoles serbes, tant en Serbie, qu'en territoire turc. En outre, une bonne partie de la jeunesse est formée dans les écoles secondaires et supérieures turques. Grâce à cette activité, cette région aura, déjà avant sa libération des Turcs en 1912, un nombre plus grand de gens ayant fait des études que n'importe quelle autre région du Monténégro ou de la Serbie.

Après la libération définitive du joug turc, il y apparaît une nouvelle ère. Les dernières traces du système féodal et agraire disparaissent; les montagnes des environs dont une bonne partie était utilisée par les Albanais (Rugovci et Malisors) deviennent alors libres pour l'élevage de cette région; à la place du maïs, que l'on peut faire venir d'autres régions, on y cultive avec plus de soins les fruits, en particulier la prune, et, maintenant aussi, la pomme; l'école ouvre au surplus de la population différentes fonctions et professions artisanales ailleurs. En même temps, on assiste à un relèvement du niveau culturel. L'ancienne maison en bois fait place à la maison moderne en matériaux dur. Tous ces changements se développent dans une mesure encore plus grande après la Seconde Guerre Mondiale quand on se mit à créer, en plus de meilleures voies de communications, des conditions plus satisfaisantes.

Si l'on considère dans l'ensemble les raisons de ce développement économique et social, on remarque immédiatement les influences géographiques. Cette région, importante du point de vue historique pour le peuple serbe, a joué, grâce à sa situation géographique, le rôle d'intermédiaire, d'abord entre la Raška et la Zeta, puis entre la Serbie et le Monténégro. C'est par elle que les courants de migrations allant des Brda vers la Šumadija ont passé, et, étant relativement riche, elle retint une partie de ces émigrés qui y formèrent un noyau ethnique fort et homogène. Ce qui est particulièrement important, c'est le fait que ce groupe ethnique restait en relations d'une part avec les gens de ses tribus d'origine restés dans les montagnes du Monténégro, d'autre part, avec leurs parents allés s'établir en Serbie. C'est là une des raisons pour lesquelles tout mouvement de libération et toute nouveauté, qu'elle vienne d'un côté ou de l'autre, ont toujours trouvé un écho immédiat dans cette région.

Repartition géographique des zones agricoles. — Il est rare de voir une région où l'influence de la nature et celle de l'homme soit parvenue à s'exprimer aussi nettement, en ce qui concerne la répartition des zones économiques, que dans cette petite vallée. Au cours des différentes périodes de l'histoire, c'était l'influence de l'un ou de l'autre qui était la plus forte. Au XVIIIe siècle, l'économie de cette région était unique et elle se caractérisait par un élevage extensif. A cette époque c'étaient les prairies et les pâturages qui dominaient dans le fond de la vallée et seules quelques terres étaient semencées en orge, en seigle, en avoine et en sarrasin. Ce n'est qu'avec le début du XIXe siècle que l'agriculture commence à se différencier, conséquence d'une vie plus libre et de besoins plus grands. Les prairies et les jachères disparaissent et ne subsistent que dans les parties marécageuses; elles sont repoussées avant tout par les champs semencés en maïs et en blé, puis par les vergers. A mesure que se développent les canaux d'irrigation, le maïs occupe des superficies de plus en plus grandes où il est cultivé comme monoculture. Dans les parties qui ne peuvent pas être irriguées, il fait place au blé. La culture fruitière, aujourd'hui la seconde en importance des activités économiques de ce fond de vallée, elle aussi, repousse les autres cultures. D'abord on y cultivait la prune et, maintenant, la pomme. Bref, le fond de ce bassin est une région à maïs, blé, fruits et légumes.

Les versants de la vallée au-dessous de 1.200 m. sont caractérisés par une culture plus pauvre, mais aussi plus diverse. A côté des forêts d'arbres nains à feuilles caduques et des pâturages, on y cultive des champs d'orge, de seigle, d'avoine et de pommes de terre. Le maïs y occupe les terrains les plus riches et ce n'est que par exception qu'on le trouve comme monoculture sur des parcelles près des rivières, que l'on irrigue (Kaludra, Lubnice, Kurikuće). Les arbres fruitiers se limitent à quelques pruniers; les prairies occupent, comme il est normal, les ubacs, et les forêts les terrains peu fertiles.

La troisième zone économique est caractérisée par des prairies et des arbres de haute futaie. En fait de culture, on ne peut voir là que quelques petits champs de pommes de terre et de seigle. Enfin, les parties les plus hautes des versants de la Bjelasica sont recouvertes de prairies et d'alpages.

Toutes ces trois zones, qui se complètent mutuellement, ont une importance particulière pour l'élevage également. Les éleveurs passent de l'une à l'autre à mesure que se renouvelle la végétation. Au printemps, ils sortent de la vallée dans la partie basse appelés „selina", puis ils passent à la zone des prairies et finissent par monter en haute montagne. Leur retraite vers la vallée se fait dans l'ordre inverse. Aussi l'élevage dépend-t-il, pour la nourriture des animaux, de chacune de ces zones.

Habitat. — Dans cette vallée on rencontre, à côté d'un habitat permanent, un habitat provisoire. Le premier forme les villages et la burgade d'Ivangrad, tandis que le second est formé par différentes habitations de pasteurs appelées, selon le cas, „stan", „staja" ou „katun". Chacune de ces habitations a sa situation et sa fonction économique propres. La plupart des villages se trouve sur le contour de la vallée, d'où il est le plus aisé pour leurs habitants d'utiliser les différentes zones économiques de la plaine et

des versants. Cependant, depuis que s'est développée l'irrigation, les villages n'ont pas cessé de s'étendre aussi vers le fond de la vallée. D'autres agglomérations villageoises dans les vallées des rivières s'étendent sur les versants des montagnes, aux dépens des populations itinérantes (Gornja Sela, Dapsiće, Kaludra, ets.).

La maison dans le village n'a pas cessé, comme nous l'avons déjà dit, de se modifier à mesure que changeaient les conditions économiques. Aujourd'hui, dans le fond de la vallée d'Ivangrad, c'est la maison moderne en matériaux durs (pierre ou brique) qui commence à dominer. Cependant, on continue à rencontrer par-ci par-là tous les anciens types de constructions: chaumières à murs de bois, maisons en rondins à deux étages et maisons en torchis recouvertes de bardeaux. Les vieux types de maisons sont même fréquents dans les villages de montagne qu'entourent des forêts (Gornja Sela).

Les habitations temporaires, „stan”, „staja” et „katun”, se trouvent dans les trois zones dans lesquelles transhument les éleveurs au cours de l'année. Dans la selina, qui est la zone d'agriculture et d'élevage se trouvant au-dessus des villages, on trouve des „stans” élevés sur des propriétés privées où l'éleveur passe le début du printemps et l'automne. Dans la zone moyenne, celle des prairies, ces constructions se trouvent également sur des propriétés où les éleveurs passent le début du printemps pendant que les prairies sont interdites au pâturage, et l'été, au moment des foins. En outre, on trouve dans cette zone des „staja” dans lesquelles les pasteurs passent l'hiver et nourrissent leurs bêtes de foin. La haute montagne, qui fait partie des communs des villages, a des groupes de „katuns” pour chacun des villages. Les pasteurs y passent environ deux mois, tandis que dans la moyenne montagne on fauche les prairies.

Ces habitations temporaires sont presque toutes du même type. Chaque éleveur construit un ou deux petits „stans” dans lesquels il habite et fabrique des produits laitiers. Ces laiteries sont faites de poutres et recouvertes de planches. La „staja” d'hiver diffère du „stan” d'été seulement en ce sens qu'elle est aménagée pour qu'on y puisse passer la saison froide. Il y habite ensemble deux à trois pasteurs.

Dans ce bassin existaient aussi des conditions pour le développement d'un habitat urbain. Au Moyen-Age, il y avait le bourg de la župa, sur le mamelon de Gradac, avec, à ses pieds ses faubourgs (Budimlja); mais, avec l'arrivée des Turcs, il perdit son importance. Comme cette région n'était pas sur la voie principale de leurs incursions et invasions, les Turcs n'y fondèrent pas d'autre agglomération. Aussi est-ce le monastère de Đurđevi Stupovi qui se mit à jouer le rôle de ville et, les jours de foire, on y venait troquer des marchandises. En outre, ce monastère était aussi le centre spirituel et politique pour la lutte contre les Turcs. Ce ne sera que lorsque la frontière monténégrine se sera rapprochée et que les mouvements de libération se feront de plus en plus fréquents, que les Turcs fonderont Berane (1862) appelé aujourd'hui Ivangrad. Située au centre de cette riche vallée, sur la voie principale du Lim, cette ville se développa rapidement. Mais

c'est surtout après la libération et plus particulièrement après la dernière guerre, que cette bourgade a atteint une grande importance en devenant le centre économique, administratif et culturel d'une région assez vaste.

Enfin, il faut encore remarquer que cette région d'Ivangrad est fort active du point de vue économique. Mais elle ne pourra donner son plein rendement que le jour où elle sera reliée par voie ferrée avec des centres économiques plus importants. Son développement économique futur sera lié surtout à une culture fruitière moderne, à l'élevage, et à l'exploitation des forêts, et des gisements charbonniers et d'autres minéraux.